

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय

नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष

दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

कटकबहादुर जप्रेल

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६६

शोधनिर्देशक :
उप प्रा. नेत्रमणि सुवेदी

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय

नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष

दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

कटकबहादुर जप्रेल

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६६

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

नेपाली एम. ए. (शैक्षिक वर्ष : २०६३-६५) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी कटकबहादुर जप्रेलले उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । म उहाँको यस शोधकार्यसंग सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निमित्त नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६७/०२/०२

.....
(नेत्रमणि सुवेदी)
उप-प्राध्यापक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि. वि. कीर्तिपुर
काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति - पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र कटकवहादुर जप्रेलले स्नातकोत्तर नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा. राजेन्द्र सुवेदी	(विभागीय प्रमुख)	
२. उप प्रा. नेत्रमणि सुवेदी	(शोधनिर्देशक)	
३. प्रा. डा. पारसमणि भण्डारी	(बाह्य परीक्षक)	

मिति : २०६७/०२/०२

कृतज्ञताज्ञापन

नेपाली साहित्यमा बहुप्रतिभाशाली उपन्यासकार नयनराज पाण्डेका उपन्यासहरूको विकासक्रम, धारागत वर्गीकरण, कृतिपरक अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत शोधपत्र उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता शीर्षकमा केन्द्रित छ ।

प्रथमतः शोधपत्र तयार पार्दाको क्रममा उचित सुझाव र सल्लाह दिई प्राज्ञिक परामर्श प्रदान गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु उप-प्राध्यापक नेत्रमणि सुवेदीप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधकार्यमा संलग्न हुने सु-अवसर प्रदान गर्ने त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग र विभागीय प्रमुख प्रा. राजेन्द्र सुवेदीप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

मेरो यस अध्ययन कार्यमा हर पल, हर क्षण आर्थिक र मानसिक सहयोग प्रदान गर्ने प्रेरणादायी पूजनीय बुबा छवि जप्रेल र आमा कलादेवी जप्रेल तथा दाजु रामबहादुर जप्रेल र भाउजू ठुणीदेवी जप्रेलप्रति आजीवन ऋणी छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र सम्बन्धी आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने शोधनायक नयनराज पाण्डेप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । आफ्नो व्यस्त समयलाई कटौती गर्दै शोधपत्र टङ्गन गरी सहयोग गर्नुहुने आत्मीय मित्र गणेशप्रसाद उपाध्यायलाई विशेष धन्यवाद प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दाको क्रममा विभिन्न क्षेत्रबाट सहयोग गर्ने हितैषी साथीहरू तीर्थराज जोशी र जनक धामीलाई हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

अन्तमा प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०६७/०२/०२

.....

(कटकबहादुर जप्रेल)

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि. वि., काठमाडौं

२०६६

विषयसूची

परिच्छेद - एक शोधपत्रको परिचय

१.१ शोधपत्रको शीर्षक.....	१
१.२ शोधपत्रको प्रयोजन.....	१
१.३ विषयपरिचय.....	१
१.४ समस्याकथन.....	१
१.५ शोधपत्रको उद्देश्य.....	२
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा.....	२
१.७ शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता.....	९
१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन.....	१०
१.९ शोधपत्र सामग्रीसंकलन विधि.....	१०
१.१० शोधपत्रको सैद्धान्तिक ढाँचा.....	१०
१.११ शोधपत्रको रूपरेखा.....	११

परिच्छेद - दुई

नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको परिचय र वर्गीकरण

२.१ नयनराज पाण्डेको साहित्यिक परिचय.....	१२
२.२ नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको परिचय र वर्गीकरण.....	१४
२.३ नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक चरण विभाजन.....	२५
२.४ निष्कर्ष.....	२८

परिच्छेद - तीन

नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको विवेचनात्मक विश्लेषण

३.१ नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४).....	३०
---------------------------------------	----

३.१.१ नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि	३०
३.१.२ नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन.....	३०
३.२ विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४).....	४२
३.२.१ विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि.....	४२
३.२.२ विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन	४२
३.३ अतिरिक्त (२०५०).....	५७
३.३.१ अतिरिक्त उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि	५७
३.३.२ अतिरिक्त उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन.....	५७
३.४ उलार (२०५५)	७६
३.४.१ उलार उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि	७६
३.४.२ उलार उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन.....	७६

परिच्छेद - चार

नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक प्रवृत्ति र योगदान

४.१ नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक प्रवृत्ति.....	९४
४.२ आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रम	९७
४.३ नयनराज पाण्डेको औपन्यासिक योगदान	१००
४.४ निष्कर्ष.....	१०१

परिच्छेद - पाँच

शोधनिष्कर्ष

५.१ शोधनिष्कर्ष.....	१०३
सन्दर्भग्रन्थसूची	१०५

परिच्छेद - एक

शोधपत्रको परिचय

१.१ शोधपत्रको शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता** रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३ विषयपरिचय

बहुआयामिक प्रतिभाका धनी उपन्यासकार नयनराज पाण्डे (वि. सं. २०२३) नेपाली साहित्यको फाँटमा कविता, कथा, उपन्यास, नाटक (श्रव्य-दृश्य नेपाली कथानक चलचित्र, टेलिफिल्म श्रृङ्खला) लगायत मुक्तक, लेख, रचनामा कलम चलाउन सफल व्यक्तित्व हुन् । पाण्डेको साहित्य सिर्जना गर्ने यात्रारम्भ औपचारिक रूपमा वि. सं. २०३९ साल देखि निरन्तर रही आएको छ । उनका हालसम्म चार वटा उपन्यास - **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४), **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४), **आतिरिक्त** (२०५०), र **उलार** (२०५५) रहेका छन् भने दुई वटा कथासङ्ग्रह - **खोरभित्रको जोकर** (२०६०) र **निदाँए जगदम्बा** (२०६०) प्रकाशित छन् । यसबाहेक फुटकर कविता, नाटक, पटकथा, लेख, रचना, संवाद प्रशस्त मात्रामा विभिन्न समयमा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा छरिएर रहेका छन् । उनको सबभन्दा लोकप्रिय विधा पाठक माझमा उपन्यास हो । उपन्यासहरूमा सबभन्दा लोकप्रिय रहेको **उलार** (२०५५) हो । जसको त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली पाठ्यक्रमले मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातक तहको तेस्रो वर्षको ऐच्छिक नेपालीमा पठन-पाठनको लागि छनौट गरेको छ ।

१.४ समस्याकथन

नेपाली साहित्य फाँटको विविध विधामा कलम चलाउन सफल व्यक्तित्व नयनराज पाण्डेको साहित्यिक यात्रा **रूपरेखा** (२०३९) मार्फत 'केही टुक्रा' कविता शीर्षकबाट र सोही सालको त्यही पत्रिकामा 'मलाई सञ्चै छ' शीर्षकको कथाबाट आख्यान विधाको निरन्तरता हालसम्म रहेको देखिन्छ । उपन्यासकार पाण्डेले चार वटा उपन्यास- **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४), **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४), **आतिरिक्त** (२०५०), र **उलार** (२०५५) र

दुईवटा कथासङ्ग्रह - खोरभिन्नको जोकर (२०६०) र निदाँए जगदम्बा (२०६०) प्रकाशन गरेका छन् । तयसबाहेक कविता, नाटक लगायत नेपाली चलचित्रको पटकथा, संवाद लेखन सहित विविध लेख रचना प्रकाशन गरी नेपाली कथानक चलचित्र, टेलीफिल्म श्रृङ्खलामा अभिनय, निर्देशन, सम्पादन कार्यमा उपन्यासकार पाण्डेको संलग्नता रहेतापनि उनको मूल रुचिको विषय उपन्यास हो । आख्यान विधामा ख्यातिप्राप्त आख्यानकार पाण्डे सफल साहित्यिक स्रष्टा हुन् । उपन्यासकार पाण्डेका कृतिहरूको बारेमा विभिन्न समयमा विभिन्न लेखक, प्राध्यापक, समालोचक, समीक्षकहरूले समीक्षात्मक लेखन, भूमिका लेखन गरेको विविध पत्र-पत्रिकामा छिटफुट रूपमा प्रकाशित भएका पाइएतापनि विस्तृत रूपमा सूक्ष्म अध्ययन, विश्लेषणको अभाव देखिएकाले यस शोधपत्रको शीर्षकमा केन्द्रित रही “नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता” शीर्षकमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यससंग सम्बन्धित निम्नानुसार समस्याहरूतर्फ प्रस्तुत शोधकार्य उन्मुख रहेको छ ।

- (क) नयनराज पाण्डेका उपन्यासको चरण विभाजन तथा धारागत वर्गीकरण के-कसरी गर्न सकिन्छ ?
- (ख) पाण्डेका उपन्यासहरूको कृतिपरक अध्ययन, विश्लेषण के-कसरी गर्न सकिन्छ ?
- (ग) उपन्यासकार पाण्डेका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू के-के हुन् ?
- (घ) उपन्यासकार पाण्डेको नेपाली साहित्यमा औपन्यासिक योगदान के-कस्तो छ ?

१.५ शोधपत्रको उद्देश्य

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारितालाई मूल समस्या मानी प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) नयनराज पाण्डेका उपन्यासको चरण विभाजन तथा धारागत वर्गीकरण गर्नु ।
- (ख) नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु ।
- (ग) नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक प्रवृत्तिको निर्धारण गर्नु ।
- (घ) नयनराज पाण्डेको औपन्यासिक योगदानको निरूपण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेका उपन्यासहरूको हालसम्म विभिन्न प्राज्ञिक, प्रबुद्ध विद्वान, समालोचक, समीक्षक, लेखक, प्राध्यापकहरूद्वारा सूक्ष्म र विस्तृत रूपमा अध्ययन

विश्लेषण गरिएको पाइँदैन । तर पनि उनका उपन्यासहरूको बारेमा विभिन्न प्राध्यापक, लेखक, समीक्षक, प्राज्ञिक र प्रबुद्ध व्यक्तित्वहरूबाट विभिन्न समयमा विभिन्न पत्र-पत्रिका तथा पुस्तकहरूमा भूमिका लेखन, समीक्षा लेखन गरिएको देखिन्छ । हालसम्म पाण्डेका उपन्यासहरूको भएको पूर्वकार्यको समीक्षा निम्नानुसार रहेको छ :

दीर्घा शर्मा (२०४४) ले 'पुस्तक चर्चा' स्तम्भमा नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासमा समकालीन चेतना यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् । जसमा सानो उपन्यास तर पठनीय उपन्यास भएकाले आकारका दृष्टिले मात्र उपन्यासको मूल्याङ्कन नगरी अध्ययन गरी त्यसको उचित मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने संक्षिप्त टिप्पणी गरेका छन् ।

ध्रुवचन्द्र गौतम (२०४४) ले 'नाङ्गो मान्छेको डायरी' को भूमिका लेखनमा उपन्यासलाई आकर्षक शैली सन्तुलित भाषाको रूपमा टिप्पणी गर्दै हाम्रो समाजका कतिपय वास्तविक पक्षलाई नाङ्गो मान्छेको डायरी मा तीखो तुल्याएर प्रस्तुत गरिएको छ । तर नारीवादी दृष्टिकोणले होइन भन्ने सामान्य टिप्पणी गरेतापनि उपन्यासका तत्त्वका आधारमा चर्चा गरेको भने पाइँदैन ।

अज्ञात (२०४४) ले 'नाङ्गो मान्छेको डायरी विमोचन' शीर्षकको लेखमा उपन्यासकार कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको भनाइ उल्लेख गर्दै यो उपन्यास रियोतार्ज शैलीमा रहेका राष्ट्रको वर्तमान सन्दर्भलाई लेखकले वडो रोचक र कलात्मक पारामा प्रस्तुत गरेको सामान्य रूपमा उल्लेख छ । तर विस्तृत चर्चा भने गरेको पाइँदैन । जनसंवाद साप्ताहिकमा अज्ञात (२०४४) ले 'नाङ्गो मान्छेको डायरी विमोचन' शीर्षकको लेखमा युगकवि सिद्धिचरणको भनाइ उद्धृत गर्दै उपन्यासमा आएका कुरा वर्तमान सन्दर्भसंग सम्बद्ध रहेका भनी सामान्य टिप्पणी गरेका छन् ।

तुलसी अधिकारी (२०४४) ले 'नयाँ कृति : नाङ्गो मान्छेको डायरी' शीर्षकको लेखमा यस उपन्यासको नायक 'म पात्र' द्रव्यको मोहमा जडकिएको समाजका अगाडि बेकार र द्रव्य आर्जन गर्न असफल पुरुष पात्र भएको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै यस उपन्यासको कथावस्तुको बारेमा सामान्य चर्चा गरेका छन् । पुस्तक/पत्रिका चर्चा स्तम्भमा नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यास नारीवादी नभएको र लेखकले निकै सूक्ष्म र मीठा अनुभूतिद्वारा आफ्नो अति कठिन परिवेशको दरिद्रताका पीडालाई स्वतः स्फूर्त प्रतिक्रियाका रूपमा अनुभूतिहरूको सफल चित्रण गरिएको छ । यसमा उपन्यासकारको औपन्यासिक प्रयास नयाँ हुँदाहुँदै पनि उच्चस्तरीय र पठनीय समेत भएको छ भन्ने गरेको देखिन्छ । तर औपन्यासिक कृतिको तत्त्वको आधारमा विस्तृत व्याख्या विश्लेषण गरिएको छैन ।

लेखनाथ भट्टराई (२०४४) ले 'नाङ्गो मान्छेको डायरी पल्टाएर हेर्दा' शीर्षकको लेखमा नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासले सामाजिक र प्रशासनिक व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् भन्ने कुराको चर्चा गरेको पाइन्छ । समीक्षक भट्टराईले यस उपन्यासमा जीवनदर्शन पक्षमा हेलचेक्र्याई नहुनु, मनोविज्ञान, विकृति आदि प्रथम पटकको प्रस्तुतिमा नै राम्ररी देखा पर्नुले उपन्यासकारको सुनिश्चित बाटोको फराकिलो भविष्य देखापरेको कुरा औल्याएका छन्, तर कृतिको व्यापक चिरफार गरेको पाइदैन ।

दैवज्ञराज न्यौपाने (२०४५) ले 'विक्रमादित्य एउटा कथा सुन' शीर्षकको लेखमा 'विक्रमादित्य एउटा कथा सुन' उपन्यासमा कथा सुन्ने प्रतापी राजा विक्रमादित्य किंवदन्तीमूलक छन् र कथा सुनाउने उपन्यासको प्रमुख पात्र लेखक स्वयम्को मुखपात्र भएर बोलेको छ भन्ने कुरासहित छोटो टिप्पणी लेखन गरेका छन् । तर पाण्डेका अन्य कृतिहरूको टिप्पणी गरका छैनन् ।

कृष्ण धरावासी (२०४५) ले पुस्तकको परिचय स्तम्भमा नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासले एउटा गरीब र शिक्षित बेरोजगारी नेपाली युवाको विवशपूर्ण परिस्थितीको चित्रण गरेका छन् भने 'विक्रमादित्य एउटा कथा सुन' उपन्यासले अत्याचारको शासन शुरु भएपछि बौद्धिकताको औचित्य समाप्त हुन्छ भन्ने कुरा उपन्यासको समग्र आवाज हो भनी संक्षिप्त रूपमा तुलनात्मक टिप्पणी गरेका छन् । तर उपन्यासको औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा विस्तृत चर्चा गर्ने काम भएको छैन ।

ललिजन रावल (२०४५) ले 'शरणार्थी जिन्दगीहरूको स्व-अस्तित्वको खोजमा उपन्यास विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !' शीर्षकको लेखमा विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासमा जिन्दगीको सार्थकता रहेको र जिन्दगीले जतिसुकै दुःख, कष्ट, पीडा, यातना, अमानवीय व्यवहार सहनुपरेतापनि आफ्नो अस्तित्व बचाऊ र अधिकार प्राप्तिका लागि उठेका आवाज जस्तोसुकै दमन हुँदा पनि मर्दैनन् भन्दै त्यसले एकदिन मूर्त रूप लिएर छाड्छ भन्ने कुराको बलियो विश्वास र सन्देश दिन सफल उपन्यास भनी टिप्पणी गरको पाइन्छ । तर तत्त्वका आधारमा व्यापक चिरफार भएको भने पाइदैन ।

राजेन्द्र पराजुली (२०५३) ले 'आस्तित्वक खोज उपन्यास अतिरिक्त' शीर्षकको लेखमा अतिरिक्त उपन्यासले हीनताग्रन्थीले आक्रान्त विसङ्गत जीवन भोग्ने नपुंसक पात्रको असामान्य मनोदशा र शुन्यबोध तथा अस्तित्वको खोजीलाई सजीव चित्रण गर्दछ भनेका छन् । पराजुलीले यस उपन्यासको कामुक विसङ्गति र फ्रायडीय अचेतनाको आयोडोलोजी लिएको उपन्यासको दर्जामा चर्चा गरे पनि विस्तृत विश्लेषण गरेका छैनन् ।

श्यामल (२०५५) ले 'उलार' उपन्यासको भूमिका लेखनमा पाण्डेको यस उपन्यासलाई जनआन्दोलन पछिको नेपालको राष्ट्रिय राजनीतिक विसङ्गत रुपलाई सजीव चित्र भनी टिप्पणी गरेका छन् । उनले नेपाली राजनीतिज्ञ, सांसद, मन्त्री र सीमान्तकृत वर्गका नेपाली जनताका बीचमा अपेक्षा राखेको भन्दा उलार बढी भएको समाजको यथार्थ रुपको झलकको रूपमा चिनाएका छन् तर पाण्डेका अन्य कृतिहरूको बारेमा कुरा उठाएका छैनन् ।

सनत रेग्मी (२०५५) ले 'उलार' उपन्यासको समापन समीक्षाको क्रममा उलार उपन्यास नेपालगञ्जको आञ्चलिक धरातलको चित्र खिच्न सफल उपन्यासका रूपमा रहेको टिप्पणी गरेका छन् । उलार उपन्यासमा उनले प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना पश्चात आजका नेपाली जनताका भोगाई, पीडा, सामाजिक विसङ्गति, राजनीतिक विकृति र जनमानसको मोहभङ्गलाई उपन्यासका नायक-नायिका लगायतका अन्य पात्रहरूको माध्यमद्वारा स्पष्ट चित्र उतारिएको छ । तर उपन्यास तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छैन ।

घटराज भट्टराई (२०५६) ले नेपाली लेखकहरूको परिचय दिने क्रममा साहित्यकार नयनराज पाण्डेको व्यक्तित्व र कृतित्वमाथि सामान्य टिप्पणी गरेको पाइन्छ । तर उनका उपन्यासहरूको चर्चा गरिएको पाइदैन ।

मञ्जुश्री थापा (२०५६) ले 'पुस्तक समीक्षा : उलार' शीर्षकको लेखमा उलार उपन्यासको सामान्य सार खिचिँदा यो उपन्यास सहजता, यथार्थता, भाषाशैलीका दृष्टिले फ्रान्सेली यथार्थवादी उपन्यासको नजिक रहेको र यस उपन्यासमा नेपालगञ्जको क्यानभास चित्रित गरिएको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको देखिन्छ । तर औपन्यासिक तत्वका आधारमा विस्तृत विश्लेषण गरिएको छैन ।

नारायण ढकाल (२०५६) ले 'उलार र संसदको सोह्रौँ अधिवेशन' शीर्षकको लेखमा उपन्यासको कथावस्तुलाई २०४६ पछिको नेपाली राजनीतिसंग जोड्दै नेपाली राजनीतिक दलका नेता, कार्यकर्ता, सांसद, मन्त्री र सीमान्तकृत वर्गका सर्वसाधारण जनता बीचमा देखिएको असन्तुलनलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको छ भनी उल्लेख गरेका छन् । यो उलार उपन्यास (पुस्तक) नेपाली रजनेता, कार्यकर्ता, सामाजिक परिवर्तनका सबै खाले नीति निर्माताहरूलाई बुद्धिवर्द्धक र खुराक बन्न सक्ने कुराको चर्चा गरेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०५६) ले 'उलार उपन्यास आञ्चलिक धरातलको जिउँदो चित्र' शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा उलार उपन्यासमा २०४६ सालको राजनीतिक विकृतिले थपेको शोषण, दमन, उत्पीडनलाई वर्गीय दृष्टिले प्रस्तुत गरेको छ भनेर चर्चा गरिएको छ ।

सुवेदीले आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको यस उपन्यासमा नेपालको समग्र राजनीतिक कुरूपता र प्रजातन्त्रको नाममा फैलिएको वा थपिएको भ्रष्टता र वितण्डालाई नग्न रूपमा चित्रण गरेको कुरा सङ्केत गर्दै विश्लेषणात्मक टिप्पणी गरेको पाइन्छ । तर अन्य उपन्यासहरूको बारेमा मुख खोलेको देखिदैन ।

ताना शर्मा (२०५६) ले 'नेपाली साहित्यको इतिहास' शीर्षकको लेखमा आधुनिक साहित्यकारहरूका क्रममा नयनराज पाण्डेको नाम उल्लेख गरेका छन् तापनि अन्य पक्षबारे केही चर्चा गरेका छैनन् ।

नारायणप्रसाद शर्मा (२०५७) ले 'उपन्यासकार नयनराज पाण्डे : व्यक्तित्व र कृतित्व' शीर्षकको लेखमा पाण्डेका चारैवटा उपन्यासको संक्षिप्त चर्चा गरेतापनि विस्तृत विश्लेषण गरिएको छैन ।

बानिरा गिरी (२०५८) ले 'नयनराज पाण्डेको उलार : एक समीक्षा' शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा पाण्डेको उलार उपन्यास अघिल्ला उपन्यासहरूभन्दा बढी यथार्थवादी भएको ठहर गरेकी छिन् । उनले पाण्डेलाई फ्रान्सेली उपन्यास जोलासंग नजिक राख्दै फ्लुवर्टभन्दा आक्रामक र मोपासाभन्दा जण्डो देखिएको टिप्पणी गरेतापनि उपन्यास तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छैन ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०५८) ले 'उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास' पुस्तकमा पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरू क्रमशः **नाङ्गो मान्छेको डायरी** लाई आलोचनात्मक यथार्थवादी, **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** लाई प्रयोगवादी, **अतिरिक्त** लाई मनोविश्लेषणवादी धारा अन्तर्गत वर्गीकरण गरेका छन्, तर समीक्षा गरेका छैनन् ।

मधुसूदन गिरी (२०५९) ले 'नेपाली साहित्यमा भेरी अञ्चलको योगदान' शीर्षकको अनुसन्धानात्मक लेखमा समकालीन साहित्यकारहरूको सूचीमा नयनराज पाण्डेलाई पनि राखेर उनलाई कवि, कथाकार, उपन्यासकार, नाटककारको रूपमा चिनाए पनि उनका कृतिहरूको विस्तृत चर्चा गरिएको देखिदैन ।

पुरुषोत्तम सुवेदी (२०५९) ले 'अविनाश श्रेष्ठ र नयनराज पाण्डेका दुई कथा : एक दृष्टि' शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा क्रमशः दन्त्यकथा भित्रको दन्त्यकथा र हे नमर्दै कथाहरूको तुलनात्मक रूपमा संक्षिप्त विश्लेषण गरेका छन् ।

मधुसूदन गिरी (२०६०) ले 'भेरी अञ्चलको साहित्यिक इतिहास' शीर्षकको अनुसन्धानात्मक प्रतिवेदनमा बाँके जिल्लाका साहित्यकारको चर्चा गर्ने क्रममा पाण्डेका कृतिहरूको संक्षिप्त विश्लेषण गर्दै पाण्डेलाई मनोवैज्ञानिक तथा आञ्चलिक यथार्थवादी उपन्यासकारको रूपमा चिनाएका छन् । तर उपन्यास तत्वका आधारमा विश्लेषण गरेका छैनन् ।

ध्रुवचन्द्र गौतम (२०६१) ले 'नगरकोटको खोरभित्रको जोकर' शीर्षकको लेखमा पाण्डेको खोरभित्र जोकर (२०६१) को विमोचनको सन्दर्भमा चर्चा गरिएको भेटिन्छ, तर उपन्यासको चर्चा गरिएको छैन ।

पुरुषोत्तम सुवेदी (२०६१) ले 'नयनराज पाण्डेका कथामा समकालीनताको तस्वीर' शीर्षकको भूमिकामा पाण्डेको साहित्यकारिताको संक्षेपमा चर्चा गर्दै समकालीन समाजको नेतृत्व तहमा रहेको स्वार्थी, मौकापरस्त नक्कली चरित्रले नेपाली समाजको अग्रगमनमा जसरी तगारो बनेर लक्ष्यहीनताको परिवेशमा रहेको विषयलाई पाण्डेका कथामा पात्र, घटना र परिवेशले बोकेका छन् भनी चर्चा गरेका छन् । तर उपन्यासको बारेमा टिप्पणी गरेका छैनन् ।

सरोज अधिकारी (२०६२) ले 'अक्षरको खेती' शीर्षकको लेखमा विभिन्न साहित्यकारहरूको लेखन सम्बन्धी चर्चा गर्ने क्रममा नयनराज पाण्डेले उलार (२०५५) प्रकाशन गरेर उपन्यास लेखनको विशिष्ट तथा सशक्त रूपमा चिनाएका छन् भनेर टिप्पणी गरेको भेटिन्छ । तर अन्य उपन्यासको बारेमा मौन छन् ।

जीवलाल ढकाल (२०६२) ले 'नेपाली साहित्यमा बाँके जिल्लाको योगदान' शीर्षकमा त्रि. वि. अप्रकाशित शोधकार्यमा नयनराज पाण्डेका उपन्यासहरूको संक्षिप्त टिप्पणी गरेको छ । तर विस्तृत विश्लेषण गरिएको छैन ।

डा. गोपालप्रसाद अधिकारी (२०६३) ले 'उलार उपन्यास र यसले बोकेको व्यथा' शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा समाजमा रहेको शोषण र सामन्ती संस्कारको परिणाम स्वरूप गरीबी निम्तिएको र गरीबीको कारण विद्रोही चेतनाको विजारोपण भएको सन्दर्भ उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

ऋषिराज धिताल (२०६५) ले 'बाँके जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन' शीर्षकको शोधकार्यमा उपन्यासकार पाण्डेको औपन्यासिक कृतिहरूको संक्षिप्त परिचयात्मक टिप्पणी गरेका छन् ।

हरि अधिकारी (२०६५) ले 'लेखकको प्रतिष्ठा बढोत्तरी गर्ने कृति' शीर्षकको पुस्तक समीक्षामा नयनराज पाण्डेका नयाँ कथासङ्ग्रह- निदाएँ जगदम्बा संकलित कथाहरूमा नेपाली समाजमा व्याप्त मूल्यहीनता, पाखण्ड, श्रमको शोषण, भ्रष्टाचार, कुण्ठाग्रस्त मानसिकता, राजनीतिक अवसरवाद र अकर्मण्यतालाई उछिनेका छन् भनी चर्चा गरेका छन् । तर उपन्यासको बारे चर्चा गरेका छैनन् ।

पदम गौतम (२०६५) ले 'पुस्तक समीक्षा' स्तम्भ लेखमा नयनराज पाण्डेको 'निदाएँ जगदम्बा' कथासङ्ग्रह भित्रका कथाहरूको छोटो टिप्पणी गर्दै कथाहरू नेपालगञ्जको परिवेशमा लेखिएतापनि पाण्डेका सिर्जनामा समग्र मुलुकको वेधिति, कटु यथार्थको धारिलो हतियार बनेको भनी संक्षिप्त टिप्पणी गरिएको छ ।

मानबहादुर बस्नेत (२०६५) ले 'जनताको पक्षमा उलार' शीर्षकको लेखमा राजनीतिमा मानवताको ठाउँ नहुने र जनतालाई पटक-पटक धोका सिवाय केही पनि नदिएको तथ्य उल्लेख गर्दै उपन्यास पढ्दा राजनीतिको पर्दाभित्र खेलिने घिनलाग्दा खेलभन्दा प्रेमललवा र द्रौपदीबीचको अश्लीलता ज्यादा सभ्य र मानवतावादी लाग्छ भनेर चर्चा गरेका छन् भनी कृतिको गहन चिरफार गरेका छैनन् ।

फुलमान बल (२०६५) ले 'सलाम प्रेमललवाहरूलाई' शीर्षकको लेखमा उलार उपन्यासमा टाँगावाला भूइमान्छे प्रेमललवा र वदिनी द्रौपदी जस्ता निम्नवर्गीय पात्र र राजेन्द्र, शान्तिराजा र शिलाबाबु छलकपटपूर्ण व्यवहारको आलोचना गर्दै वाध्यता र विशताको चंगुलमा अभिशप्त प्रेमललवा र द्रौपदीबीचको आत्मीय प्रेमको सम्मान गर्दै प्रेमललवाजस्तो स्वावलम्बी, इमान्दार, सच्चा प्रेमीप्रति सलाम भनेर टिप्पणी गरेका छन्, तैपनि उपन्यासको विस्तृत विश्लेषण गरिएको छैन ।

दिवाकर मैनाली (२०६५) ले 'उलार दश वर्षपछि चर्चामा' शीर्षकको लेखमा माधवी, अलिखित, बसन्ती, सेतो बाघ, कट्टेल सरको चोटपटक, छापामारको छोरो संगै उलार उपन्यासलाई उभ्याउदै नेपाली ग्रामीण देखि शहरी क्षेत्रका विपन्न वर्गका जनताको सजीव कहानी र सभ्रान्त वर्ग वा राजनीतिक दलका राजनेताहरूको छलकपटी व्यवहारको जीवन्त कथा-व्यथाको रूप हो । यसमा सीमान्तकृत, आर्थिक सम्पत्तिविहीन जनताको कारुणिक र मार्मिक आवाजको प्रस्तुति हो भनी चर्चा गरेका छन् ।

बिन्दु शर्मा (२०६६) ले 'उलार उपन्यासको समाजपरक समालोचना' शीर्षकको विस्तृत विश्लेषणात्मक लेखमा २०४६ सालपछि पनि नेपालको राजनीतिक दलका नेताहरूको

गैरजिम्मेवारी नैतिकता, राजनीतिक, आर्थिक भ्रष्ट, धोकेबाज नेताहरूको चरित्रलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गर्दै तिनका क्रियाकलापबाट पीडित सीमान्तकृत वर्गमा पुगेका प्रेमललवा र द्रौपदीबीचको आत्मीय भावनात्मक मायाको समर्थन गरिएको छ । राजनीतिक दलका नेताहरूको सिद्धान्त र नैतिकता भ्रष्ट आर्थिक साँठगाठका कारण आफू रातारात मोटाएपनि जनताको बलिदानीको अपमान गरी उनका सपनामाथि तुषारापात गरेको कारण प्रेमललवा र द्रौपदीजस्ता पात्रलाई समाजमा अपमानित र तिरष्कृत जीवन जिउन बाध्य पारिएको भनी समीक्षात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

सुरेश ढकाल (२०६६) ले 'यात्रामा जन्मेको उलार' शीर्षकको लेखमा २०४६ सालपछिको नेपालगञ्जको निकट विगतको नांगो यथार्थलाई सफलतापूर्वक अनावरण गरिएको इतिहास हो भन्दै प्रजातन्त्रप्राप्ति पछि पनि सर्वसाधारण जनताले राहतको ठाउँमा आहत पाएको कुराको सजीव चित्रण छ । राजनीतिक दलका नेताहरू आर्थिक प्रलोभन देखाई जनताको भोटलाई मोलमा सम्भौता गरी उनका सपनामा कुठाराघात गरेको कुरा उल्लेख गर्दै जग्गा हुदाहुँदै जग्गाविहीन बन्न पुगेको प्रेमललवा र पुख्र्यौली सम्पत्तिको अभावमा देशव्यापार गर्न बाध्य भएकी द्रौपदी त्यागी र समर्पणको भावना जन्मेको प्रेमप्रति सहानुभूति व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

यसरी उपन्यासकार नयनराज पाण्डेका कृतिहरूको बारेमा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा संक्षिप्त टिप्पणी बाहेक विस्तृत अध्ययन तथा विश्लेषण नभएको कारण यहाँ पाण्डेका उपन्यासकारिताको सन्दर्भमा व्यापक अध्ययन तथा विश्लेषणतर्फ प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

नेपाली साहित्यको फाँटमा झन्डै तीन दशक जति लामो समय साधनारत बहुआयामिक व्यक्तित्व उपन्यासकार नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रही उनका औपन्यासिक कृतिहरूको व्यापक खोज तथा अनुसन्धान गरी चारवटै उपन्यासको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य हो । नेपाली उपन्यास क्षेत्रमा समकालीन सहित्यकारहरूको दाँजोमा यिनका उपन्यासले ख्याती प्राप्त गरेका मात्र चारवटा उपन्यास रहेका छन् जसमा तीनवटा धाराको प्रतिनिधित्व भएका कारण उनका कृतिहरूको अध्ययनको औचित्य तथा महत्त्व रहेको छ । पाण्डेका कृतिहरूको वस्तुपरक अध्ययन र तथ्यपरक विश्लेषण गरी पाठकलाई सुगमता प्रदान गर्नु र उनको साहित्यिक योगदानबारे चर्चा गर्नु पनि यस शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता रहेको छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यस शोधकार्यको शीर्षक नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता रहेको कारण मूलतः शोधकार्य उपन्यास क्षेत्रमा केन्द्रित रहेको छ । यसमा उनका चारवटा उपन्यास - नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४), विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४), अतिरिक्त (२०५०) र उलार (२०५५) संग धारागत वर्गीकरण, तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्नमा मूल रूपमा केन्द्रित रहेको छ ।

१.९ शोधपत्र सामग्रीसंकलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यको सामग्री संकलन विधिको सन्दर्भमा पुस्तकालय विधिमा बढी केन्द्रित रहेको छ । यस शोधपत्रसंग सम्बन्धित पक्ष शोधनायक र शोधनिर्देशकसंग आवश्यक परामर्श गरी शोधनायकसंग अन्तवार्ता विधिको प्रयोग गरी थप सामग्री संकलन गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको सैद्धान्तिक ढाँचा

यस शोधकार्यको सैद्धान्तिक ढाँचा कृतिपरक समालोचना विधिमा आधारित रही आवश्यक परेको ठाउँमा तुलनात्मक विधि पनि प्रयोग गरिएको छ । सैद्धान्तिक र प्रभावपरक समालोचना बीचमा समन्वय गरी औपन्यासिक कृतिहरूको विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासकारका कृतिहरूको विवेचनात्मक विश्लेषण गर्ने क्रममा प्रभावपरक र निर्णयात्मक समालोचनाको पद्धतिलाई अपनाएर सामान्यीकरण विधिद्वारा निष्कर्षतर्फ उन्मुख गरिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रलाई सु-व्यवस्थित र सुगठित बनाउन निम्नानुसार परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

क्र.सं.	परिच्छेद	विवरण
१.	परिच्छेद - एक	शोधपत्रको परिचय
२.	परिच्छेद - दुई	नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको परिचय र वर्गीकरण
३.	परिच्छेद - तीन	नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको विवेचनात्मक विश्लेषण
४.	परिच्छेद - चार	नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक प्रवृत्ति र योगदान
५.	परिच्छेद - पाँच	शोधनिष्कर्ष

प्रस्तुत शोधकार्यमा पाँच परिच्छेदहरूलाई पनि आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक तथा उप-शीर्षकहरूमा विभाजन गरी पाण्डेका उपन्यासकारिताको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । अन्त्यमा शोधकार्यमा प्रयोग भएका पुस्तक, पत्र-पत्रिका, शोधपत्रहरूको सूची र परिशिष्ट समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद - दुई

नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको परिचय र वर्गीकरण

२.१ नयनराज पाण्डेको साहित्यिक परिचय

नयनराज पाण्डेको जन्म वि. सं. २०२३ साल जेठ २५ गते विहीवार कृष्ण षष्ठी तिथि (इ. सं. १९६६, जुन ०९) विहान ६:४५ बजे भएको हो (भाट, क्षेत्री, २०६५ : २८) । बुबा डिल्लीराज पाण्डे र आमा भगवतीदेवी पाण्डेको जेठा सुपुत्रको रूपमा काठमाडौंको प्युखाटोलस्थित सरदार रुद्रराज पाण्डेको घरमा भएको हो ((भाट, क्षेत्री, २०६५ : १२) । उनको न्वारनको नाम गुणराज पाण्डे रहेको भएतापनि हाल प्रचलित नाम नयनराज पाण्डे नै हो । उनका एक भाइ, एक बहिनी, एक दिदी, श्रीमती सानू पाण्डे र दुई छोरा रहेका छन् (धिताल, २०६५ : ५६) । घरमै बुबाबाट अक्षरारम्भ गरेका पाण्डेको औपचारिक शिक्षाको शुभारम्भ भने मङ्गलप्रसाद माध्यमिक विद्यालय, नेपालगञ्ज, बाँकेमा कक्षा १ देखि ७ सम्म भएको पाइन्छ । महेन्द्र मा. वि.नेपालगञ्जबाट प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरी महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगञ्जमा एकवर्षे आईएस. सी. अध्ययन गरेतापनि बीचमा छोडेको पाइन्छ । त्यही क्याम्पसबाट आई. एल. उत्तीर्ण गरी काठमाडौंमा नेपाल 'ल' क्याम्पसबाट कानुनमा स्नातक तक उत्तीर्ण भए पश्चात औपचारिक शिक्षामा विश्राम गरे पनि स्वाध्ययन भने निरन्तर रहेको छ (भाट, क्षेत्री, २०६३ : १४-१५) ।

मध्यमवर्गीय ब्राह्मण परिवारमा जन्मेका पाण्डेको पुख्र्यौली थलो मध्यपश्चिमकै सल्यान जिल्ला हो । पाण्डेको बसाई-सराईको क्रममा बर्दिया, बाँके (नेपालगञ्ज) हुँदै हाल काठमाडौंको वसुन्धरास्थित श्रीटोलमा स्थायी बसोवास रहेको छ ।

विद्यार्थी जीवनकालदेखि साहित्यतिर अभिरुचि राख्ने पाण्डेको 'सुखी जीवन' वालकविता वि. सं. २०३३ सालमा रेडियो नेपालबाट प्रसारित भएको हो । हेर्नु परिशिष्टाङ्क साहित्य लेखन कार्यमा वि. सं. २०३६ सालबाट साधनारत रहेतापनि औपचारिक लेखन कार्य भने वि. सं. २०३९ सालमा रूपरेखा पत्रिकामा 'केही टुक्रा' कविताको शीर्षकबाट भएको हो । आख्यानात्मक विधाको सुरुवात 'मलाई सञ्चै छ' (रूपरेखा : २०४१) शीर्षकको कथाबाट भएको हो (भाट, क्षेत्री, २०६६ : २-३) । उपन्यास, नाटक, कथा, कविता लगायतका विधामा कलम चलाउन सक्रिय पाण्डे नेपाली चलचित्रका कथानक, पटकथा, संवाद लेखन र अभिनय समेतमा निकै चर्चित छन् । यसबाहेक विभिन्न पत्र-पत्रिकाको सम्पादनमा पनि योगदान पुरयाएको भेटिन्छ (भाट, क्षेत्री, २०६६ : १४-१५) ।

साहित्यकार नयनराज पाण्डेका हालसम्म प्रकाशित कृतिहरू निम्नबमोजिमको तालिकामा प्रस्तुत गरिएका छन् :

नयनराज पाण्डेका प्रकाशित कृतिहरू
तालिका नं. १

क्र. सं.	प्रकाशित कृति	प्रकाशन वर्ष
१.	नाङ्गे मान्छेको डायरी (उपन्यास)	वि. सं. २०४४
२.	विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (उपन्यास)	वि. सं. २०४४
३.	अतिरिक्त (उपन्यास)	वि. सं. २०५०
४.	उलार (उपन्यास)	वि. सं. २०५५
५.	खोरभित्रको जोकर (कथासङ्ग्रह)	वि. सं. २०६०
६.	निदाँए जगदम्बा (कथासङ्ग्रह)	वि. सं. २०६५

यसबाहेक नेपाली चलचित्र : जूनतारा, आफ्नो घर आफ्नो मान्छे, सन्तान थरिथरिका, लडाई, जिद्दी, निर्मोही, शहिदगेट, कस्तो साइनो, उकाली-ओराली, बसाई, जीवनमृत्यु आदि ठूलो पर्दाका कथा, पटकथा र संवादको लेखन गरेका छन् (भाट, क्षेत्री, : २०६६ : २७-२८) । ठूलो पर्दाका चलचित्र अतिरिक्त पाण्डेले धारावाहिक टेलिफिल्महरू : जीवनयात्रा, करुणा, पुष्पाञ्जली, चाहना मनको, दुई दिनको जिन्दगी, किनारा, दुई थोपा आँसु, कसलाई आफ्नो भनू (९८०) लगायत २५०० भन्दा बढी भाग (एपिसोड) हरू लेखन कार्य गरी सकेका छन् (धिताल, २०६५ : ५६) ।

नयनराज पाण्डेले नेपाली साहित्यको नाटक विधा अन्तर्गत पूर्णाङ्गीमा स्वयम् आतङ्क, इटको पूजा, साढे सात मिनेटको नाटक आदि रहेका छन् (भाट, क्षेत्री, २०६५ : २८) । पाण्डेले लेखेका एकाङ्गीमा सीमाबाहिर (२०४७), र वीर्ता (२०५६) रहेका छन् (भाट, क्षेत्री, २०६५) । पाण्डेले एकाङ्गी नाटक सीमाबाहिर (२०४७) मा सर्वश्रेष्ठ नाटक लेखन प्रतिभा पुरस्कार (२०४६) प्राप्त गरेका छन् (भाट, क्षेत्री, २०६५) । सिर्जना, त्रैमासिक, युगसन्देश, स्पेस टाइम, रूपरेखा लगायतका पत्र-पत्रिकाको विभिन्न अङ्कको सम्पादन गरेका छन् ।

नेपाली साहित्यको विकासक्रममा आधुनिक काल समसामयिक धारा अन्तर्गत तीसको दशकको अन्तिमतिर देखापरेका पाण्डेले हालसम्म सर्वश्रेष्ठ नाटक लेखन प्रतिभा पुरस्कार (२०४६), प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार (२०५३), सारस्वत सम्मान महेन्द्र पुस्तकालय नेपालगञ्ज (२०५३), लोकेन्द्र साहित्य पुरस्कार (२०५८), सर्वश्रेष्ठ पटकथा लेखनका लागि मोशन पिक्चर अवार्ड (२०५८), रामराज पन्त स्मृति पुरस्कार (२०६०), तन्नेरी सम्मान (२०६१), गरिमा पुरस्कार (२०६२), पहलमान स्वाँर पुरस्कार (२०६५) आदि गरी झण्डै दुई दर्जनजति पुरस्कार प्राप्त गरिसकेका छन् (भाट, क्षेत्री, २०६५ : २६-२८) ।

नयनराज पाण्डे उपन्यासकार व्यक्तित्व मात्र नभई कथाकार, नाटककार, पटकथाकार, निर्देशक, लेखक, अभिनयकर्ता, सम्पादकको सथै सामाजिक, राजनीतिक, साँस्कृतिक क्षेत्रमा आवद्ध बहुआयामिक व्यक्तित्व हुन् । हाल उपन्यासकार पाण्डे साहित्य तथा अन्य संघ-संस्थाहरूमा आवद्ध रही सामाजिक सेवामा अनवरत क्रियाशील छन् । उनलाई पाठक तथा स्रोतामाझमा चिनाउने पाटो प्रमुख उपन्यास क्षेत्र हो । त्यसकारण उनको औपन्यासिक विधाको अध्ययन विश्लेषण अधि बढाएको छ ।

२.२ नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको परिचय र वर्गीकरण

उपन्यासकार नयनराज पाण्डे (२०२३) का नेपाली साहित्यमा हालसम्म चारवटा उपन्यास प्रकाशित छन् । पहिलो उपन्यास **नाङ्गे मान्छेको डायरी** (२०४४) को प्रकाशनबाट आरम्भ यात्रा चालीसको दशकदेखि पचासको दशक अघि दुईवटा उपन्यास **नाङ्गे मान्छेको डायरी** (२०४४) र **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) छन् र पचासको दशकमा दुईवटा उपन्यास **अतिरिक्त** (२०५०) र **उलार** (२०५५) रहेका छन् । यी उपन्यासहरूको संक्षिप्त परिचय र वर्गीकरण निम्नानुसार गरिएको छ ।

२.२.१ नाङ्गे मान्छेको डायरी (२०४४)

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यास लेखनको क्रममा **नाङ्गे मान्छेको डायरी** पहिलो प्रकाशित उपन्यास हो । यो वि. सं. २०४४ सालमा अनुभव प्रकाशन, काठमाडौंले प्रकाशनमा ल्याएको हो । झण्डै ३०-३१ पृष्ठमा कथावस्तु विस्तारित भएको लघुआकारको उपन्यासमा पर्दछ । यो उपन्यास नामहीन नायकको प्रथम पुरुषीय आन्तरिक दृष्टिविन्दुमा संरचित छ (पाण्डे, २०४४) । उपन्यासमा व्यक्तिगत देखि पारिवारिक जनजीवनमा आर्थिक अभाव र बेरोजगारीका कारण के-कस्ता घटनाहरू घट्दा रहेछन् र मानिसहरूले वा परिवारका सदस्यहरूले के-कस्ता समस्यासंग जुध्नुपर्दोरहेछ भन्ने कुराको जीवन्त चित्रण छ । नामहीन नायकको व्यक्तिगत र पारिवारिक व्यवस्थालाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाई आर्थिक अभाव र

बेरोजगारी जनताहरूले भोल्नुपरेका पीडा र गर्नुपरेका संघर्षहरूको समसामयिक परिस्थितिलाई समेटेको यथार्थ घटनाको रोचक प्रस्तुति छ । यसको भूमिका लेखन प्रसिद्ध उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमबाट भएको छ । यस उपन्यासको कथावस्तु साना-ठूला गरी २५ परिच्छेदमा विभाजित छ ।

प्रस्तुत **नाङ्गे मान्छेको डायरी** (२०४४) उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको प्रतितिधित्व गर्ने उपन्यासहरूमध्येको एक हो । आलोचनात्मक यथार्थ पाश्चात्य साहित्यमा उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वाद्धमा आर्थिक सम्पन्नता र सभ्यताले उत्पन्न आर्थिक विसङ्गति, कुरीति, शोषण, दमनको यथार्थ रूप हो (बराल र एटम, २०५८ : ११८) । यो धाराको विकास इ. सं. १९२० मा संयुक्त राज्य अमेरिकाका ७ जना दार्शनिकहरूको प्रकाशित **Critical Realism** नामक पुस्तकलाई आधार मानेर भएको हो (बराल र एटम, २०५८ : ११८) । यो आलोचनात्मक यथार्थवाद शब्दको पहिलो प्रयोग रुसी साहित्यकार म्याक्सिम गोर्किले (इ. सं. १९३४) मा गरेका हुन् । यो धाराको मुलभूत विशेषता भनेको आर्थिक तथा बेरोजगारी समस्याबाट आक्रान्त पीडित जनताहरूको हक अधिकारका लागि आवाज बुलन्द पारेर उठान गर्न हो (बराल र एटम, २०५८ : ११८-११९) । नयनराज पाण्डेको **नाङ्गे मान्छेको डायरी** (२०४४) मा पनि वर्तमान तथा विगतको परिवेशमा व्यक्तिगत तथा पारिवारिक जीवनमा बेरोजगारी र आर्थिक अभावका कारण आएको विचलन, भताभुङ्ग लथालिङ्ग, अस्तव्यस्त स्थितिको चित्रण छ । यस उपन्यासको नायक तथा अन्य पात्रहरूले अनेकौं खालका शारीरिक, मानसिक पीडा र यातनाको विषम परिस्थितिहरूको सामना गर्नुपरेको तीतो यथार्थको कहानी छ । यसको स्पष्ट उदाहरणहरू जस्तो : मलाई भोक लाग्न सुरु भयो, खल्तीमा यति पैसा छैन, जसबाट एक चियाको भुक्तानी दिन सकियोस् (पाण्डे, २०४४ : २४) ।

आलोचनात्मक यथार्थवाद सामन्तवादी र पूँजीवादी सामाजिक संरचनाका विरुद्धमा स्थापित सिद्धान्त हो । यसको मूल लक्ष्य क्रान्तिकारी श्रमिकहरूको पक्षमा वकालत गरी सर्वसाधारण, शोषित, पीडित, असहाय, अपाङ्गहरूको उद्धारको लागि कलम चलाउनु हो (सुवेदी, २०६४ : १८७-१८८) । यो वादले सर्वसाधारण जनता श्रमिकका विरुद्धमा पूँजीवादीहरूद्वारा फिजाइने विविध भ्रमजालको चिरफार गरी मान्छेलाई अधिकार प्राप्तिका लागि उत्प्रेरित गराई आन्दोलित हुन सिकाउँछ (सुवेदी, २०६४) । नयनराज पाण्डेको यस उपन्यासमा पनि आजको विश्वमानव समाजको स्वार्थपूर्तिका निम्ति गरिने सभ्रान्त वर्गद्वारा निम्त्याइएका डरलाग्दा आर्थिक र बेरोजगारी समस्याको सफल रूपमा प्रतीकात्मक चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासले सिङ्गे विश्व, राष्ट्र, समाज, परिवार र व्यक्ति के-कसरी समस्याको चंगुलमा अभिसप्त हुन पुगेको छ, त्यसबारे उचित कलात्मक चित्रण छ भन्ने कुराको स्पष्टोक्ति यी पंक्तिहरूबाट

थाहा हुन्छ - “.... आफ्नो आमाको दूध चुसेर प्यास मेट्न चाहन्छ, जब कि ऊ अनभिज्ञ छ, आमाको स्तनबाट दूध चुहिनै । डाक्टरको भनाइ छ, पौष्टिक आहार कम भएमा दूध सकिन्छ । पौष्टिक चिज जुटाउनु भनेको सगरमाथाको चुचुरो चढ्नु जस्तै हो (पाण्डे, २०४४ : २७) । आलोचनात्मक यथार्थवादले सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको तीव्र आलोचना गरी सभ्रान्त वर्गका नराम्रा पछ्यौटेपन क्रियाकलापहरूप्रति मार्मिक व्यङ्ग्य प्रहार गरेको हुन्छ । त्यस्तै पाण्डेको **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) मा पनि पारिवारिक छेद-विच्छेदित अवस्था, पात्रहरूका मानसिक पीडा, काल्पनिक सपनामा डुबुल्की मारेका सोचहरू, कारुणिक सन्दर्भ उल्लेख छ । श्रीमतीले बाध्यात्मक अवस्थामा देशव्यापार जस्तो अश्लील कार्य अपनाउनुपरेको यथार्थ चित्रण गरिएको हुँदा यो उपन्यासआलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा पर्दछ । उपन्यासकार पाण्डेको **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) मा अभिव्यक्त पंक्तिहरूबाट आलोचनात्मक यथार्थवादी भएको थप स्पष्टोक्ति भल्किन्छ । जस्तो : आज जिन्दगीमा पहिलोपटक मलाई यस्तो लाग्यो, मानौं मै सर्वाङ्ग नाङ्गो मान्छे छु, नाङ्गो भएर बीच सडकमा हिडेको छु (पाण्डे, २०४४ : ४४) । त्यो जनावरले मेरो स्वास्नीलाई भन्यो, “त्यो नारी नभएर वेश्या हो ।” वास्तवमा प्रत्येक व्यक्तिका सम्बन्धमा उसका धारणा यस्तै हुन्छन्, तर आज उसलाई साच्चिकै वेश्या हुनुपरिराखेको थियो । मलाई लाग्छ, आज प्रत्येक व्यक्ति यसै गरी वेश्या हुन्छ र हुँदैछ” (पाण्डे, २०४४ : ४५) ।

उपन्यासकार पाण्डेको **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) परिवर्तित परिस्थितिलाई सामना गर्न आर्थिक भारलाई थेग्न नसक्दा उत्पन्न मानसिकताले आफूलाई पात्रले पृथ्वीमा बाँच्न र बाँचिरहन केवल भार मात्र भएको भन्ने अवस्था विकसित भएको छ । जस्तो : म संग अहिले एउटा नाम छ, (फलानो) प्रसाद र फगत एउटा काम छ, वेकाम तर म कसैको निम्ति प्रसाद हुन सकिन बरु मेरो नाम (फलानो) भार वा भारबहादुर भइदिएको भए बढी सार्थक हुन्थ्यो । यस्तो विचार मेरो मगजमा हजारौंपटक आइसकेको छ (पाण्डे, २०४४ : १४) । यो **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) उपन्यास लघुआकारमा रहेपनि रिपोतार्ज शैलीमा देशको वर्तमान सन्दर्भलाई समेट्न, आर्थिक विषमता, बेरोजगारी समस्या देखाउन र पारिवारिक सन्दर्भलाई चित्रण गर्न सफल उपन्यास हो” (प्रधान, २०४४ : १०७-१०८) ।

नेपाली साहित्यका ख्याती प्राप्त उपन्यासकारहरू हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, खडकबहादुर सिंह, दौलतविक्रम सिंह, ताना शर्मा, ध्रुवचन्द्र गौतम, गीताकेशरी भैंँ पछिल्लो चरणमा देखा परेका नयनराज पाण्डे पनि आफ्ना उपन्यासहरूमा समाजको धरातलीय सतहमा रहेर निम्नवर्गको पीडा र समस्याहरूको वास्तविक चित्रण गर्दै सभ्रान्तवर्गप्रति आलोचनात्मक रूपमा व्यङ्ग्य प्रहार गरेर आक्रोश पोख्न सफल उपन्यासकारका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । यस

उपन्यासका पात्रहरू गरीबिका कारण मनको लड्डू घिउसित खान बाध्य छन् । विपनाका चाहना, कार्य र अतृप्तिलाई सपनामा पूरा गर्न वा तृप्ति लिन तल्लीन छन् । जस्तो : “... क्या मीठो सपना देखिएछ भन्दै जुरुक्क निद्राबाट एक्कासी ब्युभिए, तर सबैथोक उस्तै थिए, कुनै पनि परिवर्तन थिएन ... सबैथोक यथावत् ...” (पाण्डे, २०४४ : ३३) ।

यसरी हेर्दा नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४) परिवर्तनको छटपटीमा रहेका अनेकौं आर्थिक बेरोजगारी, गरीबि जस्ता समस्याहरूको जञ्जीरबाट जड्किएको आजको समाजको चित्रण छ । यस उपन्यासमा निम्नवर्गीय जनताप्रति सहानुभूति र सभ्रान्तवर्गप्रति आक्रोश पोखेर वर्तमान समाजको आर्थिक विसङ्गति र अन्धविश्वास, कुरीति र शोषण र बेरोजगारी जस्ता पीडाबाट मुक्तिको अपेक्षा राखिएको छ । तसर्थ यो उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको प्रतिनिधित्व गर्ने सफल उपन्यासहरूमध्येको एउटा हो ।

२.२.२ विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४)

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको प्रकाशनको दृष्टिकोणले दोस्रो र कथावस्तु भिन्न प्रकृतिको उपन्यास विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! हो । यो रुपायनले वि. सं. २०४४ सालमा प्रकाशित गरेको हो । उनको पहिलो उपन्यासभन्दा यो उपन्यास आकार तथा कथावस्तुका दृष्टिले ठूलो रहेको देखिन्छ । कथावस्तुको विस्तार जम्मा ६३ पृष्ठमा भएको छ । मूल भाग तीनवटा रहेपनि विभिन्न खण्ड, उप-खण्ड, प्रसङ्ग तथा अतिरिक्त प्रसङ्गमा विभाजित छ । परिच्छेदका दृष्टिकोणमा १९ वटा रहेका छन् भने यस उपन्यासको मूल कथा एउटा शरणार्थी शिविरभित्रको छ्याल्ल-व्याल्ल तथा भताभङ्ग अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यसमा थुप्रै शरणार्थी पात्रहरू र स्वयम्सेवकहरूको सहभागिता गराइएको छ । यस उपन्यासमा शरणार्थी शिविरभित्रको वास्तविक वस्तुस्थिति सचित्र वर्णन गरिएको छ । मिथकीय पात्रहरूको मिथकीकरण गरी घटना-उपघटनाहरूको संयोजन कलात्मक रूपमा गरिएको छ ।

विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यास नेपाली साहित्यको प्रयोगवादी उपन्यासहरूमध्येको महत्त्वपूर्ण उपन्यास हो । प्रयोगवाद भनेको परम्पराको निरन्तरतामा क्रम भङ्ग गरी त्यसैमा नवीनताको सुरुवात गर्ने प्रवृत्ति नै प्रयोगवाद हो (बराल र एटम, २०५८ : १५२-१५५) । प्रयोगवादमा नयाँ अनुहारको खोजी परिवर्तनको हुट्टुहुटी, हरेक युगीन चेतना, दर्शन, ऐतिहासिक घटनाको प्रतिकात्मक रूपमा प्रस्तुति रहेको हुन्छ (बराल र एटम, २०५८ : १५२-१५५) । नयनराज पाण्डेको विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासमा पनि तत्कालीन ऐतिहासिक राजा शुद्धि र बुद्धिका धनी विक्रमादित्यलाई सम्बोधनात्मक शैलीमा लेखेको शरणार्थी शिविरभित्रका समस्याहरूको चित्रण छ । शरणार्थी शिविरभित्रका रेकिना, जिम्मु, लिभु लगायतका

पात्रहरूले त्यसैभित्रका संरक्षकका रूपमा खटिएका क्याप्टेनहरू तथा स्वयम्सेवकहरूबाट के-कसरी शोषित र पीडित भएका छन् ? किन बिना अपराध शारीरिक र मानसिक यातनाको साथै अपमानजनक जीवन जिउन बाध्य बनाइएका छन् ? भन्ने कुराको यसरी चित्रण गरिएको छ : “... रेकिना निसास्सिएर छटपटाइरहेकी थिई ! ... ऊ कसैलाई गुहार्न चाहन्थी तर ऊ सित न कुनै भाषा थियो, न कुनै स्वर । ऊ केवल छटपट्याउन मात्र सक्थी (पाण्डे, विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !, २०४४ : १२) । त्यसपछि त्यो क्याप्टेनले मेयर समक्ष पस्क्यो । मेयरले पनि सिकार रातभरि धित मरञ्जेल खायो । त्यसपछि मेयरले कमिस्नरकहाँ पस्क्यो र उसले पनि सिकारलाई रातभरि पेटभरि खायो । त्यसपछि रेकिना कहाँ पुगी त्यो सबै अभै पनि गोप्य छ, किनभने प्रचलन अनुसार यस्ता कुरा गोप्य राखिन्छन्” (पाण्डे, २०४४ : १२) ।

प्रयोगवादी उपन्यासहरूमा सामाजिक यथार्थवादी भन्दा मनोवैज्ञानिक पक्षलाई, चमत्कार पक्षभन्दा विवेक पक्षलाई, अनुकरण भन्दा नवीन र अन्वेषक पक्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ । अनेक पात्र तथा घटनाहरूको कलात्मक चित्रणद्वारा सौन्दर्य प्रतिपादन गर्ने यो धाराको मान्यता हो (बराल र एटम, २०५८ : १५२-१५४) । यसमा कतिपय पात्रहरू थपिने र लोप हुने गर्दछन् । उपन्यासकार पाण्डेको यस उपन्यासमा पनि विविध पात्र तथा घटनाको लोप भएको देखिन्छ भने कतिपय पात्र तथा घटनाहरू थपिएको पाइन्छ । जस्तो : “विक्रमादित्य माथि उल्लेखित तिमीले सुनेको प्रसङ्ग शरणार्थी शिविरको चौथो क्याप्टेनसंग सम्बन्धित छ । ... ऊ सम्बन्धी अन्य प्रसङ्गहरू पनि भन्दैछु, ध्यानपूर्वक सुन ! ...” (पाण्डे, २०४४ : २४) ।

उपन्यासकार पाण्डेको यस उपन्यासमा स्वस्थानी मिथकको मिथकीकरण गरिएको छ । प्रख्यात ऐतिहासिक राजा विक्रमादित्यलाई सम्बोधन गरी लेखिएको यस उपन्यासमा शरणार्थीहरूलमई प्रतिकात्मक व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरी सुतेका जनतालमई जोगाउने प्रयास गरिएको छ । फोटोमेट्री आर्थात् फाटो खिचेभै विविध कथाहरू जोडिएको यो उपन्यास महत्त्वपूर्ण प्रयोगवादी उपन्यास हो (बराल र एटम, २०५८ : ११५) । पाण्डेको विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासमा पनि रेकिना, जिम्मु, लिमु लगायतका पात्रहरूले देशविहीनता, समाजविहीनता अवस्थामा निर्दोष युवा-युवतीहरूले अनाहकमा सहनुपरेका यातनाको कारुणिक र मार्मिक चित्कार छ । पटक-पटक भएको दमन, उत्पीडन, बलात्कार, शोषण सहेर आफन्तजन गुमाउनुपर्दाको दुःखान्त अवस्थाको चित्रण यस उपन्यासमा भएको छ । त्यही शिविरमा बस्ने क्याप्टेन, स्वयम्सेवक, मेयर लगायतका प्रशासकहरूको स्वेच्छाचारी व्यवहारको प्रतिकात्मक रूपमा घृणा र तिरष्कारको भावसहित आक्रोश पोखिएको छ । जस्तो : “.... पुङ्के क्याप्टेनलाई आईमाईभन्दा तेह्र-चौध वर्षकी बालिका स्वादिलो लाग्छ” (पाण्डे, २०४४ : २४) । क्याप्टेन साहेव, मलाई मेरी छोरी फिर्ता दिनुहोस् न ! ... मेरो आफ्नो भन्नु त्यही छोरी मात्र हो । ...

क्याप्टेनले एक पटक छोरीको आमाको अनुहारमा हेरयो र त्यसपछि हाँस्यो र भन्यो - एक रातभरि मसँग सुत्नुपर्छ ... अनि मात्र ...” (पाण्डे, २०४४ : २१) ।

यस उपन्यासमा शिविरभित्र ठूलावडाहरूले मच्चाएका स्वेच्छाचारी प्रवृत्तिहरू र दुर्व्यवहारको यसरी चित्रण गर्न सफल भएका छन् - “एक पुङ्के क्याप्टेन शिविर भित्र निरीक्षणका लागि प्रवेश गरयो । शरणार्थीहरू बिहानको खाना खाने सुरसार गर्दै थिए । उसलाई देखेर शरणार्थीहरू खाना खान छोडेर आज्ञा हजुरको मुद्रामा उभिए । क्याप्टेनलाई मन परेन किन कि उसको विचारमा शरणार्थीहरूले आफ्नो सामुन्नेमा उभिने दुस्साहस कसरी गर्यो” (पाण्डे, २०४४ : १६) । त्यस्तै अर्को प्रसङ्गमा भनिएको छ - “यदि उसले डण्डा र बुटले नहिकार्दै आमा, दिदी, बहिनी सम्बन्धी गाली मात्र गरयो भने सम्झनु पर्छ कि आज क्याप्टेन खुशी छ । यदि अगाडि देखिने जोसुकैलाई पनि बिना प्रसङ्ग बुटले बजाउँ हिड्छ, भन्ने सम्झनु पर्छ कि आज क्याप्टेनको मुड ठिक छैन । ... तर ऊ प्रायःजसो रिसाउने गर्छ वा नभए उसको मुड ठीक हुँदैन । ऊ खुशी चाँहि आइमाईसित मात्र हुन्छ” (पाण्डे, २०४४ : २६) ।

नयनराज पाण्डेको **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** उपन्यासले तत्कालीन राजा विक्रमादित्यको समय र परिवेशलाई स्मरण गराउदै त्यही समयका शरणार्थी शिविरमा रहेका जनताहरूका समस्याहरूको वर्णन सूक्ष्म रूपमा गरिएको छ । यी समस्याहरूको समाधानार्थ सबै शरणार्थीहरूले एक-आपसमा आफ्ना खोसिएका, लुटिएका हक-अधिकारका लागि दृढ साहसका साथ पंक्तिबद्ध हुन जागरुक गरिएको छ । शरणार्थीहरूले अन्याय अत्याचारको भुमरीमा बाँच्नुभन्दा त्यसको विरुद्धमा ऐक्यबद्ध भएर आफ्नो देश, समाज र घरको खोजी गर्नतर्फ लाग्न प्रेरित गरिएको छ । कयौं निर्दोषहरूले प्राण गुमाउनु परेको अवस्था, कतिपयले वेपत्ता, बलात्कार, अङ्गभङ्ग हुनुपरेको अन्यायमा पिलसिएका जनताको कारुणिक चित्कार हो यो उपन्यास । शरणार्थी शिविर भित्रको दुर्गन्धित वातावरण, डेट एक्सपायर औषधी, खाद्यवस्तुको बिना प्रतिक्रिया उपभोग गर्नुपरेको देखिन्छ, भने अर्कोतर्फ क्याप्टेन, स्वयम्सेवक तथा कमिस्तरले त्यसैमा कमिसन खाएर पेट भरेको स्थिति देखा पर्दछ ।

उपन्यासकार पाण्डेको यो उपन्यास **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** परम्परागत संस्कार, विसङ्गति, अन्धविश्वासको भंडाफोर गरी नवीनताको प्रयोग भएको राम्रो उदाहरण हो । यो उपन्यास पृथक खालको कथानक पात्र, मिथक, घटनाको रोचक र कलात्मक पारामा उपयुक्त भाषाशैली, विम्ब, प्रतीक सहितको संयोजन गरिएको सौन्दर्यपूर्ण प्रयोगवादी उपन्यास हो ।

२.२.३ अतिरिक्त (२०५०)

अतिरिक्त पाण्डेको लेखन तथा प्रकाशनका दृष्टिकोणले तेस्रो उपन्यास हो । न्यून पात्रहरूको उपस्थिति रहेको यो उपन्यास मनोविश्लेषणवादी धारामा संरचित छ । अधिका दुईवटा उपन्यास भन्दा भिन्न भाषशैली र विषयवस्तुको प्रयोग गरिएको अतिरिक्त उपन्यास साभा प्रकाशनले वि. सं. २०५० सालमा पहिलोपटक प्रकाशित गरेको हो । जम्मा १३१ पृष्ठसम्म कथावस्तु विस्तार भएको यस उपन्यासलाई ७ वटा खण्डमा विभाजित गरिएको छ । अनुच्छेदको अन्त्यमा २/२ वटा स्टार तथा आयतकार बाकसको चिन्हहरूको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास एउटा नपुंसक पात्रलाई नायकको रूपमा उपस्थित गराई उसैको अन्तर्मनको चिरफार गरी उसैका वरिपरिका पात्रहरूको मनोभावनाको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्नमा केन्द्रित देखिन्छ ।

अतिरिक्त उपन्यास नेपाली साहित्यमा मनोविश्लेषणवादी धाराको प्रतिनिधित्व गर्न सफल उपन्यास हो । यो धाराको प्रवर्तन पाश्चात्य चिकित्सक सिगमण्ड फ्रायड (इ. सं. १८५६-१९३९) ले गरेका हुन । उनले भनेका छन् - मनोरोगीहरूको उपचार गर्ने क्रममा मानवीय, दमित यौन चाहना, इच्छा, आकांक्षाको क्षतिपूर्ति तथा प्रतिरूप हो साहित्य । फ्रायडका अनुसार साहित्य, धर्म, कला, अतृप्त यौनाकांक्षा अर्थात अधुरा सपना पूर्ति गर्ने प्रमाण हो । मानव जीवनमा सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू कामवृत्तिद्वारा सञ्चालित हुन्छन् । जुन वाल्यकालदेखि कहिले स्वरति (narcissism) र कहिले पररति (net sex) रूपमा सक्रिय हुन्छन् (बराल र एटम, २०५८ : १३३-१३५) । त्यस्तै मानवीय जीवनमा दुईवटा मूल प्रवृत्तिहरू क्रियाशील रहेका हुन्छन् - एउटा जीवनोन्मुख (life instinct) प्रवृत्ति र अर्को मरणोन्मुख (death instinct) प्रवृत्ति । पहिलो प्रवृत्तिले जीवनलाई रचनात्मक (creative) कार्यतर्फ प्रेरित गर्दछ भने दोस्रो विनाश (destructive) कार्यतर्फ प्रेरित गर्दछ (बराल र एटम, २०५८ : १३७) । ठीक त्यस्तै पाण्डेको उपन्यास अतिरिक्त मा पनि नपुंसक पात्रमा जीवनका पूर्वाद्धमा स्वरति र मरणोन्मुख प्रवृत्ति क्रियाशील देखिन्छ भने जीवनको उत्तराद्धमा जीवनोन्मुख प्रवृत्ति देखा पर्दछ भन्ने कुरा यसरी स्पष्ट हुन्छ - "जीवन एउटा बन्द खाम हो (पाण्डे, २०५० : अतिरिक्त, ३३) । त्यस्तै आमाको गर्भबाट फुत्त बाहिर निस्कनु नै मेरो मृत्यु पो थियो कि ? ... बाँच्नुको नामलाई किन जिन्दगी भनिन्छ ? जिन्दगी भनेको ज्ञानको स्थितिभन्दा अरु केही होइन र ? डाक्टरी परीक्षण पछि म भित्र पूर्णता आयो । म केही हुन सक्छु, सम्भावनाको नयाँ ढोका खुल्यो (पाण्डे, २०५० : ३, ८२) ।" मनोविश्लेषणवादका मूल प्रतिपादक फ्रायडका अनुसार मानवको मस्तिष्कमा अचेतन (unconscious) तह डेरा गरी बसेको हुन्छ, जसलाई आकारगत रूपमा चेतन (conscious), अर्द्धचेतन (sub-conscious) र अचेतन (unconscious) तहमा देखाइन्छ (शर्मा, २०६४ : विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको कथा, ६,

८) । अचेतन भागलाई समुद्रमा तैरिराखेको हिमशिला (Iceberg) को संज्ञा दिदै ठूलो डुबेको तह अचेतन हो भने तैरिरहेको भाग चेतन हो । अचेतन तहका तीन तह हुन्छन् : इद (Id), इगो (ego) र सुपर इगो (super ego) अर्थात् इद अहम् पराहम् यसलाई गव्यात्मक (dynamic) पाटो अन्तर्गत देखाइन्छ (शर्मा, २०६४ : ६, ८) । यी आ-आफ्नो अनुकूलता हेरी सञ्चालित हुन्छन् । ठीक त्यस्तै यस अतिरिक्त उपन्यासमा पनि नपुंसक पात्रमा विविध खालको अचेतन मनका आकारगत तथा गव्यात्मक पक्षहरू गतिशील देखिन्छन् । देवर र भाउजू बीचमा देखिएका हाउभाव, व्यवहार लगायतको क्रियाकलापले स्पष्ट पार्छ । जस्तै : “... भाउजूहरू कहिलेकाँही मलाई माया गरे जस्तो गर्नुहुन्थ्यो । ... भाउजूहरूले म बाट कुनै संकोच गर्नुपर्ने आवश्यक देखिएन । ... मैले वहाँका लागि थुप्रै परिवारनियोजनका अस्थायी साधनहरू किनेर ल्याइदिनु पर्दथ्यो । ... रातभरि उही क्रम चल्यो । म कान सुन्न बाध्य हुनुपर्दथ्यो” (पाण्डे, २०५० : ६, ८) ।

फ्रायडका अनुसार मानवीय जीवनमा २ वटा मनोग्रन्थीहरू सक्रिय रहने गर्दछन् । जुन वाल्यकालदेखि सुरुवात भई पछि सम्म सक्रिय रहन्छन् । त्यसमा एउटा पितृरथी (Electra Complex) ग्रन्थी जुन मातृविरोधी र पितृसमर्थक हुन्छ भने अर्को मातृरथी ग्रन्थी (Oedipus Complex) जुन मातृसमर्थक र पितृविरोधी हुन्छ (बराल र एटम, २०५८ : १५५) । यस अतिरिक्त उपन्यासमा पनि देवर र भाउजूका बीचमा यी ग्रन्थीहरू गतिशील रहेका छन् ।

मनोविश्लेषणवादका अर्का विश्लेषक अल्फ्रेड एड्लर (इ. सं. १८७०-१९३७) का अनुसार प्रत्येक व्यक्तिमा आत्महीनताको भाव (Interiority Feeling) र आत्म उच्चताको भाव (Superiority Feeling) ले काम गरीराखेको हुन्छ (बराल र एटम, २०५८) । आत्महीनताको भावले व्यक्तिले आफैलाई समाजमा अर्थहीन, निरर्थक र कमजोरको अनुभूति गरी निराशाको मार्गतर्फ ढल्कन्छ भने आत्म उच्चताको भावले प्रत्येक व्यक्तिलाई साहसी, स्वावलम्बी भएर जिउन सिकाउछ । यसले समस्याहरूको जुधेर सामना गरी सकारात्मक प्रतिफलको आशामा जिउन सिकाउछ (बराल र एटम, २०५८) । पाण्डेको अतिरिक्त उपन्यासका पात्रहरूमा दुबै खालका भावहरू सक्रिय देखिन्छन् । जस्तो : “... मैले कसैको औंला समातेर हिड्न पाए वा पाएन थाहा छैन । हरेकपल्ट सपनामा हिडदा-हिडदै लडेको छुँ । कसैले डोर्याएको छैन । ... एकलै हिडिराखेको हुन्छु” (पाण्डे, २०५० : ५) । त्यस्तै आत्म उच्चताको भाव यसरी भल्कन्छ : “... अब मैले थुप्रै पात्रहरूलाई सम्झिन थाले, खिसी गर्नेहरू, गिज्याउनेहरू, हल्ला गर्नेहरूप्रति म भित्र विस्तारै-विस्तारै प्रतिशोधको भाव सलबलाउन थाल्यो” (पाण्डे, २०५० : ९३) ।

मनोविश्लेषणवादका तेस्रा विश्लेषक कार्ल युङ्ग जुङ्ग (इ. सं. १८५९-१९६१) ले व्यक्तित्वका प्रकारलाई विश्लेषण गरेका छन् (बराल र एटम, २०५८ : १३७) । यस उपन्यासमा पनि विविध खालका पात्रहरूको सहभागिता गराई त्यस्तै खालको संवाद गराइएको छ । मनोविश्लेषक एरिक फ्राम (इ. सं. १८८५-१९५२) ले पनि मानसिक प्रक्रिया (Mental Process) लाई पलायनको साधन मान्दै यी पलायनका साधन मध्ये स्वपीडन र परपीडन लाई पनि कारक तत्त्व मानेको देखिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : १३७) । पाण्डेको यस उपन्यासमा पनि स्वपीडन प्रबल रूपमा देखा पर्दछ । जस्तो : “... उसले आफूलाई ऐनामा नियाल्थ्यो । त्यतिबेलादेखि नै आफूलाई असुहाउदो र अमिल्दो ठानेको महसुस गर्न थालिसकेको थियो । आफूलाई अतिरिक्त हुनाको कारण हिनताबोधले मलाई यहाँ पनि पन्छाउन छाडेन । ... मैले भाग्न सक्ने र भागेर ओत लाग्न सक्ने ठाउँ कुनै र कतै थिएन” (पाण्डे, २०५० : १७, ४५) ।

पूर्वीय प्राचीन जगतका आत्मचिन्तक महापुरुष योगी र समाधिस्थ महर्षिहरू मनलाई अनियन्त्रित र गतिवान रथका रूपमा ग्रहण गर्थे । जीवनको बृद्ध र मोक्षको परिणति मनबाट व्यक्त हुन्छ भन्ने कुरा वेद, पुराण, रामायण, महाभारत, उपनिषद्का माध्यमबाट मनको अवस्था प्रतिपादन भएको छ । समाधिका क्षणहरू मनोमय शरीरको अवस्थाको स्वीकार गरेर चिन्तन गर्ने मान्छेको अन्तर्जीवन र जगतको भोग तथा त्यागको साधन हो (सुवेदी, २०६४ : २४५, २४६) । अतिरिक्त उपन्यासका नपुंसक पात्रहरूमा माथि उल्लेखित अभिलक्षणहरू जीवन्त छन् ।

वास्तवमा अतिरिक्त उपन्यास मनोविश्लेषणवादी धाराको प्रतिनिधित्व गर्ने अभिलक्षणयुक्त उपन्यास हो । यसमा नपुंसक पात्रका अन्तर्मनोभावनाको सूक्ष्म चिरफार गरेर उसका मन-मस्तिष्क भित्रका इच्छा र अभिलाषाहरूको तहगत विश्लेषण भएको छ ।

२.२.४ उलार (२०५५)

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको लेखन तथा प्रकाशनका दृष्टिकोणले उलार चौथो उपन्यास रहेपनि विषयवस्तु, भाषाशैली, चरित्रचित्रण तथा निर्माणका स्वभाविकताले पहिलो दर्जाको उपन्यास हुन आउँछ । वि. सं. २०५३ सालमा यसको लेखन भएतापनि प्रकाशन भने २०५५ सालमा आएर तन्नेरी प्रकाशनले गरेको हो । जम्मा ६१ पृष्ठ संख्या रहेको लघु आकारको यस उपन्यासमा पाँच खण्ड रहेका छन् । जसमा पहिलो खण्ड ९ वटा उप-खण्ड छन् भने तेस्रो, चौथो खण्डमा क्रमशः ६/६ वटा उप-खण्ड रहेका छन् । त्यसै गरी पाँचौ खण्डमा ७ वटा उप-खण्ड देखा परेका छन् । साहित्यकार श्यामलद्वारा भूमिका लेखन गरिएको परिमार्जित दोस्रो संस्करण २०६५ सालमा साभा प्रकाशनले प्रकाशित गरेको छ । हाल पाठकमाझमा सर्वाधिक चर्चा कमाउन सफल उलार त्रि. वि. पाठ्यक्रमको स्नातक तहको तेस्रो वर्षको ऐच्छिक नेपाली

विषयमा पठनपनठनका लागि समावेश गरेको छ । यस उपन्यासको मूल चुरो वि. सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनपछिको प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा पनि नेपाली जनतालाई अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त नभएको र पञ्चायती दलालहरूकै देशमा हाली-मुहाली रहको कुराको यथार्थ चित्रण छ । राजनीतिक दलका नेता तथा कार्यकर्ता देखि सांसद, मन्त्री समेत जनताप्रति उत्तरदायी हुनुको साटो पञ्चायती शासकप्रति उत्तरदायी रहेको दुःखद घटनाहरूको जीवन्त चित्रण छ ।

उलार उपन्यासका उपन्यासकार पाण्डेको बहुचर्चित उपन्यासहरू मध्येको एक हो । आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको सशक्त रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने उपन्यासमा उलार पर्दछ । यस उपन्यासमा वर्गीय पात्रहरूको सहभागिता गराई समाजको यथार्थ वस्तुगत सत्यलाई ऐनामा देखाउदै त्यसभित्र रहेका विसङ्गतिप्रति कुरीति, शोषण, दमन, उत्पीडन, अन्याय, अत्याचार, दुर्व्यवहार, दुष्चरित्रको जीवन्त चित्रण गर्दै त्यसमा सुधारको अपेक्षा राखेको देखिन्छ । आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रादुर्भाव उन्नाइसौं शताब्दीमा ७ जना अमेरिकी दार्शनिकद्वारा प्रकाशित पुस्तक आलोचनात्मक यथार्थवाद (Critical Realism) बाट सन १९२० मा भएको हो । यो शब्दको पहिलो प्रयोग इ. सं. १९३४ मा रुसी उपन्यासकार म्याक्सिम गोर्कीबाट भएको देखिन्छ (बराल र एटम, २०५८ : ११७, ११८) ।

यस आलोचनात्मक यथार्थ धाराले मूलतः समाजमा देखापर्ने विकृति, विसङ्गतिको समाधान पहिल्याउन नसकेतापनि त्यस्ता पक्षको निन्दा, विरोध र भर्त्सना गर्दै तिनसँग जुध्नका लागि प्रेरण प्रदान गर्दछ (बराल र एटम, २०५८) । उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको प्रस्तुत उपन्यास उलार मा पनि नेपालको पश्चिमी तराई बाँके जिल्लाको कोहलपुर, नेपालगञ्ज बजारदेखि कुरियानापुर र काठमाडौं सिंहदरवार सम्मको परिवेशलाई समावेश गरिएको छ । राजेन्द्रबाबु, शान्तिराजा, प्रेमललवा, द्रौपदी सम्मका पात्रको सहभागिता रहेको देखिन्छ । प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि पनि सर्वसाधारण जनताले गरेको अपेक्षा विपरीत राजनीतिक दलका नेता, सांसद, मन्त्रीहरूको गैरजिम्मेवारीको सिकार बन्नु परको छ । पञ्चायती शासनकालका टाठावाठाहरूको कुख्यात षडयन्त्रमा परी प्रेमललवा र द्रौपदीजस्ता पात्रहरूले शान्तिराजा र राजेन्द्रबाबुबाट के-कसरी अपमानित, दण्डित, घृणित, उपेक्षित, शोषित जीवन जिउन बाध्य भएका छन् भन्ने कुराको स्पष्ट झलक छ । उनीहरू जमीन हुँदै कसरी जमीविहीन बन्न पुगेका छन् भन्ने कुराको पनि सजीव प्रस्तुति छ । जस्तो : “... जे होस्, मूल सडक किनारमै त्यति किमति ठाउँमा उसको छाप्रो थियो । छाप्रो त के मोल ? तर जग्गा नै हीरा थियो । ... निमोनियाले पिरोलेपछि ... टाँगा भाडामा लाग्न छुटेपछि हातमुख जोर्ने उपाय अरू नभएपछि राजेन्द्रबाबुले उसलाई सल्लाह दिए, घर बेच ! ... कूल तीस हजार रुपैयामा उसले त्यो जग्गा

बेच्यो तर उसले एक लाख रुपैया बराबरको कागजमा ल्याप्चे लगायो । तीस हजार रुपैया मात्र बुभ्यो बाँकी रुपैया कसले बुभ्यो ? त्यतातिर सोच्ने क्षमता कहाँ थियो र !” (पाण्डे, २०५५ : १५) । देशमा प्रजातन्त्र प्राप्तपछि पनि नेताहरूलाई जनताले गरेको अमूल्य मतदानलाई आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्नमा प्रयोग गरेको देखा पर्दछ । सर्वसाधारण जनताहरूलाई राहत उपलब्ध गराउनुको साटो थप ठगिन पुगेका छन् । जनताको भोटको किनबेच गर्ने जस्ता घृणित कार्य गर्न पछि परेका छैनन् । प्रेमललवाजस्ताको घोडी जुलुशमा प्रयोग गरी दुरुपयोग गरेको चित्रण छ । प्रेमललवाले क्षतिपूर्तिको नाममा केवल आश्वासनमा बाँच्नुपरेको मात्र नभई धेरै ठूलो धोका खानुपरेको कारुणिक चित्कारको आवाज हो उलार उपन्यास । जस्तो : बुभिसू राजेन्द्रबाबुले शान्तिराजालाई सहयोग नगरेको भए कहाँ जित्नु शान्तिराजाले ? पाँच लाख रुपैया शान्तिराजाले राजेन्द्रबाबुलाई क्यास दिएको मैलो आफ्नै आँखाले देखेको, ... सत्र प्रतिशत मत शान्तिराजाको पक्षमा खसाल्न लगाएको हो (पाण्डे, २०५५ : १५, २५) । यस उपन्यासमा विपन्न तथा सीमान्तकृत वर्गका पात्रहरूले आफ्नो सम्पत्तिको वा श्रम साधनको समेत उपयोग गर्न पाएको देखिदैन । सर्वसाधारण प्रेमललवा जस्ताको घोडी राजनीतिक दलका नेताहरूले र उनका कार्यकर्ता कसरी अनावश्यक भार थपेर मर्न बाध्य बनाइएको छ, भन्ने कुराको सचित्र वर्णन छ - “... मालिक जुलुशको ओभरलोडले मेरो घोडी मरेको हो । हजुर म बरवाद भए मालिक ! भनेर भन्दा निर्वाचित सांसदले भने सामान्य रूपमा लिएको छ । जस्तो : कतिपछ ? १५ हजार ... काठमाडौं आइजा ... मन्त्रीले भेट्नु छ । ... मन्त्रीले तलाई चिन्छ । जा बरु आफ्नै जिल्लामा जा ... आफै राजनीति गर, आठ-दश वर्षमा तँ आफै मन्त्री बन्छस्” (पाण्डे, २०५५ : ३५, ४८) ।

आलोचनात्मक यथार्थवादले मानव समाजमा देखापरेका विकृति, विसङ्गति, दमन, शोषण, उत्पीडन र अन्धविश्वासको कटु आलोचना गरी उन्नतोन्मुखी र प्रगतिशील मानवहीतप्रतिको कार्यको समर्थन र सुधारको अपेक्षा राखेको हुन्छ । (सुवेदी, २०६४ : १८३, १८४) । पाण्डेको यस उलार मा पनि नेपालका कतिपय भू-भागमा कतिपय व्यक्ति, जाति तथा वर्गले गरीबि, बेरोजगारी र पुख्र्यौली सम्पत्तिको अभावले वंशानुगत रूपमा बाध्यतावश यौनपेशा अँगाल्नुपर्ने विवशता ‘वादी’ समुदायकी द्रौपदी जस्तीको चरित्रमार्फत् स्पष्ट पारेको छ । यस्ता पीडित शोषित, उत्पीडित वर्गलाई राज्यको तर्फबाट सुरक्षा, राहतको साटो निःशुल्क आफूलाई उनीकहाँ समर्पण गर्न विवश देखिन्छन् । जस्तो : “... असई विष्णु प्रसाद फटाफट नाङ्गियो र द्रौपदीमाथि पोखियो । ... उसको बुवाले असई आएको चाल पायो । ... फिरीमा माल ... उसलाई सराज्ज थाल्यो” (पाण्डे, २०५५ : ३६) ।

यसरी यस उलार उपन्यासमा समाजमा अपमानित, दण्डित, तिरष्कृत जीवन जिउन बाध्य भएका द्रौपदीजस्ता सीमान्तकृत प्रतिनिधि पात्र र प्रेमललवाजस्ता पात्रहरूप्रति सहानुभूति व्यक्त गरिएको छ भने सांसद र मन्त्रीप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरी उनको व्यवहारको र चरित्रको आलोचना गरिएको छ (शर्मा : उलार उपन्यासको समाजपरक समालोचना) । त्यस्तै 'सलाम प्रेमललवालाई' शीर्षकको लेखमा निर्धन, पीडित, शोषित, असहाय, गरीब प्रेमललवा र द्रौपदीप्रति समर्थन र सहानुभूति व्यक्त गरिएको र शान्तिराजा र राजेन्द्रबाबुप्रति घृणा र आक्रोश पोखिएको छ (बल, २०६५ : १६ : २८६) । त्यस्तै उलार उपन्यासको समीक्षा गर्ने क्रममा 'उलार र संसदको सोह्रौं अधिवेशन' शीर्षकको लेखमा नेताहरूको गैरजिम्मेवारी क्रियाकलाप र सत्ता परिवर्तनको खेलमा लागेको कारण यिनीहरूकै व्यवहार र चरित्रले नेता र जनताबीचमा उलार हुने गरेको कुरा स्पष्ट पारेको छ (ढकाल, २०५६ : ७ : १२५) । उलार को बारेमा समीक्षा गर्ने ऋषिराज बराल, खगेन्द्र सङ्गौला, नारायण ढकाल, पुष्पनाथ शर्मा, मदनमणि दीक्षित, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान आदिले नयनराज पाण्डे र उनको उलार उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थको सच्चा अभिव्यक्ति दिने दस्तावेज हो भनेका छन् ।

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेका माथि विश्लेषित ४ वटा उपन्यासहरू तीनवटा धारा अन्तर्गत रहेका छन् । उपन्यासमा भेटिएका अभिलक्षण अनुसार उनका उपन्यास निम्नलिखित धारामा पर्दछन् :

नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरू
तालिका नं. २

क्र. सं.	प्रकाशित कृति (उपन्यास)	धारा
१.	नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४)	आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा
२.	विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४)	प्रयोगवादी धारा
३.	अतिरिक्त (२०५०)	मनोविश्लेषणवादी धारा
४.	उलार (२०५५)	आलोचनात्मक यथार्थवादीधारा

२.३ नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक चरण विभाजन

उपन्यासकार नयनराज पाण्डे नेपाली साहित्यको आधुनिक काल समसामयिक धारा अन्तर्गत तीसको दशकको अन्त्यतिर रूपरेखा (२०३९) मा 'केही टुक्रा' शीर्षकको कविताबाट र रूपरेखा (२०४१) मा 'मलाई सञ्चै छ' शीर्षकको आख्यानात्मक विधाको कथाबाट औपचारिक

यात्रा शुभारम्भ गरेपनि उपन्यास लेखनको सुरुवात भने चालीसको मध्य दशकतिर **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) बाट विधिवत् रूपमा सुरु गरेका हुन् । हालसम्म पाण्डेका **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४), **अतिरिक्त** (२०५०) र **उलार** (२०५५) गरी चारवटा लघुत्तम, लघुआकारका उपन्यास प्रकाशन भएका छन् । पाण्डेद्वारा लिखित यी उपन्यासहरूको चरणगत विभाजन निम्नानुसार गरिएको छ :

२.३.१ प्रथम चरण (वि. सं. २०४० - २०४९ सम्म)

२.३.२ द्वितीय चरण (वि. सं. २०५० - हालसम्म)

२.३.१ प्रथम चरण (वि. सं. २०४० - २०४९ सम्म)

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको आख्यानात्मक विधाको थालनी **रूपरेखा** (२०४१) मा 'मलाई सञ्चै छ' शीर्षकको कथाबाट भएपनि उपन्यासको प्रारम्भ चालीसको मध्य दशक वि. सं. २०४४ सालमा **नाङ्गो मान्छेको डायरी** बाट भएको हो (पाण्डे, **नाङ्गो मान्छेको डायरी** : २०४४) । यस उपन्यासको लेखन आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको शिरोधार्य गरेर भएको छ । त्यसको केही समय पश्चात् अर्को उपन्यास **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) आएको हो । यो प्रयोगवादी धारा अन्तर्गत रहेर आएको छ । यस उपन्यासमा पहिलो भन्दा पृथक कथावस्तु, भाषिक शैली र मिथकको प्रयोग भएको देखिन्छ (पाण्डे, **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** : २०४४) । त्यस्तै यसमा पात्रहरू बहुल छन् भने कथावस्तु पनि वृहत रहेको छ । त्यसपछिका वर्षहरूमा वि. सं. २०४९ सम्म कुनै उपन्यासको औपन्यासिक कृतिको प्रकाशन भएको छैन । उपन्यासकार पाण्डेका प्रथम चरणका दुईवटा उपन्यासमा भन्दा द्वितीय कथावस्तु, पात्रविधान, भाषिक शैली र आकारगत हिसावले तुलनात्मक रूपमा ठूलो रहेको छ । पहिलो उपन्यास **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) मा विषयवस्तुको सीमितता, पात्र तथा चरित्रको न्यून सहभागिता रहेको देखिन्छ । यो आलोचनात्मक यथार्थवादमा विस्तारित छ भने **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) प्रयोगवादी धारामा विस्तार भएको छ ।

नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४) आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यास भएको कारण एउटा व्यक्तिगत देखि पारिवारिक जीवनको आर्थिक, बेरोजगारी समस्याले व्यक्तिगत र पारिवारिक जीवनमा ल्याएको खलवली, विचलन, लथालिङ्ग, भताभुङ्ग पारिएको प्रसङ्गको समष्टि घटनाको विश्लेषण छ । दोस्रो उपन्यास **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) मा शरणार्थी शिविरभित्र शरणार्थीहरूले अनाहकमा भेल्लुपरेका पीडाहरूलाई ऐतिहासिक तत्कालीन राजा विक्रमादित्यलाई सम्बोधन गरेर प्राचीन मिथकको मिथकीकरण उचित रूपमा गरिएको छ ।

शरणार्थीहरूलाई अन्याय, अत्याचार खेपेर बाँच्नुभन्दा शोषण, दमन, उत्पीडनको विरुद्धमा ऐक्यबद्ध भई आफ्नो हक अधिकार प्राप्तिका लागि आन्दोलित हुन सूचित गरिएको छ । विविध घटना तथा उप-घटना, प्रसङ्ग अतिरिक्त प्रसङ्गहरूको समायोजन औचित्यपूर्ण ढङ्गले गरिएको छ ।

प्रथम चरणमा उपन्यास पाण्डेको औपन्यासिक यात्रा चालीसको मध्य दशकमा प्रारम्भ भई त्यही समयमा उर्वरता प्राप्त गरेको देखिन्छ भने उत्तरार्द्ध चरणमा शिथिलता आएको देखा पर्दछ । पाण्डेका प्रथम चरणका दुवै उपन्यासमा भिन्दा-भिन्दै विषयवस्तु, भाषिक शैली र धाराको प्रयोग गर्न सफल रहेको देखा पर्दछ । यस उपन्यासमा सामाजिक, आर्थिक पछ्यौटेपन देखि शोषण, दमन, विसङ्गति, कुरीति जस्ता पक्षहरूको आलोचना गरी सुधारको आवश्यकता राखेको छ । सर्वसाधारण जनताहरू जुन हरेक पक्षमा शोषित, घृणित, उत्पीडित, उपेक्षित छन् तिनीहरूप्रति सहानुभूति अभिव्यक्त गरेको छ । यथास्थितिवादको ठाउँमा अग्रगमन चाहेको देखिन्छ । त्यसका लागि सम्पूर्ण सर्वसाधारण जनताहरूलाई आफ्ना हक अधिकारका लागि सुतेर बसेकाहरूलाई व्युत्काउने कार्यतर्फ उजागर गर्न सफल भएका छन् । यस चरणका औपन्यासिक कृतिको मूलभूत लेखन आलोचनात्मक यथार्थवाद र प्रयोगवादी चिन्तन मार्फत सम्पन्न वर्गको विरोध र विपन्न वर्गको समर्थन गर्न रहेको छ ।

२.३.२ द्वितीय चरण (वि. सं. २०५० - हालसम्म)

अतिरिक्त उपन्यास वि. सं. २०५० सालमा प्रकाशित भएपछि दोस्रो औपन्यासिक यात्राको विधिवत प्रारम्भ हुन्छ । अतिरिक्त (२०५०) उपन्यासमा अधिल्लो चरणका दुवै उपन्यासभन्दा भिन्न कथावस्तु, भाषिक शैली र धाराको प्रयोग भएको छ (पाण्डे, अतिरिक्त : २०५०) । यसमा न्यून पात्रको सहभागिता देखिन पर्दछ अर्थात् नपुंसक एकल पात्र नायक छ, जसको अन्तर-कुन्तर मनको मनोविश्लेषण सूक्ष्म ढङ्गले गरिएको छ । यो मनोविश्लेषणवादी धाराको सशक्त उपन्यास भएको कारण एकल वार्तालापीय संवाद प्रयोग गरी नपुंसक पात्रका वास्तविक चाहना, इच्छा, आकांक्षा तथा समस्याहरूको वृहत् विश्लेषण गरिएको छ । पाण्डेको दोस्रो चरणमै अर्को उलार नामक उपन्यास वि. सं. २०५५ सालमा साभ्ना प्रकाशनको प्रकाशनमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । यो उपन्यास मूलभूत रूपमा आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रतिनिधित्व गर्ने उपन्यास हो । उलार (२०५५) अधिल्ला उपन्यासहरूभन्दा विषयवस्तु, भाषाशैली, पात्रनिधान, चरित्र निर्माण जस्ता पक्षहरू उचित ढङ्गले रहेको आञ्चलिक धरातलीय सतहमा टेकेको उपन्यास हो (पाण्डे, उलार : २०५५) । यस उपन्यासमा प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि नेपाली जनता र नेपालका राजनीतिक दलहरूका नेताबीचमा अपेक्षित भन्दा अनपेक्षित रूपमा देखा परेको उलार उपन्यासलाई उदाङ्गो रूपमा कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

पाण्डेको लेखनमा द्वितीय चरणमा पनि दुईवटा उपन्यासको प्रकाशन भएको देखिन्छ । दुवै उपन्यासमा समाजमा रहेका विसङ्गति, कुरीति, शोषण, दमन, तिरष्कार, घृणा जस्ता पक्षप्रति राजनीतिक दलका नेता तथा कार्यकर्ता सक्रिय रहेको कुराप्रति लक्षित गर्दै त्यस्ता कार्यमा सुधारको अपेक्षा राखेको छ । हरेक कमि-कमजोरीहरूलाई सुधार गरी जनताका आशामा तुषारापात नगर्नतर्फ सजग गराइएको छ । यी कृतिहरूबाहेक दोस्रो चरणको उत्तरार्द्धमा उपन्यासकार चीर निद्रामा परेको जस्तो आभाष देखिन्छ । किनभने वि. सं. २०५५ साल पछि नयाँ उपन्यास प्रकाशन भएका छैनन् । दोस्रो चरणको उत्तरार्द्धतिर आख्यानात्मक विधामा कथा विधा भने उर्वर रहेको देखिन्छ । यस चरणमा 'खोरभित्रको जोकर' (२०६०) र 'निदाँए जगदम्बा' (२०६५) कथासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छन् । उपन्यासमा भने उलार को दोस्रो संस्करण (२०६५) बाहेक शून्य देखिन्छ । पहिलो चरण र दोस्रो चरणमा पाण्डेका उपलब्धि संख्यात्मक हिसावले समान देखा परेतापनि गुणात्मक दृष्टिकोणले पहिलो चरणको भन्दा दोस्रो चरण निकै उपलब्धिमूलक रहेको देखिन्छ । उलार उपन्यासको श्रोता र पाठकमाभमा बढेको लोकप्रियता र त्रि. वि. ले आफ्नो पाठ्यक्रमको स्नातक तह तेस्रो वर्षको ऐच्छिक नेपाली विषयमा समेटेबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ कि उलार उपन्यासले नयनराज पाण्डेका समसामयिक धाराका चर्चित उपन्यासको श्रेणीमा उभ्याउन सफल भएको देखिन्छ ।

२.४ निष्कर्ष

उपन्यासकार नयनराज पाण्डे आधुनिक कालका समसामयिक धाराका बहुमुखी प्रतिभा र सम्पन्न व्यक्तित्व हुन् । कविता, कथा, उपन्यास, नाटक लगायत श्रव्य र दृश्य विधाको कथा लेखन, निर्देशन र अभिनय कलामा पनि आवद्ध देखिएका पाण्डे विविध पत्र-पत्रिकाको सम्पादन र राजनीतिक तथा सामाजिक सेवामा पनि क्रियाशील रहेका छन् । चालीसको दशकको प्रारम्भमा नेपाली साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेका पाण्डेले हालसम्म ४ वटा उपन्यास, २ वटा कथासङ्ग्रह, दर्जनौं पटकथा, संवाद र कथानक समेत लेखिसकेका छन् भने अझै पनि उपन्यासकार पाण्डे लेखन कार्यमा निरन्तर सक्रिय देखिन्छन् ।

उपन्यासकार पाण्डेका साहित्यिक चरणलाई दुई चरणमा विभाजन गरेर हेर्दा अधिल्लो भन्दा पछिल्लो चरण बढी गुणात्मक रहेको देखिन्छ । प्रथम चरणमा दुईवटा उपन्यास **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) र **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) रहेका छन् भने द्वितीय चरणमा **अतिरिक्त** (२०५०) र **उलार** (२०५५) देखा परेका छन् । यसै चरणमा दुईवटा कथासङ्ग्रह 'खोरभित्रको जोकर' (२०६०) र 'निदाँए जगदम्बा' (२०६५) रहका छन् । यी ४ वटा उपन्यासहरू लघुतम र लघुआकारका रहेका छन् जसमा **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) मा लघुतम आकार छ भने बाँकी ३ वटा उपन्यास लघु आकारमा संरचित छन् । यी उपन्यासले

तीनवटा धाराको प्रतिनिधित्व गर्दछन् - जस्तै : नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४) र उलार (२०५५) ले आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा, विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४) ले प्रयोगवादी धारा र अतिरिक्त (२०५०) ले मनोविश्लेषणवादी धाराको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । समग्रमा पाण्डेका यी ४ वटै उपन्यासमा तीनवटा धारामार्फत विगतदेखि वर्तमानसम्म देशमा विद्यमान रहेका आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक, प्रशासनिक, सांस्कृतिक पक्षका विसङ्गति, कुरीतिको विरोध गरी त्यसमा सुधारको अपेक्षा गरेको देखिन्छ । समाजमा रहेको शोषण, दमन, उत्पीडन, अत्याचार, भ्रष्टाचार, गरीबि, भोकमरी, अनिकाललाई सिर्जना र बढवा गर्ने पक्षप्रति आक्रोश अभिव्यक्ति व्यक्त गरी नितान्त वर्गविहीन समाजको संरचना खोजेको छ । जनताले ठूला-ठूला आन्दोलन सम्पन्न गर्न परिवर्तनका लागि आद्भूतिक त्याग र बलिदानी गरेतापनि देशले काँचुली फेर्न नसकेको र सर्वसाधारणका सपनाहरू अपूरा रहेकोप्रति ध्यानाकर्षण गराउदै त्यसमा ध्यान दिन सम्पूर्ण राजनीतिक दल, बौद्धिक, प्राज्ञिक पक्षहरूलाई सजग गराउन उनका उपन्यासहरू केन्द्रित देखिन्छन् । उपन्यासकार पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन माथि उल्लेखित औपन्यासिक विशेषताका आधारमा अधि बढाइएको छ ।

परिच्छेद - तीन

नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको विवेचनात्मक विश्लेषण

३.१ नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४)

३.१.१ नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

उपन्यासकार नयनराज पाण्डे आधुनिक नेपाली आख्यानको क्षेत्रमा सशक्त प्रतिभा हुन् । आलोचनात्मक यथार्थवाद र मनोवैज्ञानिक धाराको उपन्यास लेखनमा यिनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । उनको पुर्ख्यौली थलो पश्चिम नेपालको सल्यान जिल्ला रहेको छ । बसाई-सराईको क्रममा बाँके जिल्लाको नेपालगञ्जमा पाण्डेको वाल्यकालदेखि अधिकांश समयावधि त्यही बिताएको पाइन्छ ।

उच्च तह आइ. एल. सम्मको शिक्षा नेपालगञ्जमा हासिल गरी स्नातक तहको शिक्षा अध्ययन गर्न काठमाडौं प्रवेश गरेका पाण्डे हाल काठमाडौंमै बसोवास गर्न थालेका छन् । सानैदेखि स्वतन्त्रताको हिमायती रहेका पाण्डे शोषण, दमन, उत्पीडन, अन्याय, अत्याचार, जातीय, वर्गीय, क्षेत्रीय, लैङ्गीक विभेदको सीमारेखा मेट्न चाहन्छन् ।

नेपालको भूगोल र नेपाली जनताका दैनिक समस्यासंग चिरपरिचित उपन्यासकार पाण्डे पञ्चायती शासनको गैरजिम्मेवारीपनको विरोधमा रहेका छन् । नेपाली निम्न (सीमान्तकृत) वर्गका जनताको आर्थिक, शैक्षिक र सामाजिक समस्यालाई निकै नजिकबाट चिन्न सफल छन् । आर्थिक विषमता र बेरोजगारीको समस्याले आक्रान्त नेपाली युवाहरूका दाम्पत्य जीवनमा समेत विचलन पुर्याएको देखेर भाववित्त्वल भएका छन् । पञ्चायत शासनको मोजमस्ती तर जनताको दुरावस्था देखेर त्यस्ता जनताका समस्यालाई उठान गर्न अन्तःहृदयदेखि प्रेरित भएर यो **नाङ्गो मान्छेको डायरी** उपन्यासको लेखन गरेका हुन् । उपन्यासकार पाण्डे कानुनको विद्यार्थी, प्रजातन्त्रप्रेमी स्वतन्त्रताको पक्षधर भएका कारण थिचोमिचोको अन्त्य गर्न, कानुनी स्वावलम्बी राज्यको स्थापना गर्न यो उपन्यासको लेखन गरेको देखिन्छ ।

३.१.२ नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको **नाङ्गो मान्छेको डायरी** प्रथम पटक प्रकाशित लघुत्तम आकारको उपन्यास हो । यो उपन्यास वि. सिं. २०४४ सालमा अनुभव प्रकाशन, काठमाडौंले प्रकाशित गरेको हो । जम्मा ४३ पृष्ठमा विस्तारित यो उपन्यासमा साना-ठूला गरी २५ वटा खण्ड रहेका छन् । यी खण्डहरू उपखण्डमा पनि विभाजित भएका छन् । यस उपन्यासका

उपखण्डहरू एकमात्र वाक्यदेखि दुई पृष्ठसम्मका छन् । यो उपन्यासको विषयवस्तु बेरोजगार र आर्थिक अभाव खेपेको पारिवारिक दाम्पत्य जीवनसँग सम्बन्धित छ । बेरोजगारी र आर्थिक दुरावस्थाले परिवारमा देखा परेको मानवीय मूल्यहीनताको जीवन्त र सीमान्त चित्र छ । ‘... तिनलाई शहरमा नाङ्गे हिडाइरहेका छन् ...’ भनी सम्बोधन र समर्थन गर्दै यो उपन्यास विस्तार भएको छ ।

३.१.२.१ कथानक

नाङ्गे मान्छेको डायरी उपन्यासको कथानक बेरोजगार र आर्थिक समस्याले पीडित म पात्रको जीवनवृत्तसँग सम्बन्धित छ । विषयवस्तु भिनो रहेतापनि उपन्यासकारले त्यसको सूक्ष्म वितरण गरेका छन् ।

कथानकको प्रारम्भ बेरोजगारी युवक रोजगारीका लागि सिफारीस लिन जाँदाको घटनाबाट भएको देखिन्छ । ऊ आफ्नो नाम, काम सहितको परिचय दिदा त्यसमा वरिष्ठता र सोर्स नभएको कारण काम बन्नेमा विश्वास गर्दैन । उसले आफ्नो नाम फलानो प्रसाद भन्नुमा भन्दा भारबहादुर भन्नुमा सार्थकता भएको देख्दा ऊ आफूले धन पैसा आर्जन गर्न नसकेको हुँदा परिवारमा बेकामको भार मात्र रहेको ठान्दछ । ऊ परिवारमा आफूलाई काम नलाग्ने कुरामा विश्वास गर्दछ । बढीजस्तो समय पान पसलको अघि घण्टौं मनोगत कल्पनामा डुबेर बिताउछ । सडकमा हिडेका सुन्दर युवतीहरूलाई वलात्कार गर्ने, गाडीमोटरमा हिडेकाहरूलाई मार्ने, घरभित्र पसेर धन लुट्ने, सेठहरूका सेफहरूलाई अलौकिक बरदान प्राप्त गरी आफूले प्राप्त गर्ने अर्थहीन विसङ्गतिपूर्ण मनगढन्ते कल्पनामा रमाउछ । जिन्दगी सोचे अनुकूल नहुँदा आफ्नो मिल्ने साथीले आत्महत्या गरेको देख्दा ऊ निकै डराउँछ । आफ्नो बेरोजगारीको अवस्थामा रहेको हुँदा घरखर्च सम्पूर्ण दाजुले चलाएको हुन्छ । बुबाको सम्पत्तिको अंशवण्डा हुँदा केही सम्पत्ति र सभेन्ट क्वाटर भन्न मिल्ने टहरा पाउँछ । जीवनमा हरेक उपायको खोजी गर्छ र संघर्षपूर्ण यात्रामा निरन्तरता दिन्छ । ऊ पैदल हिडाइलाई गणना गरे विश्व कीर्तिमान कायम हुने विश्वास गर्दछ । जागिरेको अन्तर्वाता दिदा आफ्नो खिल्ली उडाएको र गिज्याएकोमा चितुवा बनेर आक्रमण गर्ने सोच राख्दछ । अन्तर्वातामा सोर्स पुगेकाहरू उतीर्ण हुन्छन् । ऊ आफूलाई असुरक्षित अनुभव गर्दछ । ऊ परिवारमा हिड्दा अभै श्रीमती र छोरीमाथि वलात्कार गर्ने देख्दछ । एकलो हिड्दा आफू सुरक्षित ठान्दछ र शहरका अध्याया गल्लीहरूको मार्ग प्रयोग गर्दछ ।

परिवारमा खट्किएको आर्थिक समस्या टार्न श्रीमतीलाई माइतीघर पठाउँदा केही राहतको अनुभूति गर्दछ । ऊ कोठा बाहिरको बुढो रुखले गिज्याएको र आक्रमण गर्ने सम्भावना

देख्दछ । ऊ पान पसलमा उभिदा ठूलो घरको भ्यालबाट देखिने युवतीप्रति अनैतिक कल्पना खेलाउँछ । ऊ एकान्तमा गएर अप्राकृतिक कार्य गर्दछ । अंशवण्डा हुँदा पाएको टेबल, घडी, टहरो राख्ने ठाउँ नहुँदा खाटमुनी फाल्छ र बज्दा साँढै डराउँछ । टेबल, घडीले जिन्दगीप्रति कडा व्यङ्ग्य गरेको महसुस गर्दछ ।

आफ्नी प्रेमिकाको मन जित्न नसक्दा प्रेम प्रसङ्गबाट असफल भएपछि कवि बनेको हुन्छ । उसले केटीहरूको बारेमा खोइरो खन्दै कविता लेख्दछ । चिया पसलमा चिया पिउनेहरूलाई घण्टौं कविता सुनाएर समयको बरवादी गरेको हुन्छ । धेरै भोजन गराउने साथीको कल्पना गर्दछ । स्वयम्सेवक साथीहरूबाट सेवा भन्दा भाषण बढी गरेको देख्दा, युवाहरूले बेरोजगार बस्नुपरेको ठान्दा, नेताहरूले बेरोजगार समस्या समाधानार्थ आम्हड्ताल गर्ने प्रसङ्ग उठाउँछ । ऊ जिन्दगी नै जेलमा बिताउछ । कवि, स्वयम्सेवक र नेताहरूमध्ये कसैले पनि भोजनको कुरा नगर्दा भोकै घर फर्कने बेलामा धाराबाट टन्न पानी पिएर पेट भर्छ र राती नौ बजे घर पुग्छ । ऊ जिन्दगीको वास्तविकता पत्ता लगाउन असफल हुन्छ । श्रीमती सिक्किस्त विरामी हुँदा छोरी बाङ्काइटिस हुँदा अस्पताल पुग्दैन । श्रीमती र छोरीको मृत्युको खबर पाएमा हलुका महसुस भई खुशी पाइने ठान्दछ । ऊ आफूलाई परिस्थिति र बाध्यताले कर्तव्यबाट विमुख हुन खोजिराखेको अनुभव गर्दछ ।

छोराले भोक मेटाउन आमाको स्तन चुस्न खोज्दा दूध आउदैन । आमाले पोसिलो खाना कहिले पाएकी छैनन् । उनीलाई पौष्टिक आहार जुटाउन भनेको बिना प्रशिक्षण सगरमाथाको चूलीमा चढ्न भैँ गाह्रो छ । आफूलाशई बाबुसाहेव भन्दा गर्व महसुस गर्ने ठकुरी जातको साथीले पुर्खाको रवाफ छोड्न नसकेको र वर्तमान आवश्यकताहरूलाई बुझ्न नसकेको मुख ठान्दछ । त्यो व्यक्तिबाट आफू सन्तुष्टि प्राप्त गर्दछ तर विडम्बना, टहरो भतकेर आफूमाथि खसेको बुढो रुखले जरालाई उम्कन नसक्ने गरी बाँधेको, सगरमाथा चढ्दा चिप्लेको, विकराल नदीले निलेको अस्वस्थ कल्पनाले मृत्युको मुखमा डोर्याएको अस्वाभाविक कल्पना गर्दछ ।

आर्थिक अभावलाई टार्न टहरो बेच्दछ र शरणार्थीको रूपमा प्रस्तुत हुन्छ । ऊ सुविधाको लागि ओत लाग्ने दुई गुफाजस्ता कोठामा बस्दछ । भित्ताहरूको हाकिम भएको त्रासयुक्त आकृतिहरू हराएका जिन्दगीलाई फटेको जुत्तासंग दाँज्नु गलत रहेको ठान्छ । आफूमा हिनता र दूर्भावना हराएको महसुस हुन्छ । तर त्यो विपनाको विपरित मात्र हुन्छ । उसको परिवारमा सदस्यहरूले भोक लागेको छैन भनेर भुठो बोल्नु सामान्य भइसकेको हुन्छ । घरमा पाहुना आउदा आफूहरूले चिया पिउन छोडिसकेको वाहना बनाउने बाध्यता बनेको छ । जाडो र विरामीको कारण घरमा कलहको वातावरणमा जिउन सस्तो भइसकेको देखिन्छ ।

ऊ एक टुक्रा सुनलाई धितो राखेर तत्कालको समस्या समाधान गर्नतर्फ लागेको देखिन्छ । उसको साथी हाकिम हुँदा गगल्स, टाई, सुट-बुट, जकेट, घडी लगाएको देखा तडकभडक महसुस गर्दछ । सपनामा विषालु सर्पले टोकेको देख्दछ । पेटभरि टन्न खाएको, राम्रो लगाएको र राम्रो वासस्थानमा बसेको देख्दछ । अव त्यस्ता सपना नदेख्ने अवस्थामा पुग्दछ । सपनाले आफूलाई गिज्याइरहेको ठान्दछ । ऊ रोग, भोक, शोकले क्षीण भएकी र कलमपित्तले पीडित श्रीमतीलाई टुलु-टुलु हेरीमात्र रहन्छ । घरवेटीले 'या भाडा देऊ या कोठा छोड' भनेको श्रीमतीले सुनाउँदा ऊ भनन त्रसित हुन्छ ।

समयको अन्तरालमा निकै परिवर्तन हुन्छ । उसकी श्रीमतीको व्यवहारमा पनि परिवर्तन देखा पर्दछ । निर्धक्कसँग नपुंसक भनेर बोलाउँछे । उसलाई भित्ताको राक्षसले टोकेको महसुस हुन्छ । ऊ शहरको भीडमा हराएको छ । त्यो शहरमा विष्फोटन भएर मरिदिए हुन्थ्यो भन्ने कल्पना गर्दछ । सडकमा साइड हिड्न चाहँदैन किनकि सधैँ किचिएकाले डर हराएको छ । शहरबाट भाग्न खोज्दा आफूलाई शहरले निलिसकेको महसुस गर्दछ । यो शहरमा अधिकारको आन्दोलन चलिरहेपनि त्यो आफूहरूका लागि नभई सत्ता प्राप्तिको लागि भएको ठान्दछ । घरमा दाउराको समस्या, छोराछोरीको स्कूल शुल्कको समस्या र खाद्य समस्याले आक्रान्त बनाएको छ किनभने बजारमा धेरै मूल्यबृद्धि भएको छ । घरका धितोमा चल्ने सम्पूर्ण वस्तुहरू सकिन्छन् । अनायास जागिरको नियुक्तिपत्र पाउँछ र ६ महिना परीक्षणकाल सुरु हुन्छ जुन उसको जीवनको परीक्षणकाल भएको देखिन्छ । बल्ल सिरक किन्छ, अनि मात्र जाडोको महसुस हुन्छ । शहरप्रति आशाको त्यान्द्रो पलाउँछ । आमा-बुवाले सबैभन्दा प्यारु छोरो उही रहेको आशय देखाउँछन् । त्यसकारण आफूहरू दुब्लाएको भन्दछन् । जिन्दगी फाटेको जुत्ता नभएको ठान्छ, तर त्यो जीवन केही समय मात्र चल्यो । उसको परीक्षणकालमा पुलिसको गोप्य रिपोर्टमा ऊ अनुपयुक्त देखा पर्दछ ।

उसको घर विस्तारै घर नभई वेश्यालय बन्न पुग्छ । शहरका तालुखुइले मानिसहरू घरमा आएर स्वास्नीसंग लहसिन थालेको देखा स्वास्नीको बाध्यता सम्झदा पुलिसले उसका छोरालाई मूर्ति चोरेको आरोपमा समात्छ । अखवारमा छोराको फोटोसहित प्रकाशित भएको खबर पढ्छ र आफ्नो भविष्य एकमात्र छोराको भविष्य नलेखेरै फर्किएको महसुस गर्दछ । उसलाई आन्दोलनकारीहरूले घिन लाग्ने व्यक्तिहरूको विरोधमा साक्षी बसिदिन अनुरोध गर्दछन् । ऊ भित्ताकै राक्षसको प्रतिमूर्ति त्यो व्यक्तिको विरोधमा साक्षी बस्न स्वीकार गर्दछ । भनन अप्ठ्यारो पर्दछ र विविध परिस्थितिहरू आइलाग्छन् । अदालतबाट आफ्नो विरोधको बयान फिर्ता लिन उक्त व्यक्तिले आग्रह गर्द र नमान्दा हिंसक पशुमा परिणत हुन्छ । उसका सिङ्गै

पीडाहरूको जड रहेको त्यो व्यक्तिको डायरी लेखुञ्जेल शरीरको नमीठो दूर्गन्ध त्यहाँ आइरहन्छ ।

केही साहित्यिक व्यक्तिहरू टेबुल र रक्सीका परिपूरक देखिन्छन् । यिनीहरू जिन्दगी भन्दा सरलताको साथ रक्सी सेवन गर्न सकिने हुँदा रक्सी मिठो ठानेर पिउछन् । यिनीहरू जीवनको परिभाषाको रूपमा विष, तातोभात, साँप, अधयारो लाई लिन्छन् भने ऊ बुढो रुख, टेबल, घडी र भित्ताको राक्षसलाई लिन्छ जुन कुराले उसलाई आक्रान्त बनाएको छ । एउटाले जिन्दगीलाई रक्सीसंग दाँज्दा त्यसको प्रतिउत्तरमा रक्सी तुलना गर्न नसकिने भनी ऊ टिपिन्छ । दशैं आएको प्रसङ्ग निकाल्दा सबैले विकराल मुख बाएर राक्षस नै आएजसरी टेबलमुनि लुक्न पुग्नाले अभावको पीडालाई भुल्न रक्सी पिउने प्रवृत्ति देखा पर्दछ ।

श्रीमतीको भनाइबाट छोरी तरुनी भएको उसले बल्ल थाहा पाउँछ । पान पसलकी युवतीको प्रतिविम्ब छोरीलाई सम्भेर आफूलाई पशुभन्दा नीच ठान्दछ । शहरभरि आफ्नी छोरीको चरित्रहीनताको हल्ला सुनिन थाल्छ । कलगर्ल, महंगो रेट, घरपरिवार पाल्न त्यस्तो गरेको सुन्दा विना कष्ट घरखर्च टरेको थाहा पाउछ । शहर छोडेर भाग्न नसक्ने अनुभव गर्दछ । ऊ त्यही शहरको फुटपाथमा जीवनको अन्त्य हुने ठान्दछ । डेरामा पुग्दा मौनता र रिक्तताले गर्दा स्वास्नी र छोरीको लास कतै छ कि जस्तो भान हुन्छ । ऊ स्वयम् आफूलाई श्रापित देवता ठान्दछ । श्रापित देवताको छहारीमा बसेका स्वास्नी र छोरीले आफूलाई मुख ठान्ने छैनन् भन्ने महसुस गर्दछ । स्वास्नी र छोरी अब गुफामा कहिल्यै फिर्ता हुने छैनन् भन्दै उनीहरूलाई बुद्धिमानी ठान्दछ । गुफा छोडेर आमा छोरी गएकोमा कुनै पीडाको भान गर्दैन । स्वास्नी र छोरी आफूलाई जियाउन अर्कै रूपमा ढालेर शहरमा बाँचन योग्य तुल्याउने छन् र बाँकी जीवनको जिर्णोद्धार गर्न सफल हुनेछन् । जिन्दगीलाई प्रत्येक रात प्रत्येक दिन टुक्रा-टुक्रा पारेर बेच्नेछन् जसको भूक्तानीबाट बाँकी जीवनको उद्धार गर्नेछन् । उनीहरूले जिउने नयाँ जिन्दगीलाई मेरो हृदयदेखि शुभकामना दिन्छ । यसरी पारिवारिक विघटन गरी कथानकले विश्राम लिएको छ । उपन्यासको कथानकले पाठकमा कौतुहलता सिर्जना गरेको छ । म पात्रका सपना तन्द्रावस्था र दुरावस्थाले उसको बाँकी भविष्य कस्तो हो ? खाने, बस्ने, औषधी उपचार गर्ने र घरखर्च गर्ने जस्ता समस्याले कसरी निकास पाउला ? स्वास्नी र छोरीको छोडाइपछि के गर्ला ? भन्ने कौतुहलपूर्ण प्रश्न पाठकको मानसिकतामा उब्जाउन सफल रहेको छ । मुख्यतया यस उपन्यासको कथावस्तु म पात्रको मनोगत, दुरावस्था र तन्द्रावस्थाको चित्रणमा विश्रृङ्खलित भएको छ ।

३.१.२.२ चरित्रचित्रण

नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासमा मुख्य पात्र भनेको म पात्र रहेको छ । अरू पात्रहरूको त्यस्तो उल्लेखनीय भूमिका तथा उपस्थिति रहेको पाइदैन । सिङ्गो कथावस्तु म पात्रको तन्द्रावस्था र दुरावस्थाको चरित्र चित्रणमा र उसका क्रियाकलापमा अडेको छ । सहायक पात्रमा म पात्रकी स्वास्नी रहेकी छिन् । अन्य सहायक पात्रकै रूपमा उसकी छोरी कलगर्ल नामले चिनिएकी छिन् । गौण पात्रहरूमा म पात्रको छोरो, सिफारिस दिने व्यक्ति, बाबु-आमा, पान पसले, युवती, साथी, दाजु, कवि, स्वयम्सेवक, नेता, पुलिस, बाबुसाहेव, मित्र, धिनलाग्दो व्यक्ति आदि रहेका छन् । यस उपन्यासमा रहेका मुख्य, सहायक र अन्य पात्रहरूको विवरण निम्नानुसार देखाइएको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासका पात्रहरू
तालिका नं. ३

क्र. सं.	पात्र	लिंग	कार्य/ भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन चेतना	आवृद्धता	आसन्नता
१.	म पात्र	पु.	प्रमुख	अनुकूल	स्थीर	वर्गीय	बढ्द	मञ्चीय
२.	म पात्रकी स्वास्नी	म.	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गीय	बढ्द	मञ्चीय
३.	म पात्रकी छोरी	म.	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गीय	बढ्द	मञ्चीय
४.	म पात्रको छोरा	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गीय	बढ्द	मञ्चीय
५.	सिफारिस दिने व्यक्ति	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
६.	बाबु-आमा	पु./म.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
७.	पान पसले	म.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
८.	साथी	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
९.	दाजु	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
१०.	कवि	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय

क्र. सं.	पात्र	लिंग	कार्य/ भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन चेतना	आवृद्धता	आसन्नता
११.	स्वयमसेवक	पु./म.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
१२.	नेता	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
१३.	बाबुसाहेव मित्र	म.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
१४.	पुलिस	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
१५.	ठूलो घरकी युवती	म.	गौण	प्रतिकूल	स्थीर	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय

यस उपन्यासमा केन्द्रीय पात्रको रूपमा म पात्र रहेको छ । यस उपन्यासमा केन्द्रीय पात्रको रूपमा म पात्र रहेको छ । ऊ बेरोजगारी अवस्थामा बाँचेको र आर्थिक अभावले आक्रान्त बनाएको शहरमा बस्ने युवा हो । शिक्षित भएर पनि समयमा जागिर नपाउँदा सिङ्गे परिवारमा भार बन्न पुगेको देखिन्छ । ऊ आफ्नो नाम नै भार बहादुर भन्न उपयुक्त ठान्दछ । देशमा देखिएको बेरोजगारी समस्याले आर्थिक विषमताको परिस्थिति सृजित गरेको र जसले कयौं शिक्षित युवाहरूको दाम्पत्य जीवनमा विचलन आएको परिस्थितिको प्रतिनिधित्व गर्ने नामहीन नायक हो । हरेक समस्यासंग जुध्ने अनेक संघर्षरत यात्रा समाल्दा पनि असफल भएको युवक हो । उसले पारिवारिक जीवन सुखदको क्षण नभई दुःखदको क्षण रहेको विश्रुद्धखलित निरशाजनक सोचको अनुभव गरेको छ । उसका जीवनका कतिपय योजनाहरू सपनाको रूपमा रहेका छन् । उसले थालेका कार्य समेत धराशायी बनेका छन् । ऊ मनोगत कल्पनामा डुब्ने अन्तर्मुखी व्यक्तित्वको रूपमा समाजमा मूल्यहीन जीवन जिइराखेको देखिन्छ ।

समयमा रोजगार बन्न नसक्दा परिवार पाल्न धौ-धौ परेको अनेक यातना पीडाको अनुभूतिमा डुबेको अस्तित्वहीन एकल यात्री भैं देखिन्छ, म पात्र । उसको कमजोरीको कारण स्वास्थ्य र छोरीले देहव्यापार गरी परिवारको घरखर्च चलाएको लज्जाजनक समस्या खेपेको पात्र हो । ऊ पलायनवादी मूल्यहीन, अस्तित्वविहीन रहेको मानसिक रूपमा शहरको परिवेशमा पराजित पात्र हो । यस उपन्यासमा म पात्रको चरित्रको सबल पक्षको चरित्र चित्रण र मानसिक विश्लेषण रहेको छ ।

म पात्रकी स्वास्नी यस उपन्यासमा सह-नायिकाको रूपमा देखिन्छन् । परिवारमा आर्थिक समस्याको भूमरी खेपेको त्यो दुईवटा सन्तानकी आमा बनेकी तर पोषिलो खाना नपाउँदा बच्चालाई दूध चुसाउन नसक्ने आइमाई हुन् । पटक-पटक श्रीमानलाई जागिरका लागि उत्प्रेरणा दिने चरित्र भएकी पात्र हुन् । श्रीमानले घरखर्च चलाउन नसक्दा श्रीमानलाई नपुंसक संज्ञा दिने नारी हो । आर्थिक दुरावस्थाको कारण श्रीमानले जागीर नपाउँदा घर छोडेर हिड्ने, समय सापेक्ष चलन सक्ने साहसी तथा परिस्थितिले विवश बनाएकी आइमाई हुन् ।

म पात्रकी छोरी ठूली भएपछि घर-धन्दा चलाउन देहव्यापार गर्न पछि नपर्ने अविवाहित केटी हो । कलगर्ल महगोरेटको रूपमा चिनिने जवानी छोरी हो । म पात्रको छोरो आर्थिक अभावका कारण मूर्तिचोर बनेर पुलिसद्वारा गिरफ्तार हुन पुगेको बालक हो । अन्य पात्रको आंशिक भूमिका क्षणिक भूमिका रहेको यस उपन्यासमा बुढो रुख, टेवल, घडी र राक्षस जस्ता मानवेत्र प्रतीकात्मक पात्रको उपस्थिति देखिन्छ ।

३.१.२.३ परिवेश/पर्यावरण

यस उपन्यास सिङ्गे परिवेश शहर भित्रको समाज र पारिवारिक अवस्थासंग सम्बन्धित छ । खास शहरको नाम निर्देश नगरेता पनि वातावरणले काठमाडौं शहरको परिवेशलाई अनुमान गर्न सकिन्छ । यस उपन्यासमा पान पसल, रेष्टुरा, सडक, अध्यारो कोठा, घण्टाघर, फुटपाथ, अदालत आदि ठाउँको स्थानगत पर्यावरणका रूपमा देखा पर्दछन् । समयावधिको प्रसङ्ग हेर्दा वि. सं. २०४६ अघिको पञ्चायती एकदलीय शासनको नातावादको फलक बेरोजगार युवक रोजगारी खोज्दा सोर्स-फोर्स लागेको कुराले दिन्छ । आर्थिक अभाव र बेरोजगारीको अवस्थामा असामान्य रहेको म पात्रको विकृत रूपको मनोदशाको परिवेशमा पनि अडेको देखिन्छ । बेरोजगारी अवस्थामा रहदा युवाहरूका पीडा र आर्थिक अभावलाई भेल्ल नसकी घर छोडेका आमा-छोरीको घटनाले पारिवारिक विचलन हुँदाको कारुणिक तथा मार्मिक परिवेशको उदघाटन भएको छ ।

३.१.२.४ संवाद

यस उपन्यासमा आंशिक संवादको प्रयोग भएको देखिन्छ । दोहोरो खालको संवादलाई विगतमा भएको देखिन्छ । जसलाई वर्तमानमा रोचक ढङ्गले म पात्रद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । दोहोरो संवादको मात्रा थोरै भेटिन्छ । कतिपय ठाउँमा म पात्रको मानसिक मनोगत कुष्ठाको एकल संवादको रूपमा प्रस्तुत भएको रोचक प्रसङ्ग देखिन्छ । संवादको प्रयोग धेरै लामो नभई सटिक खालको पाइन्छ । कुराकानीको प्रसङ्ग विषयवस्तुको सान्दर्भिकतालाई थप पुष्टि गर्न आएको भेटिन्छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकार पाण्डे पात्रानुकूलको संवाद छनोट र प्रयोग गर्नमा सफल देखिन्छन् । उपन्यासको प्रारम्भ बेरोजगार युवक जागीर खोज्न जाँदाको प्रसङ्गबाट म पात्रको संवादको सुरुवात भएको छ । जुन संवादको फलक यस्तो छ :

- तपाइको शुभनाम ?
- मैले आफ्नो नाम भनिदिए ।
- के काम गर्नुहुन्छ ?
- मैले मेरो काम भनिदिए ।
- कहाँ बस्नुहुन्छ ?
- मैले मेरो घर भनिदिए । (पाण्डे, २०४४ : १३)

त्यस्तै उपन्यासकारले म पात्रकी स्वास्नीले घरमा आर्थिक अभाव र खाद्यान्न संकटको अवस्थामा बोलेका संवादहरूलाई यसरी देखाएका छन् : “मैले भुठो बोल्दै भने - मलाई भोक लागेको छैन । ... उसले पनि त्यसै गरी भनी - मलाई पनि भोक लागेको छैन” (पाण्डे, २०४४ : ३३) । म पात्रका मनोगन रूपमा चलेका विश्रुद्धखलित संवादहरू यस्ता छन् :

- छोराछोरी भोकै छन् ।
- जाडोलाई सिरक छैन ।
- अकस्मात भित्ताबाट राक्षस करायो ।
- तँ नामर्द होस् । (पाण्डे, २०४४ : ३९)

त्यस्तै म पात्र आफैले जिन्दगीको बारेमा अभिव्यक्त गरेका संवादहरू यस्ता छन् :

- जिन्दगी बुढो रुख हो ।
- जिन्दगी टेबुल घडी हो ।
- जिन्दगी राक्षस हो । (पाण्डे, २०४४ : ५१)

उपन्यासकार पाण्डेको यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएका संवादहरू सरल, बोधगम्य, स्वभाविक र सान्दर्भिक रहेका छन् ।

३.१.२.५ उद्देश्य

यस उपन्यासको उद्देश्य सरकारको उदासिनताको कारण देखा परेको विकराल बेरोजगारी समस्या, त्यसबाट उत्पन्न आर्थिक अभावलाई टड्कारो रूपमा उठान गर्नु रहेको छ । उक्त बेरोजगारी समस्याले शिक्षित युवाहरूमा छाउदै गएको सन्त्रास र त्यसले निम्त्याएको पारिवारिक समस्या टार्न नसकेको अवस्थाको सजीव चित्रण गर्नु यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । बेरोजगार र आर्थिक अभावको कारण कयौं युवाहरूले परिवार देखि समाजमा घृणित भई बाँच्नुपरेको देखिन्छ । जसले उनीहरूमा उदासिनता र मूल्यहीनताको कल्पनामा जिउनुपर्ने परिस्थिति देखाइएको छ । उपन्यासकार पाण्डे यी जीवन्त समस्याहरूको उठान गरी यसतर्फ सरकारको ध्यानाकर्षण गरेर बेरोजगार र आर्थिक अभावका समस्या समाधान गर्नेतर्फ केन्द्रीत देखिन्छन् ।

३.१.२.६ द्वन्द्व

नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासमा आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वको विकास सशक्त रूपमा भएको देखिन्छ । म पात्रको जागीरको सिफारिस गर्दाको अवस्था र म पात्र जागीरे नहुँदाको अवस्थामा पारिवारिक खर्च चलाउँदाको समयमा बाह्य द्वन्द्व देखा पर्दछ । त्यस्तै दाजु, आमा-बुबा, स्वास्नी र छोराछोरीको बीचमा आर्थिक अभावले विकराल द्वन्द्व सिर्जना भएको देखिन्छ । पञ्चायती निरंकुश शासन व्यवस्थामा देखा परेको नातावाद, कृपावाद, भ्रष्टाचार, चाकडी, चाप्लुसी प्रथासंग द्वन्द्व पनि जीवन्त रूपमा रहेको देखिन्छ । सरकारको उदासिनताले बढाएको बेरोजगारी समस्या र आर्थिक अभावको कारण परिवारमा ल्याएको विचलनको द्वन्द्व पनि सशक्त रूपमा आएको छ । देशमा शासक र शासन व्यवस्थाले शिक्षित बेरोजगार युवालाई घृणित, उदासिन, मूल्यहीन जीवन जिउन बाध्य परेको द्वन्द्व होस् वा सामाजिक विकृति, विसङ्गितले छोपेको द्वन्द्व होस्, यस उपन्यासमा द्वन्द्वको उचित समायोजन रहेको छ ।

३.१.२.७ दृष्टिबिन्दु

नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासमा प्रमुख केन्द्रीय पात्रका रूपमा म पात्र आएको देखिन्छ । म पात्रको जीवनवृत्तमा कथावस्तुको विस्तार भएको छ । म पात्रको प्रयोग अधिकांश कथावस्तुमा देखापर्दछ । यस उपन्यासमा प्रथम पुरुषीय कथनढाँचाको आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग रहेको भेटिन्छ ।

३.१.२.८ भाषाशैली

यस नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासमा उपन्यासकार पाण्डेले पात्रानुकूल सन्तुलित भाषाको प्रयोग गरेको देखिन्छ । परिष्कृत शिष्ट प्रविधिमा प्रयोगवादी भाषाको प्रयोग भएको यस उपन्यासमा परम्परागत भन्दा नवीनता थपेको छोटो र मिठो भाषाशैलीको साथै उचित विम्ब र प्रतीकको समायोजन भएको छ । अतिथथार्थवादको भ्रम सिर्जना गरिएको देखिएतापनि उपन्यासमा पात्रको चरित्र चिन्न पाठकलाई सहयोग हुने भाषाको प्रयोग भएको भेटिन्छ ।

पाठकले उपन्यासको वाचन गर्दा आफू पनि संग-संगै घुलमिल भए भैं अनुभूति गराउने यस उपन्यासमा परम्परागत उपन्यासमा जस्तो विम्ब र प्रतीकको स्पष्टतः व्याख्या भने पाइदैन । त्यसकारण भल्दै आएका उपन्यासमा भिन्न र नवीन प्रयोग भएको देखिन्छ ।

कथानाको विस्तारको सन्दर्भमा परम्परागत विस्तार नभएको देखिन्छ । उप-कथाको स्वतन्त्र प्रयोग देखिन विषयवस्तुको अधिकांश पुनरावृत्ति भएको देखिन्छ । शब्दभण्डार चिन्ह प्रयोग र वर्णविन्यासमा विविधता रहेको पाइन्छ । समयको श्रृङ्खला नमिलेको यस उपन्यासमा संगठन विस्तारमा खास ध्यान नदिएको देखिन्छ । आवरणमा पनि अमूर्त खालको चित्रके प्रयोग छ । त्यसकारण आधुनिक मान्यता अनुसार यो उपन्यासलाई अउपन्यास (Anti-Novel) को संज्ञा दिन सकिन्छ ।

यस उपन्यासमा अधिकांश ठाउँमा भाषाको विशिष्ट प्रयोगको भ्रलक पाइन्छ । जस्तै : “आज जिन्दगीमा पहिलोपटक मलाई यस्तो लाग्यो मानौं म सर्वाङ्ग नाङ्गो भएर बीच सडकमा हिडिराखेको छुँ” (पाण्डे, २०४४ : १४८) ।

“इन्टरभ्यू दिन कोठाभिन्न पसेपछि मैले विचार गरे कि इन्टरभ्यू लिनेहरू चितुवा हुन र अहिले आक्रमण गर्नेछन् । मेरो खिल्ली उडाउने छन् । मलाई नङ्ग्याउने छन्” (पाण्डे, २०४४ : १९४) ।

विविध समस्याले पीडित र आर्थिक अभावले ग्रस्त मानिसको जीवनका विसङ्गतिहरूलाई भताभुङ्ग र लथालिङ्ग पारेर देखाइएको छ । यस्ता अभावग्रस्त मानिसको जीवन्त दर्शन र मनोविज्ञानको भ्रलकले यो उपन्यासको स्तरीयता पुष्टि हुन्छ । जस्तै : “अचेल जहिले देखि हामी भोका रहन थालेका छौं ... बोली ... हिडाई ... बसाई आदि सम्पूर्ण व्यवहारलाई कृत्रिम बनाएर देखाउने गरेका छौं । हामीले इनामेल लगाएर बोल्नुपरेको छ, इनामेल लगाएर हास्तुपरेको छ” (पाण्डे, २०४४ : १५०) ।

यस उपन्यासमा ठाउँ-ठाउँमा विविध खालका चिन्हहरूको प्रयोग गरेको देखिन्छ । जस्तो : ... ?, XXX, !, “...”, आदि रहेका छन् ।

३.१.२.९ विम्ब र प्रतीक

नाङ्गो मान्छेको डायरी उपन्यासमा विविध विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । जस्तै : “जिन्दगी भनेको तातो भात हो, जिन्दगी भनेको साप हो, जिन्दगी भनेको मृत्यु हो ।” जिन्दगीलाई परिभाषित गर्दा म पात्रले प्रयोग गरेका विम्ब, प्रतीकहरू यस्ता छन् :

- जिन्दगी बुढो रुख हो ।
- जिन्दगी टेबुलघडी हो ।
- जिन्दगी राक्षस हो ।

नाङ्गो मान्छेको डायरी प्रयोग भएका माथि उल्लेखित विम्ब र प्रतीकहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- बुढो रुख	:	सामन्तवादी प्रवृत्तिको प्रतीक
- राक्षस	:	निरंकुश राजसंस्थाको प्रतीक
- टेबुलघडी	:	समय र परिस्थितिको प्रतीक

उपन्यासमा प्रयोग भएको घिन लाग्दो व्यक्तिलाई विगत लामो समयदेखि सत्तासीन निरंकुश पञ्चायती व्यवस्थाको विम्बको रूपमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ ।

यस उपन्यासमा अंग्रेजी शब्दहरू इन्टरभ्यू, रेडिमेड, सेफ, सर्वेन्ट क्वाटर, ग्यारेण्टी, ब्लु फिल्म, गगल्स, बुट, टाई, साइज, फूलस्केप, कलगर्ल, क्लाइमेक्स, फुटपाथ, डायरी, रेट आदि प्रयोग भएका छन् । हिन्दी शब्दहरूमा कहावत्, बक्स, मोजाक आदि छन् भने फारसी र अरबी

शब्दको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । अनुकरणात्मक शब्दहरूमा पक्कै, टिकटिक, फटाफट, लगभग, भनभन, छट्पटी, ह्वाङ्गै आदि आएका देखिन्छन् । ठेट मौलिक शब्दहरूमा खान्तिखलास, खोइरो, अत्तालिनु, थाङ्गो, भद्दा आदि शब्दहरूले यसको भाषागत प्रयोगमा थप मिठास ल्याएको छ । **भगवान देता है तो छप्पर फाडकर देता है** भन्ने हिन्दी भाषाको उखानको प्रयोग भएको छ । यसर्थ यस उपन्यासमा भाषाशैली मिठासयुक्त, सरल र बोधगम्य रहेको देखिन्छ ।

३.१.२.१० निष्कर्ष

नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४) नामक उपन्यासमा नेपाली समाजको यथार्थ धरातलमा टेकेर समाजका विसङ्गत पक्षहरूको सूक्ष्म चित्रण गरिएको छ । यो उपन्यासले यथार्थवादी आलोचनात्मक धाराको प्रतिनिधित्व गर्दै समाजमा देखा परेका विसङ्गत पक्षको तीव्र आलोचना गरेको छ । तत्कालीन पञ्चायती निरंकुश शासक र उसको प्रशासनिक तन्त्रले बढाएको बेरोजगारी समस्या जसबाट उत्पन्न आर्थिक संकटले शिक्षित युवा वर्गमा देखिएको निराशाजनक सोचको जीवन्त चित्रण गर्नमा सफल रहेको छ । यसमा भिनो विश्रृङ्खलित कथावस्तु र थोरै पात्रको प्रयोग देखा परेतापनि पात्रहरूको आर्थिक दुरावस्था, मानसिक विचलनमा उत्पन्न तन्द्रा र स्वप्न अवस्थाको यथार्थ चित्रण देखिन्छ । बेरोजगार र आर्थिक दुरावस्थाले मानवीय जीवनमा पारिवारिक विघटनको मार्मिक, कारुणिक अवस्थाको चित्रणमा सफल देखिन्छ । यसर्थ यस उपन्यासमा प्रशासनिक, राजनीतिक, आर्थिक विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरेको भेटिन्छ । यस उपन्यासमा भाषा, शैली, शिल्प, विम्ब र प्रतीकको उचित समायोजन रहेको देखिन्छ ।

३.२ विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४)

३.२.१ विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

नयनराज पाण्डे आधुनिक नेपाली उपन्यासका प्रयोगवादी धाराका सशक्त प्रतिभा मध्ये एक हुन् । विद्यार्थी जीवनदेखि स्वतन्त्रताको पक्षधर देखिन्छन् उपन्यासकार नयनराज पाण्डे । समाज सुधारमा क्रियाशील रहने पाण्डे दमन, शोषण, उत्पीडनको घोर विरोधी र जातीय, लिङ्गीय, क्षेत्रीय, वर्गीय विभेदको अन्त्य भाग्ने उनको स्वभाव हो । प्रजातान्त्रिक, कानुनी राज्य, स्वतन्त्रता र समानता उनको अभीष्ट देखिन्छ । गरीब, सीमान्तकृत वर्गका समस्याहरूसंग सहकार्य गरी अघि बढ्ने व्यक्तित्व हुन् । नेपालको २०४६ सालअघिको निरंकुश पञ्चायती प्रशासनको थिचोमिचोलाई जनताले सहनुपरेको बाध्यतासंग पनि घुलमिल देखिन्छन् । नेपाल लगायतका विश्वका धेरै देशका शरणार्थी समस्या, तिनले घरविहीनता र देशविहीनताको अवस्थामा बस्नुपर्दा प्रशासकहरूबाट हुने गरेको शोषण, दमन, उत्पीडनबारे अज्ञात छैनन् । अनावश्यक रूपमा यातना, बलात्कार, मृत्युदण्ड जस्ता दण्ड सजाय भोग्नुपरेको तितो सत्यसंग परिचित पाण्डे यी समस्यालाई सशक्त रूपमा उठान गरी समाधान खोज्नुतर्फ प्रेरित भएर यो विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासको लेखन भएको देखिन्छ ।

३.२.२ विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको प्रयोगवादी धारा अन्तर्गत विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! नामक उपन्यास वि. सं. २०४४ सालमा रुपायन प्रकाशन, काठमाडौंले प्रकाशित गरेको हो । मुख्य तीन खण्डमा विभाजित यो उपन्यास पृष्ठ ६३ सम्म विस्तारित छ । विक्रमादित्य तिमिलालाई भनी सम्बोधन गरिएको यस उपन्यासमा प्रारम्भ एक, अतिरिक्त प्रसङ्ग एक, अतिरिक्त प्रसङ्ग दुई, प्रारम्भ दुई, अतिरिक्त प्रसङ्ग तीन, फेरी प्रारम्भ तीन जस्ता खण्ड तथा उपखण्ड रहेका देखिन्छन् । यस उपन्यासमा जम्मा १९ वटा छोटो-छोटो परिच्छेदहरू रहेका छन् ।

३.२.२.१ कथानक

विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासको कथानक 'विक्रमादित्य तिमिलालाई' भनी सम्बोधन गरी प्रारम्भ भएको छ । यो उपन्यासको कथानक स्वास्नीको मिथकीकरण गरिएको विक्रमादित्य तिमिलालाई सम्बोधन गरेर यस उपन्यासमा शरणार्थीलाई प्रतीकात्मक व्यङ्ग्यका रूपमा प्रस्तुत गरी सुतेका जनतालाई जगाउने प्रयास छ (बराल र एटम, २०५८ : १५५) । तत्कालीन प्रतापी राजा विक्रमादित्यलाई कथा सुनाएको किम्वदन्तीमा आधारित उक्त कथा सुनाउने काम प्रमुख पात्र रहेको म पात्रबाट भएको छ । म पात्रले शरणार्थी शिविरभिन्नका

घटनाहरूको कथा प्रस्तुत गर्दै जान्छ । उपन्यासको आरम्भमा शक्तिका र बुद्धिका प्रख्यात राजा विक्रमादित्यलाई आजका संसारका मानिसका अनुहारबाट हराउदै गएको खुशी र हराउनको कारण पत्ता लगाई पुनः तिनीहरूको अनुहारमा खुशी ल्याउन र रोदन हटाउन गरिरहेको यात्रामा थकाई कम गर्न म पात्रले गएका कथाहरूले उपन्यासको थालनी भएको छ । सुनाउदै गरेको कथामा सिङ्गे पृथ्वी एउटा शरणार्थी शिविरमा परिणत भएको र पृथ्वीका हरेक व्यक्तिहरू शरणार्थी बनेको कारण आफ्नो देश र आफ्नो भनने सबै कुरा गुमाउन पुगेका छन् । शरणार्थी शिविरभित्र हुने शोषण, दमन, बलात्कार, बुटपिट विकसित हुँदै गएको पाइन्छ भने त्यसको विरुद्धमा प्रकट भएको विद्रोहको कथा हो यो भनेर लेखकले उपन्यासमा थप रोचक तुल्याएका छन् ।

यस उपन्यासको प्रथम भाग (खण्ड) मा विविध कथाहरू सुत्रात्मक रूपमा देखा परेका छन् । शरणार्थी शिविर रेखदेखका निमित्त प्रत्येक १५ दिनमा एउटा क्याप्टेनको बदली गरी सरकारले पठाउने गर्छ । शरणार्थीले उसको कालो चस्माभित्रको रहस्य बुझ्न असफल हुन्छन् । द्वितीय विश्वयुद्ध हुँदा उसले एउटा अंग्रेज युवतीमाथि बलात्कार गर्दा ती युवतीको घातक प्रहारले एउटा आँखा समेत गुमाईसकेको छ । आइमाईहरूलाई किताब पढेभैं गरी हेर्न उसको डायरी भैं बन्छ । प्रत्येक दिन क्याम्पसभित्र निरीक्षण गर्दछ । देशको राष्ट्रियता, सार्वभौमिकता, स्वाधिनता र सहिष्णुताको लागि कसै-कसैले हतियार राख्न सक्ने त्यो क्याप्टेनको अन्तरदृष्टि हो । ऊ कफी बढी रक्सी पिउने र रक्सीभन्दा आइमाई चाहने अनौठो व्यक्ति हो । ऊ आफ्नो आचरणबाट देशमा अधिकार सम्पन्न व्यक्तिहरूका लागि कुनै पनि चिज निषेध छैन भनी ठान्ने व्यक्ति हो । उसले शिविरका शरणार्थीहरूलाई अत्याचार र बर्बरताका बोका बनाएको देखिन्छ ।

वाल्यकालको अवस्थादेखि तीखो बुद्धि भएको रेकिना नामकी सुन्दर युवती शिविरमा बस्दा आवाज समेत गुमाएर विक्षिप्त हुनपुगेकी थिई । रातमा सपना देख्दा-देख्दै क्याप्टेनको क्रूर पञ्जाचित्र परी अपहरण हुन पुग्छे र धवाँसे क्याप्टेन, मेयर र कस्मिनरकी पेटभरिको आहारा बन्दा सबै कुरा गोप्य राखिन्छ । शिविरभित्रको जीवन सारहीन र आफ्नोपन नभएर भास हुने जीवन हो । केटाकेटीको लागि बन्दीगृह भैं रहेको, खेलका लागि आँगन, नदी, पोखरी, वन केही नभएको खाली क्याम्पले निर्माण गरिएको देखिन्छ । आमाले शिविरलाई मामाघर भनेर ढाटेकी थिई । आमालाई घर फर्कनु भन्दै निद्रामै बर्बराउछे । जुमी ज्वरोले लथालिङ्ग भताभुङ्ग अवस्थामा रहदा पनि डाक्टरले मनोरोग भनेर म्याद सकेको औषधी खुवाउँछ । तर ऊ निद्रामा बर्बराउन छोडेको देखिँदैन । शिविरभित्रका मानिसहरूमा जस्तोसुकै रोग लागेपनि सेतो ट्याब्लेट र पन्यालो भोल बाँडिन्छ । शिविरका शरणार्थीको आफ्नो घर नहुँदा उनको वर्तमान अवस्था साह्रै अनिश्चितताको भूमरीमा देखिन्छ । जुमी आफू ठूलो भएपछि बम पड्काउने र आत्महत्या गर्ने

बाहेकको विकल्प नरहेको भन्दै विक्रमादित्यलाई आफ्नो भविष्यका बारेमा सोचिदिन आग्रह गर्दछ । म पात्र त्यतिबेला विश्वको भविष्यबारे सोचन आग्रह गर्छ ।

अर्को प्रसङ्गमा पुङ्के क्याप्टेनको क्रूरताको वर्णन छ । उसले लुगा फेरेभै आफ्नो इच्छा, रुचि र विचारलाई फेरिराखेको देखिन्छ । ऊ शिविरभित्र आउदा शरणार्थीहरूले उठेर अभिवादन गर्दा आफ्नो अघि उभिने दुस्साहस गरेको भन्दै बुट बभाउँछ भने अर्को शिविरमा प्रवेश गर्दा ऊ उभिएर स्वागत नगर्दा मान-मर्यादा नगरेको भन्दै हातपात गर्छ । उसले पाउरोटी फ्याक्टी मालिकसंग सम्पर्क गरी सादा पाउरोटी र बासी पाउरोटी मात्र शिविरमा वितरण गर्न लगाएर क्रिम वापतको रुपिया आफ्नो खल्लीमा भर्ने गर्दछ । पाउरोटीमा मिलावट र नौनीको मात्रा कम रहेको भनेर उजुरी गर्दा मिक्नु नामको जवान युवक तेस्रो दिनमा लासमा परिणत भएको भेटिन्छ । उसकी प्रेमी निकाले पनि पीडालाई सहन गर्न नसक्दा आत्महत्या गर्छिन् । तेह्र-चौध वर्षको उमेरकी सुन्दर युवतीलाई पुङ्के क्याप्टेनले मन पराउने क्रममा किटी नामकी युवती त्यसको सिकार हुन पुग्छे । उसकी आमालाई एकली छोरीलाई फिर्ता गरिदिनु भनी विन्ती गर्दा उल्टो क्याप्टेनले आफूसंग रातभरि सुतेमा मात्र फिर्ता गर्ने आश्वासन दिन्छ र भोलीपल्ट छोरीको लास पाउँदा मानसिक रूपमा विकृष्ट हुनु पुगेकी देखिन्छे । शरणार्थीहरूको शिविरमा युवाहरूलाई एक किसिमको विशक्त नसालु पदार्थ र इन्जेक्सन दिएर क्याप्टेनको साला किटर उसबाट मोटो रकम हात लगाउने गर्छ । युवाहरूमा रहेको सिर्जनात्मक क्षमतालाई नष्ट गराउने र व्यापारबाट मनगरे फइदा कमाउछ । यही औषधीको सेवनबाट मृत्यु हुँदा उनीहरूको हातमा ग्लोव, सेतो कागज र नक्सा देखिन्छ । यसबाट उनीहरू आफ्नो हराएको घर देशको खोजी गरिरहेका देखिन्छन् ।

सहयोगी राष्ट्रहरूले शरणार्थीहरूको शिविरमा शौचालय निर्माणका लागि थुप्रो अनुदान प्राप्त हुँदा पनि त्यसको कुनै कार्यान्वयन भएको पाइदैन । क्याप्टेनले शिविरभित्र जथाभावी रूपमा जहाँतही दिसा-पिसाव गरिदिन्छ । शिविरमा चौधौं क्याम्प आउँदा भाडा-वान्ता सुरु भएको देखिन्छ । शिविरमा म्याद सिद्धिएका औषधी वितरण गरिन्छन् । शरणार्थीहरूले मनमनै हाँस्नु पनि गैरकानुनी बराबर भएको छ । शिविरमा एउटा शरणार्थी रोगीले भयानक सपना देख्दछ । सपनामा प्रत्येक रात कुनै व्यक्तिले उसतिर बन्दुक तेर्स्यारखेको देख्दछ । उसले सपनाको विपनामा व्याख्या गर्दा बन्दुक शब्दको उच्चारण गरेको भनी केही समय जेल राखेको हुँदा अबै पनि भयभीत देखिन्छ । आमा-छोराको प्रसङ्गहरू सुनाउनुको उद्देश्य विक्रमादित्यको लक्ष्य प्राप्तिका लागि हृदय र दृढ खाँचो पूरा गर्नु रहेको देखिन्छ । यसमा अनेकौं कथा वा प्रसङ्गले भूत, वर्तमान र भविष्य मध्ये समकालीनतालाई जनाउछन् ।

कथाको दोस्रो प्रसङ्गमा पृथ्वीमा अत्याचारले सीमा नाघेको अवस्थामा ईश्वरको अवतरण भई दुष्ट र अत्याचारीको नष्ट गर्ने प्रसङ्ग उल्लेख छ । समयमा ईश्वरको अवतरण नहुँदा अत्याचारीको सङ्ख्या र वर्चस्व बढ्दै गएकोले इश्वरप्रति निर्भर हुनुभन्दा त्यसको विरुद्धमा आफैले केही गर्नुपर्ने मानसिकतामा शरणार्थीहरू पुगेका देखिन्छन् । क्याप्टेनको अत्याचारको विरुद्धमा लिखित प्रतिवेदन माथि पेश गर्ने र क्याप्टेनको कार्यको जिम्मा धेरैपटक शोषित, बलात्कृत युवती रुमुलाई दिने प्रस्ताव गरिन्छ । तर नेतृत्वको जिम्मा पाएकी रुमुलाई मृत्युदण्ड दिइन्छ र जासुसीको लागि सर्कटलाई राम्रो पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिन्छ । फलतः शरणार्थीहरूमा निराशा, हिनता र कुण्ठा बढ्दै गएको देखिन्छ । दार्शनिक काकाले आफ्नो सपनाको व्याख्या गर्दा आफ्नो घर, देश र नक्सा देख्न पुग्छन् । काकाको सपना देश प्राप्ति हो तार युवकहरू सपनामा विश्वास गर्न छोड्दछन् । विश्वविद्यालयमा हुँदा काकाले सुतेका ब्यूभाउने दर्शनले अहिले युवाहरूमा हाई मात्र लगाएको देखिन्छ । सपना दिनेहरूले अब सपना देख्न छोडेका छन् । सपना पूरा नहुँदा युवकहरू काकालाई पागलको संज्ञा दिन पुग्दछन् । यस उपन्यासमा सपना देख्ने पात्रको आफ्नो टाउँकाको बीच प्वालबाट गिद्धि हराएको देखिन्छ । सपना देख्नेसंग मस्तिष्क छैन । एकरात सपनामा आफूलाई सीमापारी धपाउँदा आफ्नो मस्तिष्क खोसिएको बताउछ । अब ऊ नयाँ मस्तिष्कको खोजीमा रहेको छ । म पात्र आफ्नो मस्तिष्क खोसिएको कारण वास्तविकतामा नयाँ मस्तिष्कको खोजी भइरहेकोले विक्रमादित्यसंग प्रश्नको समाधान खोज्दछ । म पात्र विक्रमादित्यलाई यी प्रश्नको समाधान दिन नसकेमा विक्रमादित्यको गन्तव्य र अस्तित्वको महत्त्व नरहने कुरा देखाउँछ । आतङ्क, त्रास र अन्योलको वातावरणमा जोसुकैले पनि मस्तिष्क गुमाउन सक्ने देखिन्छ । आफ्नो भविष्य धरापमा रहेको चेतना र सोच्ने क्षमताको ह्रास भएको बेला व्यक्तिले आत्महत्या वा विद्रोहको बाटो देख्ने गर्दछ । असुरक्षित, पीडित पराधिनताको अवस्थाबाट मुक्ति पाउन आत्महत्या नभई विद्रोहको बाटोमा उभिन विक्रमादित्य ठान्दछन् । त्यसका लागि जोश, जाँगर र उत्साहको खाँचो औँल्याउछन् ।

त्यस्तै खालको अर्को प्रसङ्गमा शरणार्थी शिविरका निमित्त खटिएका स्वयम्सेवकहरू मध्ये एकले १७-१८ वर्षकी एउटी केटी माथि बलात्कार गर्ने प्रयास गर्दा उसको कम्मरमा राखेको पेस्तोलले प्रहार गरी उसलाई मारन र आफू उम्किन सफल भएकी देखिन्छे । तर क्याप्टेनले त्यो युवतीलाई सार्वजनिक ठाउँमा लगी उभ्याएर नङ्ग्याउन लगाउछ । उसका अङ्गप्रत्यङ्गलाई काटिदिन्छ । अर्को कविता लेख्ने क्याप्टेन शिविरमा आएपछि विद्रोही सम्बन्धी कविता लेख्नेलाई देशद्रोही ठान्दछ । कविता लेखेको आरोपमा प्रमुख पात्र क्याप्टेन भएकाले त्यो व्यक्तिलाई गोली हानेर मारिन्छ । युवकको लासबाट रगत बगेर टल्केको देख्दा आतङ्कित भएर टल्केको रगतमा प्रतिरोध लिन पिसाब गरिदिन्छ । यो अन्योल, आतङ्कित, त्रास र उकुसमुकुसको वातावरणमा

सबै मृत्युको भयले बहुलाउन थालेका छन् । शिविरमा टेन्टले पोल्न थालेका छन् । क्याम्पमा क्याप्टेनले कसैलाई बहुलाएको घोषणा गरेपछि पुनरावेदन लाग्दैन । एउटा क्यामन नामको शरणार्थीले पनि आशाको सपना देख्दा-देख्दै देह त्याग गरेको देखिन्छ ।

क्यामनकी स्वास्नी सुमा मृत श्रीमानको लासलाई हेर्दै उनको सपनाले एक दिन शिविरमा विद्रोह गर्ने बताउछिन् । विश्वविद्यालयमा प्रोफेसर बन्ने इच्छा अभिव्यक्त गर्ने केम को मैले देश भेट्टाए भन्ने लिखित कागज भेटिएपनि ऊ भेटिदैन । यसरी शरणार्थी शिविरमा अत्याचारका श्रृङ्खला बढ्दै जान्छन् । राजा विक्रमादित्य आज प्रत्येक व्यक्तिको अनुहारमा देश गुमाउनुपरेको पीडा देखिन्छ । माटो, हावा र नागरिकतासंग मात्र देश नभेट्टाएर प्रत्येकमा आफ्नो भन्ने भावना हुनुपर्ने देखिन्छ । दमन, आतङ्क, त्रास र भय फैलाएर क्याप्टेनले शरणार्थीलाई देशविहीनताको र घरविहीनताको स्थितिमा पुर्याएको कुख्यात षडयन्त्र गरेको देखिन्छ । विक्रमादित्य हराएकाहरूको देश, घर प्राप्तिको पक्षमा लाग्ने बताउछन् । म पात्र पनि केम र विक्रमादित्यको सपनामा सहमत रहेको बताउदै त्यसमा आफू पनि सहकार्य गर्ने बताउछ । रगत र लासबाट भयभीत भएर यात्रालाई अधुरो छोडेमा आफूहरूको अस्तित्व टुक्रा-टुकामा परिणत हुने कुरा बताउदै दोस्रो खण्ड विश्राम दिन्छ ।

यस उपन्यासको तेस्रो खण्डमा शिविरभित्र शरणार्थीहरूले असुरक्षाको अनुभूति गर्न थालेपछि क्याप्टेनहरू शिविर बाहिर प्रदर्शन र ढुङ्गामुढा गर्दै शरणार्थीहरूलाई शिविर छोड्न वा देश छोड्न आदेश दिने देखिन्छन् । शरणार्थी भएर बसिरहेका देशमा धेरै दिन बस्न नपाउदा शिविरबाहिरका शरणार्थीहरूलाई तुरुन्त बाहिर निकाल्ने जुलुश, आमहडताल गर्ने सम्भावनातिर कथानकको विस्तार हुन्छ । देशमा हत्या र गृहयुद्धको सम्भावनालाई टार्न उच्च अधिकारीद्वारा शरणार्थी शिविरहरू खाली गर्न र शरणार्थीहरूलाई देशनिकाला गर्ने आदेश भएपछि शिविरभित्रका शरणार्थीहरूको सपनामा तुषारापात हुन्छ । कसैको नियन्त्रण र सञ्चालनमा रहेको शरणार्थीद्वारा शरणार्थी धपाइने अवस्था देखिन्छ । बाहिर रहेका शरणार्थीहरू आफू शरणार्थी हौं भन्नेहरूका विरोधमा आन्दोलित हुनेछन् र गृहयुद्धको खतराको संकेत गरेका छन् । शरणार्थी नभएका ठान्नेहरू पनि शरणार्थी भएको ठाउँमा आउने छन् र यो क्रम केही समय चलिरहने देखिन्छ । शरणार्थीहरू आफ्ना केही सामान बोकेका विशाल हूलको रूपमा अन्य गन्तव्यतर्फ प्रस्थान गर्ने देखिन्छ । अब उनीहरूको अनुसार निराशा, पराजित मानसिकता र अनिश्चित भविष्य तथा वर्तमान रहने देखिन्छ । अकस्मात त्यही विशाल हूलबाट पीडितहरू समूह संगठित भई क्याप्टेनको क्याम्पतिर अघि बढेको अवस्था देखिन्छ । दृढ साहस, आँट र शक्तिशाली पाइलाका साथ अघि बढेकाहरूको देहको माग पूरा हुनेछ । अन्तमा म पात्रले अब गन्तव्य स्पष्ट भएको भन्दै विक्रमादित्यलाई साहसका साथ अघि बढ्न आग्रह गर्दै गर्दा

शरणार्थी शिविरबाट आफ्नो स्वभाविक ठाउँमा फर्केको पृथ्वी हुनेछ । अब पृथ्वी सुन्दर र शान्त रहनेछ । आशाविहीन शरणार्थीहरूका आशाका त्याद्राहरू बढ्दै जानेछन् र सुन्दर देशको सपना देख्ने आँखाहरूले आगमनको हर्षले स्वागत गर्नेछन् भन्ने स्थिति देखा पर्दछ । विक्रमादित्यलाई म पात्र द्वारा गन्तव्यको यात्रामा निरन्तरता थप्न अनुरोध गर्दै सबैतिर आफ्नो देश हुने आशा र विश्वास दिलाइएको देखिन्छ ।

यस उपन्यासको कथानक विश्रुद्धखलित रूपमा अधि बढेको देखिन्छ । मुख्य घटना शिविरभित्रका अत्याचार, भ्रष्टाचार, दमन, शोषण, उत्पीडन जस्ता पक्षहरूलाई म पात्रले राजा विक्रमादित्यलाई अनेकौं घटनाहरू जोड्दै सुनाएको प्रसङ्गसँग सम्बन्धित रहेको छ । यो उपन्यास शरणार्थी शिविरसँग मात्र सम्बन्धित नभई विश्वमानव समाजसँग पनि सम्बन्धित भएको देखा पर्दछ ।

३.२.२.२ चरित्रचित्रण

विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासमा मुख्य कथासँग धेरै उप-कथाहरू जोडिएका छन् । यसमा विविध खालका पात्रहरूको प्रयोग भएको देखिएतापनि प्रमुख पात्रको रूपमा भने म पात्र देखा पर्दछ । प्रमुख, सहायक र गौण खालका पात्रहरूको उपन्यासमा उपयुक्त रूपमा समावेश गरेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा देखा परेका पात्रहरूलाई निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासका पात्रहरू

तालिका नं. ४

क्र. सं.	पात्र	लिंग	कार्य/ भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन चेतना	आवृत्ता	आसन्नता
१.	म पात्र	पु.	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
२.	विक्रमादित्य	पु.	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
३.	ध्वाँसे क्याप्टेन	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बढ्द	मञ्चीय
४.	पुङ्के क्याप्टेन	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बढ्द	मञ्चीय
५.	तेस्रो क्याप्टेन	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बढ्द	मञ्चीय

क्र. सं.	पात्र	लिङ्ग	कार्य/ भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन जेतना	आवृद्धता	आसन्नता
६.	चौथो क्याप्टेन	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
७.	रेकिना	म.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
८.	जुमि	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
९.	डाक्टर	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
१०.	मिक्कु	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
११.	रिका	म.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
१२.	किटी	म.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
१३.	किटीकी आमा	म.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
१४.	एक आमा	म.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
१५.	रुमु	म.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
१६.	छोरा	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
१७.	सर्कट	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
१८.	दार्शनिक काका	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वैयक्तिक	मुक्त	मञ्चीय
१९.	जुग	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
२०.	क्यामन	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
२१.	सुमा	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
२२.	रामर	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय

क्र. सं.	पात्र	लिंग	कार्य/ भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन जेतना	आवृद्धता	आसन्नता
२३.	केम	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
२४.	केटर	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	नेपथ्य
२५.	रोगी व्यक्ति	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
२६.	स्वयम्सेवक	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
२७.	मेयर	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
२८.	कमिस्तर	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय

म पात्र यस उपन्यासमा प्रमुख भूमिका रहेको पुरुष गतिशील पात्र हो । उसले शरणार्थी शिविरभित्रका प्रशासक तथा सुरक्षाकर्मीहरूद्वारा भएको अमानवीय व्यवहारको राजा विक्रमादित्यलाई वृत्तान्त रूपमा सुनाउने पात्र देखिन्छ । ऊ शिविर मच्चाएका शरणार्थीहरूमाथिको अन्यायको घोर विरुद्धमा उभिएको समाज परिवर्तनको अभिरुचि राख्ने पात्रको रूपमा उपस्थित भएको देखिन्छ । शरणार्थीहरूको समस्या समाधान गर्न र उनीहरूको प्रताडना, कष्टलाई हटाउन राजा विक्रमादित्य आव्हान गर्दछ । आफू पनि त्यसमा सहकार्य गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछ । शरणार्थीहरूका पीडा र यातनाबारे सूक्ष्म रूपमा ज्ञान भएको म पात्र क्याप्टेनहरूले लादेको स्वेच्छिक तानाशाही प्रवृत्तिको भंडाफोर गर्न दृढ हृदय र साहस राखेर खाँचो पूरा गर्न एक ठिक्का भएर अधि बढ्न सुतेकालाई व्यूँझाउने व्यक्तिको रूपमा देखिन्छ । शरणार्थीहरूको लक्ष्य र गन्तव्यको निश्चितता ग्यारेण्टी गर्नु र उनीहरूको वर्तमान तथा भविष्यको बारेमा मार्ग निर्क्यौल गर्न राजा विक्रमादित्यलाई सहयोग पुरयाउन आग्रह गर्ने व्यक्तित्व हुन् । म पात्र यस उपन्यासको पुरुष, प्रमुख, गतिशील, अनुकूल, वैयक्तिक, बद्ध र मञ्चीय पात्रको रूपमा देखा पर्दछ । जसको उपस्थितिबिना कथावस्तु अपाङ्ग बन्न जान्छ ।

विक्रमादित्य स्वस्थानीमा प्रचलित मिथकबाट उसलाई यस उपन्यासमा ल्याएर पात्रको रूपमा समावेश गरेको छ । ऊ भूमिकाको दृष्टिले सहायक पात्रको रूपमा देखिन्छ । एकताका प्रतापी राजा विक्रमादित्य बुद्धि र धनले सम्पन्न रहेका देखिन्छन् । उनी विश्वमा हरेक प्राणीलाई दासताबाट मुक्त गराउने यात्रामा लागेको उद्धार, परोपकारी, भलादमी राजाको रूपमा रहेको

पाइन्छ । स्वतन्त्रता र समानताको हिमायती राजा विक्रमादित्य म पात्रका प्रश्नहरू सुन्दै उत्तर दिदै गरेको प्रसङ्गमा उपस्थित देखिन्छ ।

पृथ्वीमा दिन-प्रतिदिन अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषण, बलात्कार, भय, आतङ्क र अन्योलको अवस्था बढीराखेको हुँदा पीडित जनताले आत्महत्या वा विद्रोह गर्ने कुरा म पात्रबाट सुनेर भावविभोर भई उद्धारमा अग्रसर भएको देखा पर्दछ । विक्रमादित्य आत्महत्याभन्दा हक-अधिकारका लागि विशाल हूलमा आवद्ध भएर विद्रोह गर्नुपर्ने र जसबाट हक-अधिकारको रक्षा हुने भन्ने सन्देश दिने सहयोगी राजाको रूपमा देखिने यस उपन्यासको सशक्त पात्र हुन् । यस उपन्यासमा विक्रमादित्यलाई भूमिकाले सहायक, लिङ्गले पुरुष, प्रवृत्तिले अनुकूल, स्वभावले गतिशील, जीवनचेतनाले वैयक्तिक, आवद्धताले बद्ध र आसन्नताले मञ्चीय पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ ।

ध्वाँसे क्याप्टेन यस उपन्यासमा प्रतिकूल, स्थिर पुरुष पात्रको रूपमा गौण भूमिका भएको पात्र हो । ऊ निर्दोष शरणार्थीहरूमाथि दमन, शोषण गरी उनीहरूको यौवनमा रमाउने तथा रगतमा होली खेल्ने दुष्ट अमानवीय व्यक्ति हो । चिया-कफी भन्दा रक्सी बढी पिउने र रक्सी भन्दा आइमाईको यौवनमा बढी रमाउने स्वार्थी, शोषक, क्रुर प्रशासक हो । शिविरमा शौचालय निर्माणको रकम हवात्तै निल्ले र शिविरमा जथाभावी दिसा-पिसाव गर्ने दुष्प्रवृत्ति भएको व्यक्ति हो । इच्छानुकूल केटीहरूलाई सम्भोग गर्ने यौनपिपासु हो । बासी पाउरोटी नौनीको रकम फ्याक्टी मालिकसंग मिलेर खल्ती भर्ने भ्रष्टाचारी पात्रको रूपमा देखिन्छ ।

त्यस्तै पुङ्के क्याप्टेन, तेस्रो क्याप्टेन, चौथो क्याप्टेन यस उपन्यासका गौण पात्र हुन् । ध्वाँसे क्याप्टेन भैं यी पनि छानी-छानी युवती देखि आइमाई समेतलाई चाहिएको बेला बलात्कार गर्ने, शिविरमा विरामी पर्दा ट्याब्लेट र पन्यालो भोल मात्र वितरण गर्ने राक्षसी प्रवृत्तिका पात्र हुन् । शिविरभित्रका युवकहरूलाई नषालु औषधीको कूलतमा फसाई उनीहरूको सिर्जनशील क्षमताको नष्ट गराउने र मोटो रकम हात लगाउने प्रतिकूल पात्रहरू हुन् । शिविर आफ्नो इच्छा अनुसारको व्यवहार गर्ने शरणार्थीहरूलाई हात र बुटले बजार्ने मात्र नभई कोही बोल्दा हत्या गर्ने गराउने अमानवीय शोषक प्रशासक हुन् । आफ्नो अधिकारको दुरुपयोग गरी निर्दोष छोरीको अस्मिता लुट्ने देखि हत्या गर्न पछाडि नपर्ने व्यक्तिहरू हुन् । रोगीले औषधी माग्न जाँदा लास बनाएर पठाउने तथा युवतीलाई सार्वजनिक ठाउँमा नङ्ग्याएर अङ्ग-प्रत्यङ्ग काटि मृतयुदण्ड दिने कलङ्कित व्यक्ति हुन् ।

रेकिना, किटी, किमु, जिमु, रामर, एक आमा, किटीकी आमा आदि पात्रहरू यस उपन्यासमा गौण रूपमा भूमिका खेल्ने पात्रको रूपमा रहेतापनि क्याप्टेनहरूबाट प्रताडना, उत्पीडन, शोषण, दमन, बलात्कार र हत्या सहितको सजाय पाउने निर्दोष अनुकूल वर्गीय पात्र हुन् । आफ्नो हक-अधिकारका कुरा गर्दा गैरकानुनी ठहरिने मात्र नभई क्याप्टेनका कोर्दा र

बुटको कुटाई खाने चरित्र हुन् । एक आमा र छोरी फिर्ताको लागि बिन्तीपत्र पेश गर्दा एक रात क्याप्टेनसंग बिताउनुपर्ने भनी सुन्ने र पछिल्लो दिन छोरीको लास पाउने पात्र हुन् । जिमु वासी पाउरोटी भएको र त्यसमा नौनीको मात्रा नभएको भन्दा जीवनको अन्त्य हुने चरित्र हो । त्यस्तै युवती हक-अधिकारका कुरा उठाउँदा मृत्युदण्ड खेपेकी चरित्र हो । मिक्नु प्रोफेसर हुने सपना देख्दा मारिने पात्र हो भने रामर सपनाको व्याख्या गर्दा बन्दुक शब्द बोलेकोमा मारिने अर्को चरित्र हो । सुमा र किटी आफ्नो श्रीमानको मृत लासलाई सुम्सुम्याउने भावी दिनमा तिनका सपना पूरा गर्न आन्दोलनको आँधीहुरी थाल्ने निर्भिक जुभारु पात्र हुन् । दार्शनिक काका सपनामा आफ्नो घर, देश ठम्याउने तर विपनामा त्यसो नहुने पात्र हुन् । स्वयम्सेवक, कमिस्तर र मेयर क्याप्टेन पछिका ठालु शोषक प्रतिकूल चरित्रको रूपमा देखि पर्दछन् । पद र काम एकातिर राखेर शिविरभित्रका युवतीको अस्मिता शिकार गरी पेट भर्ने दुष्चरित्र हुन् ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकारले कथावस्तु सुहाउदा प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीन किसिमका पात्रहरूको चरित्र यथार्थपरक ढंगले चित्रण गरेको देखिन्छ ।

३.२.२.३ परिवेश/पर्यावरण

यस उपन्यासको नामाकरण नै स्वस्थानी मिथकसंग सम्बन्धित रहेकोले यसको परिवेश पौराणिकता र ऐतिहासिकताको परिवेश भल्किन्छ । म पात्रले विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! भनी सम्बोधन गर्दै प्रारम्भ गरेकोले एकताका प्रतापी, परोपकारी, भलादमी राजालाई ल्याएर पृथ्वीमा बह्रद्वै गएको अत्याचारको अन्त्य गर्नका लागि ल्याइएकोले वर्तमान सन्दर्भको प्रस्तुति देखिन्छ । विश्वसमाज भेल्लु परेको अत्याचार र निरङ्कुशताको बर्बरतापूर्ण क्रियाकलापलापबाट मुक्ति पाउन शरणार्थीहरूलाई जाग्रित गरेको परिवेशमा समसामयिकताको सन्दर्भ पाइन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धका समयमा कयौं नौजवान युवतीहरूलाई बलात्कार गर्ने धवाँसे क्याप्टेन गएकाले दोस्रो उपन्यासको घटना, कथावस्तु र चरित्रलाई हेर्दा पृथ्वी सिङ्गे शरणार्थी शिविरमा परिणत भएको कुरालाई संकेत गर्दछ । यसबाट भूत, वर्तमान र भविष्यको प्रसङ्ग भल्केको देखिन्छ । उपन्यासको स्थानगत वातावरणलाई केलाउदा विश्वव्यापि अर्थात् सिङ्गे पृथ्वीमा रहेको मानिसका यथार्थ कथा, व्यथालाई देखाइएको सन्दर्भ देखिन्छ । शिविरभित्र शरणार्थीहरूमाथि क्याप्टेनहरूले फैलाएको त्रास, भय, आतङ्क, असुरक्षा र अन्योलतालाई हेर्दा शरणार्थीहरूको कारुणिक, मार्मिक पीडाको प्रस्तुतीकरणको परिवेश देखिन्छ । निहत्था, निर्दोष शरणार्थीमाथि क्याप्टेनहरूले गरेको दमन र शोषणबाट उनको पार्श्वविक व्यवहारको भलक दिइएको छ ।

मानवीय न्यूनतम मुल्यको ह्रास, अत्याचारी, भ्रष्टाचारी र निरङ्कुशताको संस्कारको विरुद्धमा शरणार्थीहरूमा आएको आक्रोश र विद्रोहको भावनाले उपन्यासले करुण, वीर र रौद्र रसको उत्पत्ति गरेको देखिन्छ । उपन्यासमा विविध घटनालाई खण्ड तथा उप-खण्डमा विभाजन गरी त्यसलाई सुहाउने पात्रको भाषा, व्यवहारलाई छर्लङ्ग देखाइएको परिवेश छ । यसरी देश,

भाषा, जातीय, लिङ्गीय र वर्गीय अस्तित्वको प्रश्न उठाउदै गरेको सुन्दर, शान्त र विकसित मुलुकको परिकल्पना समावेश भएको विविधतापूर्ण परिवेशको सूक्ष्म चित्रण छ ।

३.२.२.४ संवाद

यस उपन्यासमा संवादको प्रबलता रहेको छ । यसमा परम्परागत संवादमा नवीनताको प्रयोग छ । प्रायः जसो संवाद म पात्रको व्याख्यान कथनबाट आएका छन् । उपन्यासको तीन ठाउँमा विक्रमादित्यसंगको संवाद भएको देखिन्छ । अन्य गौण पात्रहरूका संवाद पनि म पात्रद्वारा विक्रमादित्यलाई सुनाइएको छ । यसमा प्रसङ्ग अनुकूल विविध रोचक संवादको प्रयोग छ । यस उपन्यासको प्रारम्भमा म पात्रले बोलेका संवाद यस्ता छन् :

“विक्रमादित्य ! तिमी एक प्रतापी राजा हौ भन्ने प्रशस्त सुनेको छुँ । तिमी शक्ति र बुद्धि दुवैका धनी छौ भन्ने पनि सुनेको छुँ । तिमी अहिले जुन यात्रामा संलग्न छौ त्यसको उद्देश्य के ?” (पाण्डे, २०४४ : ३) ।

“म केही कुरा पाउन चाहन्छु । ... आज संसारका प्रत्येक व्यक्तिको अनुहारमा गुमाएको पीडा छ । ... म तिनीहरूले गुमाएको चिज पत्ता लगाउन चाहन्छु र यथाशीघ्र त्यो चिज प्राप्त गरेर संसारका प्रत्येक व्यक्तिमा बाँडिदिनेछु ।”

मानवीयताको गुण हास भएका पार्श्वविक व्यवहार गर्ने क्याप्टेनहरूका म पात्रद्वारा एक-एक घटनाहरूलाई सुनाउदै जाँदा कारुणिक र पार्श्वविक निर्दयी संवादको प्रयोग यस उपन्यासमा भएको पाइन्छ । सुन्दर युवतीलाई क्याप्टेन अपहरण गरी राख्दा आमा-छोरीद्वारा छोरी फिर्ताको विन्ती चढाउदा जवाफमा अभिव्यक्त संवाद यस्ता छन् : “सा’ब मलाई मेरी छोरी फिर्ता दिनुहोस् । ... मेरो आफ्नो भन्नु त्यही छोरी मात्र हो ।” जवाफमा “रातभरि सुत्नुपर्छ । ... अनि मात्र ... ” (पाण्डे, २०४४ : २९) ।

घर र देशविहीनताको स्थितिमा बसेका शरणार्थीहरूका संवादहरू यस्ता छन् : “आज मैले सपनामा एउटा घर देखे ... हामी सबै जना त्यही घरमा थियौं ... बुभ्यौं यो सपनाको अर्थ ? ... थाहा छ आज मैले सपना आफ्नो देश देखे । ... थाहा छ यसको अर्थ ? ... ” (पाण्डे, २०४४ : ४९) ।

अर्को प्रसङ्गमा शिविरका मान्छे विरामी पर्दा औषधीको लागि डाक्टरसंग जाँदा म पात्र मार्फत् अभिव्यक्त कारुणिक, मार्मिक संवादको प्रयोग यस्तो देखिन्छ : “... डाक्टर सा’ ब म प्रत्येक रात केही मानिसहरूले म तिर बन्दुक तेर्साइ राखेको सपना देख्छु । ... डाक्टर सा’ ब, के तपाईं साच्चिकै जासुस होइन त ? ... किन तपाईं जासुससित डराउनुहुन्छ ?” (पाण्डे, २०४४ : २८) ।

तसर्थ यस उपन्यासमा कथावस्तु सुहाउँदा, पात्रानुकूल, स्वभाविक, बोधगम्य, सु-स्पष्ट र रोचक संवादको उचित प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.२.२.५ उद्देश्य/सारवस्तु

यस उपन्यासको उद्देश्य भनेको शरणार्थी शिविरभित्र सरकारका कर्मचारीहरूले शरणार्थीमाथि मच्चाएको कारुणिक कथाको जीवन्त चित्रण गर्नु रहेको छ । सत्तासीन क्याप्टेनहरूबाट सुरक्षाको प्रतयाभूति गराउनको साटो निहत्था गरीब जनताको पसिना, शोषण, युवतीको अस्मिता लुटेको साथै हत्या समेत गरेको राक्षसी दुर्व्यवहार वर्णन गरेर त्यो पाशुवत बर्बरतापूर्ण कार्यलाई रोक लगाउन राजा विक्रमादित्यलाई म पात्रले अनुरोध गरेको घटना छ । क्याप्टेन, मेयर, कमिस्नर, स्वयम्सेवकद्वारा शिविरमा मच्चाएको आतङ्क, अन्योल, त्रास, भयबाट पीडित शरणार्थीहरूको उद्धारको पक्षमा आवाज बुलन्द गर्नु रहेको देखिन्छ । भ्रष्टाचारी, अत्याचारी र निरङ्कुश चरित्रका अमानवीय क्रुर प्रशासकको दुर्व्यवहारलाई रोकन शरणार्थीहरूको नाममा कसैमाथि थिचोमिचो हुन नदिनको लागि प्रतापी शक्तिशाली राजा विक्रमादित्यलाई आग्रह गरेको प्रसङ्ग देखिन्छ । घर र देश नभएका, नागरिकता नपाएका तर देश र घरको स्थायीत्व खोजिरहेका शरणार्थीहरूलाई अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा एक ठिक्का भई संगठित रूपमा अघि बढ्न जागृत गरेको देखिन्छ । अत्याचारी, भ्रष्टाचारी, निरङ्कुश शासकहरू गरीब जनताको गास र वासमा कमिसन खाई उनीहरूकै छोरी-बहिनीको जवानीसित मोज गरी अस्मिता लुटने दुष्प्रवृत्तिको भंडाफोर गर्न दृढ साहस र आँट लिई अघि बढ्न म पात्रको आग्रहमा राजा विक्रमादित्यद्वारा निर्देश भएको प्रसङ्ग उल्लेख छ । निरङ्कुश, अत्याचारी, भ्रष्टाचारी, पाशुविक शासन र वर्गीय विभेदको सीमारेखा मेटेर सुशासन र समानताको स्थापना गराउनुको साथै संसार सबैको घर हो, हामी सबै त्यो घरका वासिन्दा हौं भन्ने भावनाको विकास गराउनु यस उपन्यासको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

३.२.२.६ द्वन्द्व

यस उपन्यासमा द्वन्द्वको श्रृङ्खला प्रवल रहेको देखिन्छ । आन्तरिक र बाह्य दुवै द्वन्द्वको सशक्त उपस्थिति रहेको छ । बाह्य द्वन्द्वमा निहत्था, निर्दोष शरणार्थीहरू र सत्तासीन प्रशासक क्याप्टेनहरूको बीचमा बढी रहेको भेटिन्छ । सत्तासीन शासक क्याप्टेनहरू शरणार्थीहरूका सम्पूर्ण हक-अधिकारको हनन् गरी आफ्नो एकाधिकार उनीहरूमाथि कायम राख्न चाहन्छन् । उनी दमन, शोषण, उत्पीडनको साथ-साथै आतङ्क, त्रास र अन्योलको वातावरण सिर्जना गरी आफूखुशी लुटपाट, बलात्कार र हत्या गर्न चाहेको देखिन्छ भने शरणार्थीहरूले त्यो पाशुविक, बर्बरतापूर्ण शासनबाट मुक्ति बलियो द्वन्द्वको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ ।

शरणार्थीहरूले आफ्नो घर, देश गुमाउनुपर्दा बौद्धिकता र सिर्जनशीलता गुमाएको शून्यताको अवस्था देखा पर्दछ । बाहिरका शरणार्थी र भित्रका शरणार्थीका बीचमा द्वन्द्व चर्केर आम हडताल र गृहयुद्ध सिर्जित गरेको कहाली लागदो द्वन्द्व देखा पर्दछ । जुन बाह्य द्वन्द्वको रूपमा आएका देखिन्छन् । आन्तरिक द्वन्द्वको रूपमा शिविरभित्र युवा-युवती र आमा-बुवाले

अनेकौं सपना देखेर बर्बराउने गरेको अवस्था देखिन्छ । मुक्तिको चाहना राखेको र जसको प्राप्ति नहुँदा तिनमा निराशा र कुण्ठाले मानसिकतामा विचलन ल्याएको अवस्था आन्तरिक द्वन्द्वको रूपमा देखा पर्दछ ।

३.२.२.७ दृष्टिबिन्दु

यस उपन्यासमा मिश्रित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको देखिन्छ । अधिकांश विषयवस्तुको विस्तारमा म पात्रको माध्यमबाट संवाद भएको कारण आन्तरिक केन्द्रीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको देखिन्छ । संवादात्मक रूपमा म पात्रद्वारा विक्रमादित्यसंग कुराकानी गर्दा द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको पनि प्रयोग भएको भेटिन्छ । जस्तो : “विक्रमादित्य ! तिमि एक प्रतापी राजा हौ भन्ने कुरा प्रशस्त सुनेको छुँ ।” त्यस्तै यस उपन्यासमा म पात्रले वर्णन गर्दा कतिपय ठाउँमा तृतीय दृष्टिबिन्दुको कथन ढाँचा रहेको पाइन्छ । यसमा म पात्रले कतिपय शरणार्थी शिविरभित्रका प्रसङ्गरूलाई सर्वज्ञ बनेर व्याख्या विश्लेषण गरेको हुँदा तृतीय सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुको प्रयोग रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा मिश्रित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग रहेको भेटिन्छ । जस्तो : ... हो, अगाडि बढ । यो विश्वास कि एकदिन सबैसित देश भन्ने कुरा हुनेछ ।”

३.२.२.८ भाषाशैली

यस उपन्यासको भाषा प्रयोग परम्परागत उपन्यासमा हुँदै गरेको भिन्दा-भिन्दै र नवीन खालको देखिन्छ । प्राचीनकालीन विषयवस्तु मार्फत प्रतीकात्मक रूपमा वर्तमान सम-सामयिकताको संकेत गर्न खोजेको देखिन्छ । उपन्यासकार नयनराज पाण्डेले यस उपन्यासमा अभिव्यञ्जनात्मक शक्ति प्राप्त गरी सौन्दर्यको भिन्न खालको खाका प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा थोरैमा धेरै कुराको अभिव्यक्ति गर्दा सक्ने कौशल रहेको देखिन्छ । एउटा मूल कथालाई स्पष्ट्याउन विविध खालका उपकथाको समायोजन गर्दा औपन्यासिक सीमा र परम्परामा विचलनता ल्याइएको पृथकता देखिन्छ । उपन्यासको शीर्षक नै नाटकीय संवादात्मक ढङ्गबाट राखिएको जस्तो देखिन्छ । एकल, दोहोरो संवादको प्रसङ्गानुकूल सान्दर्भिक रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । शरणार्थी शिविरभित्रका कारुणिक, दारुणिक र मार्मिक पक्षको चित्रण गर्दा क्याप्टेनको तानाशाही, क्रुर र अमानवीय भाषाको प्रयोग गरी उचित समायोजन गरिएको छ । शिविरका निहत्था जनताको पक्षमा म पात्रको संवाद रोचक देखिन्छ ।

अभिव्यञ्जनात्मक तथा काल्पनिक रूपमा आएको शरणार्थीको कथाको विस्तार हेर्दा आधुनिक उपन्यासको अधिउपन्यास (Metafiction) को रूपमा प्रस्तुत छ । आधुनिक कालको उत्तरआधुनिकतावादको मूलभूत प्रवृत्तिहरूलाई अङ्गीकार गरी लेखेको यो उपन्यासमा स्वस्थानी मिथकको मिथकीकरण (फोटोकपी) शैलीमा अधि बढाएको देखिन्छ । म पात्रमार्फत प्रतापी राजा विक्रमादित्यलाई सम्बोधन गर्दै लेखेको उपन्यास विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! मा

शरणार्थीलाई प्रतीकात्मक व्यङ्ग्यका रूपमा उभ्याएर सुतेकाहरूलाई व्युभाउने रोचक संवादको प्रयोग भएको देखिन्छ । फोटो खिचेभैँ विविध रोचक कथा तथा उपकथाको संयोजन भएको यस उपन्यासमा सशक्त प्रयोगवादी भाषाशैली रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा विम्ब र प्रतीकको सुहाउँदो प्रयोग भएको देखिन्छ ।

विविध श्रोतका भाषाहरूको मिश्रण भएको यस उपन्यासमा क्याप्टेन, कन्ट्याक्ट, ब्वाय, फ्रेण्ड, एक्सट्रा डेट एक्सपायर्ड, क्लास, रेट, आउट, कमिस्नर, व्यालेट, मेयर आदि अंग्रेजी शब्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । त्यस्तै खलबल, लथालिङ्ग, भताभुङ्ग, ध्याँसे, कलेटी, कमसल, खप्पिस, तरखर, विछट्ट आदि अनुकरणात्मक, तत्सम र भर्रा नेपाली मौलिक शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्तै चासो देखाउन, पेट मिचिमिची हाँस्नु, थुक निल्नु, पेटभरि खानु, धित मार्नु, चोक्टा लुछ्नु, दोधार पार्नु, टुक्रा-टुक्रा हुनु, आशा पलाउनु, भताभुङ्ग हुनु जस्ता प्रशस्त टुक्काहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । भाषाको लाक्षणिक, कलात्मक र अर्थयुक्त प्रयोगले उपन्यासलाई थोप रोचक र मिठासयुक्त बनाएको देखिन्छ । उपन्यासमा विविध विराम चिन्हहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । पूर्णविराम, कोष्ठक, अर्धविराम, योजक, उद्धरण, अल्पविराम, विकल्पबोधक, निर्देशक आदि चिन्हहरूको प्रयोगमा व्याकरणात्मक कसरमसर देखा परेतापनि समग्रमा उच्च खालको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

३.२.२.९ विम्ब र प्रतीक

विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासमा विविध विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग सुहाउदो रूपमा गरिएको देखिन्छ । स्वस्थानी मिथकलाई मिथकीकरण गरेर विक्रमादित्यलाई सम्बोधन गर्दै लेखिएको यस उपन्यासमा शरणार्थीहरूलाई प्रतीकात्मक व्यङ्ग्यका रूपमा देखाइएको छ । विम्ब र प्रतीकको प्रयोग स्वाभाविक र सान्दर्भिक रूपमा भएको देखिन्छ । जस्तो : “परिणाम प्राप्तिका निमित्त सम्भव छ, तिमीलाई रगतको नदी र लासको बहाक नाप्नु परोस ...” (पृष्ठ ५८) ।

“... यो कपडाले पोल्थो ... च्यात्छु यसलाई, म भाग्छु, यो कपडालाई च्यातेर भाग्छु” (पाण्डे, २०४४ : ५०) ।

“उसको शरीरबाट बगेको रगत अनेकौँ किसिमले टल्किराखेको थियो । ... त्यो रगतको टलक पनि तीव्र थियो कि एक दिन त क्याप्टेन स्वयम् आतङ्कित भयो । ... अनि उसले त्यो रगतसित प्रतिशोध लिन रगतमाथि पिसाब गरिदियो । ... तर रगा अभैँ अनौठो किसिमले टल्किरहेको थियो” (पाण्डे, २०४४ : ५०) ।

“मैले देखे कि उसको टाउकाको बीचमा प्वाल परेको छ । ... प्वालभित्रबाट गिदी हराएको छ । ... ऊ सित मस्तिष्क थिएन” (पाण्डे, २०४४ : ४४) ।

विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यासमा प्रयोग भएका प्रतीकात्मक सन्दर्भहरू यसरी प्रयोग भएका देखिन्छन् :

- नदी र लास	:	अपवित्र, कठिन ठाउँको प्रतीक
- कपडा	:	शोषक, सत्तासीन क्याप्टेनको प्रतीक
- पोल्थो	:	अन्याय, दुःखको प्रतीक
- कपडा च्यातेर भाग्छु	:	अत्याचारी शासकबाट मुक्तिको प्रतीक
- रगत	:	क्रान्ति, विद्रोहको प्रतीक
- पिसाव	:	अत्याचारी, पीडकको प्रतीक
- टाउको	:	बौद्धिकताको प्रतीक

३.२.२.१० निष्कर्ष

विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४) नामक उपन्यास एक सशक्त प्रयोगवादी उपन्यासको रूपमा देखिन्छ । यस उपन्यासले विश्व परिवेशमा देखा परेका निरङ्कुश, तानाशाही सत्तासीन शासकले निर्दोष, निहत्था जनतामाथि गरेको थिचोमिचो र तिनले मच्चाएको अराजकताको सूक्ष्म रूपमा जीवन्त चित्रण गर्दै उनीहरूप्रति जनताको घृणा, तिरष्कार उत्पन्न गराई विद्रोहमा जुटेको प्रसङ्ग देखाउन खोजेको छ । लुटेका हक-अधिकारको लागि एकताबद्ध भएर दृढ साहस र आँटका साथ अन्याय, अत्याचारी, पार्श्वविक र बर्बरतापूर्ण निरङ्कुश शासनका विरुद्धमा आवाज बुलन्द गर्नमा प्रतापी राजा विक्रमादित्य सहयोगी र उद्धार रूपमा प्रस्तुत हुन आग्रह गरिएको देखिन्छ । स्वतन्त्रता, समानता कायम गरी समुन्नत समाज र भविष्य निर्माणका निमित्त आन्दोलित हुन आह्वान गरिएको यस उपन्यासमा सशक्त विम्ब, प्रतीक, भाषिक शिल्प र रोचक संवादको प्रयोग सफल रूपले भएको पाइन्छ । विश्वजनीन तथा त्रिकालिक परिवेशले सम्पूर्ण शासक र जनताको यथार्थ ओकल्ने सानो कृतिले समग्रता बोकेको देखिन्छ । मिथकको विमिथकीकरण गर्ने नयाँ औपन्यासिक भाषाशैलीको प्रतिनिधित्व गरेको सफल उपन्यासका रूपमा विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! नामक कृति रहेको देखिन्छ ।

३.३ अतिरिक्त (२०५०)

३.३.१ अतिरिक्त उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

उपन्यासकार नयनराज पाण्डे आधुनिक नेपाली उपन्यास विधाका मनोवैज्ञानिक धाराका ख्यातिप्राप्त प्रतिभा मध्येका एक हुन् । उनले आफ्ना उपन्यासको लेखनमा मानवीय मन भित्रका अतृप्त, दमित, कुण्ठा, इच्छा र अभिलाषाको साथै निराशा, घृणा जस्ता पक्षलाई सूक्ष्म रूपमा मनोविश्लेषण गरिएको पाइन्छ । उपन्यासकार पाण्डे पात्रको अन्तर्निहित मानसिक असन्तुष्टि, कुण्ठा, समस्या र पीडाको बौद्धिक मन्थन गरेर कलात्मक र रोचक पारामा पस्किन सफल स्रष्टा हुन् । पाण्डे आज दिन-प्रतिदिन बढ्दो समाजमा देखिएका नपुंसकहरूका मानसिक तनाव, समस्या, पीडा, असन्तुष्टि, कुण्ठा र निराशासंग गहिरो रूपमा परिचित देखिन्छन् । उनीहरूले नपुंसक भएर जिउनुपरेको अस्तित्वहीन, मूल्यहीन, तिरस्कृत, घृणित र उत्पीडित जीवन आफैलाई भार भएको अवस्था पाण्डेको यस उपन्यासबाट देखिन्छ । शोषित, पीडित र शासित वर्गप्रति सहानुभूति राख्ने स्वतन्त्रता र समानताका पक्षधर पाण्डे अन्यायको विरोध र न्यायको पक्षमा कलम चलाउदै आएका देखिन्छन् । समाजमा असमान व्यवहार सहनुपर्दा नपुंसकहरूमा छाएको मानसिक अवस्था चित्रण गरी सम्मानजनक जीवन पाउनु पर्छ भन्ने मान्यताले यो उपन्यास लेखनको प्रेरणा आएको देखिन्छ ।

अरू मानव भैं नपुंसकहरूले पनि घृणारहित ममतासहितको जीवन बाँच्न पाउनुपर्ने उनको अभिलाषा देखिन्छ । मानिस लिङ्गको आधारमा नभई व्यवहार, प्रवृत्ति र उद्देश्यका आधारमा उक्त हुनुपर्दछ भन्ने उपन्यासकार पाण्डेको अतिरिक्त उपन्यास लेखनको प्रेरणा हो ।

३.३.२ अतिरिक्त उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

मनोवैज्ञानिक धाराको नेतृत्व गर्ने अतिरिक्त उपन्यास नयनराज पाण्डेको तेस्रो उपन्यास हो । यो साभा प्रकाशनले वि. सं. २०५० सालमा पहिलोपटक प्रकाशन गरेको हो । कूल १३१ पृष्ठमा विस्तारित अतिरिक्त उपन्यासलाई सात खण्डमा विभाजित गरिएको छ । यस उपन्यासमा समाजमा तेस्रो लिङ्गीय रूपमा रहेका नपुंसकहरूका कथा-व्यथाको वास्तविक रूपमा मनोविश्लेषण गरिएको छ । नपुंसक हुँदा समाजमा बहन गर्नुपरेको उपेक्षित व्यवहार र घृणित सोच र प्रवृत्तिका कारण नपुंसकहरूको मानसिकतामा पुगेको यथार्थ अवस्थाको चिरफार गरिएको सफल उपन्यासको रूपमा यस उपन्यासलाई लिन सकिन्छ ।

३.३.२.१ कथानक

अतिरिक्त उपन्यासको कथानक नपुंसकहरूको मनोविज्ञानसंग सम्बन्धित छ । आज विश्वभरि तथा नेपालको समाजमा तेस्रो लिङ्गीय वर्गलाई अतिरिक्त पक्ष ठानिएको देखिन्छ । नपुंसकहरूलाई उहापोह, घृणा, तिरस्कार तथा शून्यबोधको हेराईको कारण उनीहरूमा छाएको निराशाता, आलशयता, कुण्ठा, मानसिक असन्तुष्टिको पीडाबोधको जीवन्त चित्रण गरिएका घटना यस उपन्यासमा पाइन्छन् । नपुंसकहरूलाई उपन्यासका कारणले ऊ पात्रको माध्यमबाट उपन्यासमा उभ्याईएको देखिन्छ । ऊ पात्रले समाजमा भोगिरहेका अपमानजनक, घृणित व्यवहारको वर्णन उपन्यासले उसको मनोभावनालाई बुझेर सहयोगी मित्र भै रहेर व्याख्या गरेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा नपुंसकका दिनचर्यालाई देखाएर उसले जटिल मनस्थितिको पीडा खेपिरहेको घटनाको रोचक पारामा वर्णन गरेको छ । आफ्नो दैनिक जीवनयापनमा नितान्त निजी मानसिक पीडा सहेर जिउनुपरेको बाध्यता र विवशताको जञ्जीरमा अल्झेको ऊ अपहेलित र अपमानित जीवन जिउन तयार रहेको अवस्थामा देखिन्छ । ऊ त्यो पीडित अवस्थामा मुक्ति खोजिरहेको तर मुक्ति पाउन नसकेको अवस्थामा देखिन्छ । उपन्यासमा घटनाका हिसाबले शिथिल देखा परेतापनि ऊ पात्रको मनोविश्लेषण गर्न सफल चित्रणमा सुगठित देखिन्छ । उपन्यासको विस्तार हुँदा बीच कथानकमा पूर्वदिप्तिका रूपमा विभिन्न प्रसङ्गहरू आएका देखिन्छन् ।

ऊ पात्रको मानसिक तनाव, शून्यबोध, अस्तित्वहीन जस्ता विसङ्गतिपूर्ण सोचहरूको ठाउमा अस्तित्वबोधको जीवन जिउन आत्मविश्वासको भावना जोगाउनमा कथानक केन्द्रित देखिन्छ । आफूमा अस्तित्वबोध भएपनि समाजको अधि अस्वीकृत देखिन्छ । आत्मविश्वास बढाउन असफल देखिन्छ । लेखकको मुखपात्र म (द्रष्टा) ऊ पात्रका वास्तविक मानसिकता, व्यवहार र दिनचर्याबारे वर्णन गर्न खोजिएको छ । यही प्रसङ्गबाट उपन्यासको कथावस्तु प्रारम्भ भएको देखिन्छ । ऊ पात्र समाजको अधि वास्तविक खुल्न सक्दैन । समयलाई मेटेर मेटन नसक्ने कुरामा आफैले मानसिक सान्त्वना दिदा हलुको अनुभव गर्न नसक्ने समस्याको भूमरी र पीडाको बारुदमा फसेको देखिन्छ । समाजमा ऊ कसैको निम्ति पनि लायक व्यक्तिभै देखा पर्दछ । भन्न चाहेको कुरा स्पष्ट भन्न नसक्नु उसको भारी कमजोरी देखिन्छ । उसलाई माया, प्रेरणा, सहानुभूति, सहयोग, सान्त्वना र आर्थिक सहयोग केही पनि आवश्यक देखिदैन । आमा-बुबाबाट समाजमा अतिरिक्त व्यक्तिको रूपमा जन्म लिइएको ऊ न आफूलाई बुझ्दछ, न त अरूलाई बुझाउन सक्दछ । ऊ जीवन मर्न जानुको विकल्पबाहेक केही देख्दैन । स्थितिलाई आफू अनुकूल स्वतन्त्र व्याख्या गर्न खोज्दछ । ऊ जन्मदा घरमा खासै ठूलो खुसी व्यक्त गरिएन । उसको लागि वालसुलभ रुचिहरू खेल्ने, कराउने, चियाउने आदि सबै बर्जित भै थिए । घरमा

उसका दूई दाजुहरूको बिहे पश्चात उनीहरूमा सुन्दरतामा रमाउने गरेको भाउजूले उसलाई पसलबाट कण्डम किनेर ल्याउन पठाएको अवस्था देखिन्छ । ऊ भाउजूले मगाएका चिजप्रति अनविज्ञ देखिन्छ । कण्डमलाई बेलून भैँ फुकेर हातमा खेलाउदा अनायास दाजुको भाण्ड गालामा पुग्दा दुःखी भएको देखिन्छ । ऊ आफूले बेलून कहिल्यै हेर्न नहुने कुराको बोध गर्छ तर बेलून हेर्ने कौतुहलता थपिएर जान्छ । लुकी-लुकी बेलून हेर्दा आनन्दको अनुभूति गर्दछ । तर एकदिन भाउजूले उसको कानमा केही भने पनि बेलून आफूले हेर्न नहुने कुराको कारण थाहा पाउदैन । त्रास, डर, भय थपिदा उसका इच्छाहरूले फस्टाउने मौका कहिल्यै पनि पाएको देखिदैन । ऊ कुनै स्थितिसंग पनि प्रतिस्पर्धा गर्ने अवसर नपाएको र हार वा जीत मात्र भोग्न असार्थक क्रम भएको पाउछ । यो नै उसका लागि कहाली लाग्दो अवस्था देखिन्छ । ऊ खेल्ने, कुद्ने उमेरमा मानसिक रूपमा दार्शनिकताको कुरा केलाउनुपर्दा काल्पनिक साथीभाईहरूसंग खेलेर हराउथ्यो वा खेलेर हार्दथ्यो । घरमा उसले लगाउने लुगाबाट विवाद उत्पन्न हुन्छ । आमाले उसले 'फ्राक' लगाउन बेस हुन्छ भन्दा बुबाले पाइन्ट-सर्ट लगाउन उत्तम हुने कुरा अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ । यसबाट पोसाक लगाएमा पनि उसमा मानसिक असन्तुष्टि पैदा हुन्छ । आमा-बुबामा पोसाकमा देखा परेको असहमतिको आफूले सजाय पाएको अनुभव गर्दछ । जसबाट आफ्नो व्यक्तित्व समेत फस्टाउन नसकेको ठहर गर्दछ । आफ्नो इच्छाअनुकूल पोसाक लगाउन नपाउदा आफ्ना इच्छाहरूमाथि कुठाराघात भएको अनुभूति गर्दछ । ऊ आफूलाई अरूभैँ व्यवहार गरुन भन्ने अभिलाषा राख्दछ । दुर्भाग्य, तर साथीभाइबाट भिन्न खालका व्यवहार पाउदा साथीहरूका सामु आफ्ना पीडाहरू अभिव्यक्त गरेको खण्डमा त्यसबाट खासै राम्रो प्रतिक्रिया नपाउने ठानेर प्रस्तुत गर्नु व्यर्थ सम्भन्छ । पीडामाथि पीडा र असन्तुष्टिमाथि असन्तुष्टि मात्र जन्माउने हुँदा ऊ सबैप्रति निराशा व्यक्त गर्दछ । जीवनमा उसका लागि समय अध्यारो भएको कारण समय समयको रूपमा कहिल्यै देखिएको छैन । उसलाई शिक्षादीक्षा प्राप्तप्रति अभिरुचि नभएको, विद्यालय जान कर नगरेको, विद्यालयमा कसैको पनि साथी बन्न नसकेको, कक्षाकोठाबाट बाहिर मात्र हराइराखेको अवस्थामा आफूलाई देखाउछ । आफूलाई समाजभन्दा भिन्न प्राणी भैँ रहेको देख्छ । उसका लागि अधिकार भन्ने छैन । जे गरे पनि डराएर, लुकेर गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ । ऊ समाजबाट अरू मानिसकै अपेक्षा राख्दछ तर कही कतैबाट पनि त्यसो नभएको अनुभूति गर्दछ । सबैले उसको सोधार्ई र जिज्ञासालाई क्रूरतापूर्वक दमन गरेकोले उसमा केवल निराशा मात्र जन्माईदिएका हुन्छन् । जसबाट ऊ आफूलाई नै नबुझेको खोक्रोपन र विरामी भएको हुन्छ । विरामी पर्दा पनि आफ्नी आमाबाट समेत मायाको नपाएर सहानुभूति मात्र पाएको अनुभूति गर्दछ । बुबाको सामीप्यता समेत पाउदैन । दमित कुण्ठा र मानसिक असन्तुष्टिको कारणले ऊ विरामी हुँदा पनि उसको वास्तविक पीडा बोध गर्ने व्यक्ति कोही देखिएन । आमा-बुबाले उसबाट केही पनि आशा महसुस

गर्देनन् । त्यसो नहुँदा सम्बन्ध प्रगाढ हुने कुरा नै आएन । ऊ दिन-प्रतिदिन कुण्ठित हुँदै आउछ र त्यसबाट मुक्ति खोज्दा पनि सम्भव भएन, बरु अझ टाढिन पुगेको देखिन्छ । आफूलाई अरु मानिस भन्दा भिन्न ठान्दा ऊ भित्र अहम् नभई हीनताबोध हुन थाल्दछ । उसलाई टाढैबाट पनि शिथिल शरीर चम्किलो अनुहार नभई फुस्रो र रुखो खालको अवस्थामा देखिन्छ । यदाकदा साथीहरू बोलीहाले पनि उसले आफूलाई गिज्याएको, होच्याएको, खिसी उडाएको आभाष गर्दछ । उसको बोलाई, हेराई, हिडाई आदिको अभिनय गरेको देखाउदा ऊ असाध्यै रोएको अवस्थामा देखिन्छ । आफूसँग त्यसको प्रतिवाद गर्न ठोस तर्कको अभावमा मौन बस्दछ । रातचरि निदाउनुभन्दा कोल्टो फेर्नु र मानसिक तरङ्गहरू खेलाउने उसको दिनचर्या थियो । ऊ केवल एक चौथाई रातमात्र निदाउने गर्दथ्यो । विहान उठ्दा उसको दिमागमा भरिएका निराशा, भय, त्रासको कारण अनेक जिज्ञासा र कौतुहलताले कहिल्यै स्वस्थ अनुभव गर्न पाउदैन । जब उमेर बढ्दै जान्छ, शारीरिक पूर्णता आउछ र उसले शरीरको महत्त्वपूर्ण अङ्ग नभएको कारणले गर्दा चाहेको जस्तो बन्न नसकेको अनुभव गरेको अवस्था देखिन्छ । एउटा अङ्ग नहुदा आफू अपूर्ण भइने वा नहुने कुरा छुट्याउन सक्दैन, न त उसलाई कसैले त्यो कुरा बुझाइदिन्छ । यही अस्पष्टताले गर्दा उसको जीवन जटिल मोडमा उद्यत रहन्छ । अङ्ग गुमाउदा उसको सोचाई, विचार, भावना समेत अपाङ्ग भएको सम्झने मानवीय प्रवृत्तिसँग प्रश्न गरेको देखिन्छ । ऊ आफ्नो परिचय खोज्दा पुरुष वा स्त्री मध्ये एक वा अतिरिक्त हो भन्ने पीडाले जलाइदिन्छ । आफ्नो परिचय के हो ? ऊ आफैलाई थाहा नहुदा नाङ्गिएको अनुभव गर्दै स्वयम् आतङ्कित देखिन्छ । ऊ कसैले केही कुरा गर्दा आफ्नो बारेमा कुरा गरेको शङ्का गर्दछ । उसले आफ्नो मन आफ्नो इच्छा विपरित प्रवाह भएको र आफूलाई समाजमा असुरक्षित, मूल्यहीन, अस्तित्वहीन, तर्कहीन र उपायहीन अवस्थामा रहेको देखाउछ र मानिसलाई आफै बहिष्कार गर्दछ । ऊ आफूभित्रको अपूर्णताको भावनाको दास हुन नसक्नुको कारणबारे अनभिज्ञ देखिन्छ । वास्तविकता हो वा होइन, त्यो कुरामा द्विविधा देख्दछ । उसले सोचेको कुरा वा गरेको सङ्केत सुन्नभन्दा अन्य केही हुँदैनन् ।

विद्यालयमा हीनताको र निराशाको बोधले उत्कृष्ट, जेहेन्दार विद्यार्थी हुन नसक्नु, शिक्षकद्वारा आफूलाई प्रश्न नसोधिनु, परिक्षामा जेनतेन पास हुनु, आफूले बोल्दा सिङ्गो कक्षाको विद्यार्थीहरू गल्ल हाँस्नुले पढाई नै केही समय भताभुङ्ग भएको देख्दा ऊ आफूलाई रद्दी विद्यार्थीको रूपमा उभ्याउछ । विद्यालय जाँदा वा आउदा एकलै हिड्न, कसैसित नमिसिन, सरासर घर आउन र घरमा आएर पनि आफ्नै बारेमा चिन्तित हुन तथा सामान किनमेल गर्दा इमान्दारिताका साथ हिसाब बुझाउदा पनि शङ्का गरिनाले ऊ समाजमा आफूलाई अरुभन्दा बेग्लै भएको अनुभूति गर्दछ । आमा-बुबाले आफूलाई एकछिन पनि नियन्त्रण गर्न सकेको भए आफू नजन्मिने र अहिलेको यातना खेप्नु नपर्ने भनि ऊ आत्मविश्लेषण गर्दछ । ऊ समाजमा

सबैसंग पनि सम्भौता गर्न सबैदैन र कसैबाट हौसला, सहानुभूति, प्रेरणा, माया नपाएको कारण केवल अनुग्रहमा बाँच्ने प्राणीको रूपमा आफूलाई प्रमाणित गर्दछ। आफूसंग सङ्गत गर्ने साथीहरूलाई अभिभावकहरूले आफूसंग सङ्गत नगर्न भनेपछि आफूलाई साँच्चै अतिरिक्त भएको ठान्दछ। दाजु र भाउजू रतिक्रीडामा मस्त रहेको थाहा पाउदा उनलाई जनावरको संज्ञा दिन पुग्छ। दुबैले युद्ध गर्दा पनि दुबैले युद्ध हारेको अवस्थामा पनि किन त्यति सन्तुष्ट भए होलान् भन्ने कुरा समय अनुसार मस्तिक नफटाएपछि त्यस्ता सरल कुराहरूलाई बुझ्न लामो समय लगाएको देखिन्छ। ऊ अरूको अनुग्रहबाट बञ्चित र निष्क्रियताको सच्चा भोक्ताको रूपमा आफूलाई देख्छ। दाजु र भाउजू बीचको भिन्नताले उसले आफू दाजु जस्तो घमासान युद्ध लड्न नसक्ने अनुभव गर्दछ।

उसले जेनतेन हाईस्कूल पास गरेपछि कलेजका दिनमा केही सहजता आउने सोच राखी फराकिलो हुने अपेक्षा राखेतापनि अपरिचित साथी र नयाँ वातावरणका कारण त्यहाँ पनि असहज स्थिति नै देखिन्छ। कलेजमा हुने पढाई, वार्तालाप र राजनीतिसंग उसले सामीप्यता राख्न सकेन जसले गर्दा उसमा अतिरिक्त हुनुको हीनता र निराशा तीव्र रूपमा बढेको देखिन्छ।

गुरुबा र गुरुआमा तथा अन्य सहपाठी साथीहरूबाट आत्मीयता नपाएको, भाउजूले आफूलाई कण्डम किन्न पठाउदा आफूप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरेको आभाष महसुस हुन्छ। तर ऊ संग त्यो व्यङ्ग्यलाई प्रतिकार गर्ने हतियार नै थिएन। उसले मानिसको पूर्णता एक दिन मासिएर गए पनि अस्तित्व मासिदिने जस्तो भान गर्न थाल्यो। अस्तित्व मन र मस्तिष्कभित्र जीवित रहेकाले आफूलाई स्वीकार नगर्नुको खास कारण यही रहेको हुँदा ऊ अस्तित्वको खोजीमा भौतारिएको देखिन्छ। कलेजमा छुट्याइएको आरक्षित कोटाले उसलाई थप हीनताबोध गराउछ। मानसिक तनावको कारण शारीरिक अस्वस्थता र मानसिक असन्तुलनको कारण हिडाई समेत निकै कमजोर देखिन्छ। आफ्ना कोही शत्रु नभएपनि सबैलाई शत्रु देख्न पुग्छ र आफ्नो कक्षाकी सहपाठी महिलाप्रति निकै आकर्षण देखाउछ। आकर्षणको कारण भौतिक सुन्दरता नभई उसको स्पष्ट धारणा र खुल्ला सरल व्यवहार रहेको देखिन्छ।

मान्छेको आवरण शरीर भन्दा अस्तित्वलाई महत्त्व दिन्छे भन्ने कुरा उसले बुझ्दछ र आफू जटिल भएपनि त्यो महिलाले उसलाई प्रभावित तुल्याउछ। अपूर्णताको बोधलाई भूलेर ऊ आफ्नो सम्पूर्ण ध्यान महिलामाथि केन्द्रित गर्न चाहन्छ। हीनताग्रन्थीले उसलाई हरेक स्थितिसंग बानी बसेकाले खाना नरुच्ने, कुनै वस्तुको स्वाद नपाउने मनको रोग शरीरमा औलिएको र शरीरको सानो रोगले पनि उग्र रूप लिन पुग्दछ। सहपाठी महिला आफूतिर आकर्षित नभए पनि उसका थुप्रै प्रयासले आफूतिर ध्यानाकर्षण गर्न सफल भएको देखिन्छ। एक दिन उसलाई महिलाले एकान्त ठाउँमा बोलाउदा ऊ नजिक पुग्छ र उसलाई पसिनाले निश्चुक्क भिजेर पृथ्वी नै भासिएला जस्तो अनुभव हुन्छ। उसलाई महिलाको अधि भक्कानो छोडेर रुनु वा सबै कुरा

एकैपल्ट रित्याउनु जस्तो जस्तो लाग्दछ । तर ऊ स्तब्ध भएर केहीगर्न सक्दैन । आफूमा केवल रित्तोपना मात्र नभई भावना, उत्साह र मीठो अनुभूति तथा सुन्दरतालाई परिभाषित गर्न सक्ने क्षमता पनि नभएको कुराको आत्मबोध हुन्छ । उक्त महिलालाई आफूले पाउछु भन्ने ठान्न थालेदेखि उसको व्यक्तित्व क्रमशः जटिलबाट सरल, निराशाबाट आशातीत हुन पुग्छ । आफूभित्रको निराशाताको बोधले आफूले आफैलाई बोझ बनाएको जस्तै लाग्छ । नियमितता उसलाई मन पर्ने भएकाले आफ्ना इच्छा, चाहनालाई नियमितताकै कारण मार्न उपयुक्त ठानेन । उसले आफूलाई सोचाइको दास बनाउछ । एक दिन उसलाई भाउजूले एकान्त कोठामा बोलाएर छुट्याउदै प्याकेछ, खोलेर दाहिने औंलामा घुसारेर हाँस्रै गरेका कार्यप्रति आश्चर्य व्यक्त गर्दै र रन्थिनै ढोकाबाट बाहिर निस्कन्छ । पसिनाले निश्रुक्कै भिजेको अवस्थामा रिंगटा लागेभैं दुवै हातले टाउको समातेर भक्कानो छोडी रुन थालेको देखिन्छ । आफूलाई अतिरिक्त भनेर जान्दा-जान्दै भाउजूले आफूप्रति वा आफ्नो अपूर्णता, असमर्थता र रित्तोपनाप्रति कडा व्यङ्ग्य गरेको अनुभव हुन्छ । मन परेकी महिलाकहाँ जाँदा कोठामा नभेटिएर बाटोमा फर्कदै गर्दा ढुङ्गोलाई लातले हिकार्उदा कुरुरलाई लाग्दछ र कुरुर भाग्दछ । ऊ त्यही लुरे कुरुरसंग आफूलाई तुलना गर्दै उसलाई कुरुर पूर्ण र आफू अपूर्ण भएको आभाष हुन्छ ।

समाजमा जताजतै पूर्णताको दम्भ प्रत्येक मानवमा देखिन्छ । ऊ तिनीहरूको दम्भको विरुद्धमा विद्रोह गर्ने सोच राख्दछ । तर विद्रोह पश्चात पनि आफूमा पूर्णता नआउने देखनाले ऊ समस्याको समाधानहीन परिस्थितिमा अल्झेको देखिन्छ । उसलाई मन पर्ने महिला बाटोमा पूर्णता भएको मान्छेसंग लसपसिदै आएको देख्दा उसलाई आफूभन्दा त्यो मान्छेले बढ्ता सन्तुष्टि दिन सकेकोले ऊ आनन्दको तृप्ति लिइराखेकी देख्दा उसमा आक्रोश उत्पन्न भएको देखिन्छ । यो सारा सृष्टिलाई भताभुङ्ग पार्ने, आफैलाई च्यातिदिने, ती महिलामाथि जाइलाग्ने, मार्ने भावना उत्पन्न हुन्छन् । तर उसको क्रोधले थप पीडा दिने सिवाय अन्य केही देख्दैन र ऊ केही गर्दैन । उच्च विचार, आदर्श र सिद्धान्तकै भरमा कोही मानिस आफ्ना इच्छा र चाहनाहरूबाट विमुख हुन चाहन्न भन्ने कुराहरू उसले बल्ल थाहा पाउँछ । सच्चा प्रेमीबाट माया, छाती र सन्तुष्टि एकसाथ दिन सकिन्छ जसबाट ऊ बाहिर रहेको देखिन्छ । त्यसकारण उसकी मन प्रेमीका उसबाट टाढा भएर अर्कोसंग हिडेकी देखिन्छ । ऊ माया र प्रेम भन्ने आफ्नो लागि भ्रम भएको जान्दा-जान्दै पनि आफूले आफैलाई ठट्टा गरेभैं लाग्दछ र संसारमा कसैले पनि नपुंसक भएर जन्मनु नपरोस भनेर पुकारा गर्न पुग्दछ ।

ऊ आफूलाई डाक्टरकहाँ लगेर परीक्षण गर्दछ । परीक्षणपछि पूर्ण हुन सक्ने भन्दा उसका इच्छा र चाहनाहरूका क्षतिजहरू उधिन्छन् । अब आफूलाई अतिरिक्त भनी ठानी बदला लिने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछ । सपनामै किन नहोस् ती मन पर्ने महिलालाई बलात्कार गरेरै छोड्ने कल्पनामा डुब्दछ । पुरुषत्व प्राप्त गरेमा जीवनभरि जेलमा बस्नु परेपनि ती महिलालाई

इच्छाएको तृप्ति पूरा हुञ्जेलसम्म बलात्कार गरेरै छोड्ने र त्यती मात्र नभई आफूलाई गिज्याउने भाउजूलाई पनि बदला लिने प्रतिशोधको भावनाको कल्पना गर्न पुग्दछ । आफूमाथि अतिरिक्त व्यवहार गर्ने सहपाठी र शिक्षहरूलाई पनि नछोड्ने प्रतिशोधको भावनामा कटिबद्ध भएको देखिन्छ । आफ्नो सपनाको बारेमा महिलाहरूको प्रेमीलाई भनिदिएर उसको प्रेमीबाट घृणा र विश्वासघात भई आफूकहाँ अनुग्रह माग्न आए त्यस्ता महिललाई थुकिदिने भावना उसमा पलाएको देखिन्छ । अर्थहीन जीवन जिउन कति अष्ट्यारो हुँदो रहेछ र जीवनको अर्थ कति प्यारो हुँदो रहेछ भन्ने कुरा उसले बुझेको देखिन्छ । सपनाले उर्जा थपिदिए पनि त्यसलाई निरन्तर भित्र-भित्रै सताएपछि त्यो उर्जा पनि मन-मस्तिष्कमा विक्षिप्त हुन पुग्दछ भन्ने कुरा ऊ ठान्दछ । ऊ आफूमा पुरुषोचित व्यवहार प्रकट हुन खोज्दा पनि कठोर अनुशासनको प्रतिबन्धनले इच्छाहरू दमित र कुण्ठित भएकाले उसभित्रको कुण्ठाको सीमा बृद्धि हुँदै गरेको देखिन्छ । समाजमा युगौंदेखि प्राचीन संस्कार र शारीरिक संरचनाले पुरुषलाई बलियो र भगवान विष्णुको अवतार ठान्ने नारीलाई निरह ठान्ने संसारमा त्यही अनुरूप जिउन चाहदैन र त्यसमा परिवर्तन आई प्रवृत्ति फेरिनुपर्नेमा अडिक देखिन्छ । तथापी परिवर्तित, परिमार्जित परिस्थिति अनुसार आफूलाई प्रतिस्थापित गर्न असक्षम देखिन्छ । स्त्री यौन तृष्णाबाट कहिल्यै पनि पूर्ण रूपमा विमुख बन्न नसक्ने कुरामा विश्वास राख्दछ । त्यसकारण तिनीहरूसंग प्रतिशोध राखेमा आफू भन तल खसिने ठान्दछ । सहपाठी महिला साथीहरू उसका नजिकै आएर बस्दा र कुरा गर्दा उसका कुरा नसुनेभै गरी तिरष्कार, घृणा, बहिष्कार र अस्वीकृति देखाउछ ।

डाक्टरी परिक्षण पश्चात ऊ पात्रमा केही परिवर्तन देखा पर्दछ । उसले एउटी स्त्रीको आकृति, सङ्कोच लज्जा र अस्तित्वलाई बोकेर आएको देखिन्छ । विज्ञानको अदभूत प्रगतिको चमत्कारलाई धन्यवाद दिन्छ । आफूले अब समाजमा केही गर्न सक्ने सम्भावना देख्दछ । तर शरीरको स्वरूप फेरिदैमा उसका विचार, सोचाइमा खास परिवर्तन आएको देखिदैन । उसलाई नपुंसकताले छोडे पनि उसको मन-मस्तिष्कमा भरिएका विगतका भोगाई र स्मृतिलाई ऊ भुल्न असमर्थ भएको देखिन्छ । उसलाई अनुहार र स्थान फेरिएको अनुभूति हुन्छ । अर्को घरको बार्दलीमा आफ्नो मन पर्ने पूर्व सहपाठी महिला देख्दा लुक्न पुग्दछ । आफूमा शारीरिक पूर्णता प्राप्तिको खुशी र उमङ्ग क्रमशः विसर्दै गएको देखिन्छ । घरमा दाजुहरूले उसलाई बहिनीको रूपमा स्वीकार्न सक्दैनन् । आफू अपूर्ण भएर वाचन अभ्यस्त भइसकेको ऊ अब भन ठूलो समस्यामा जेलिदै गएको भान गर्न थाल्दछ । आफूमा स्त्रीत्व प्राप्तिले घरमा कृत्रिम नाता गाँस्नु परेको कुराको आभाष हुन्छ । उसलाई विगतभन्दा आफ्नो अस्तित्व भन निरीह, शङ्कास्पद र लाचार भएको ठान्दछ । आफ्नो आइमाइको स्वरूपमा परिवर्तन भए पनि आमा र भाउजूको कारणबाट आइमाई स्वरूपप्रति घृणा, तिरष्कार अभिव्यक्त गर्दछ । आमा-बुवाले घरमा विवाहको कुरा चलाउदा निहेको अर्थ कसैको अस्तित्वसंग आफ्नो अस्तित्वलाई गाँस्नु वा हराउनु तथा

रित्याउनु हो भन्ने कुरा बुझ्दछ । आफ्नो अस्तित्वलाई अर्काको व्यक्तित्वसँग गाँसेर पूर्णताको भ्रममा डुब्ने पक्षमा ऊ तयार भएको अवस्था देखिदैन । आफू अब अशक्त नभए पनि बिहेप्रति उसको एक किसिमको घृणा भाव बढ्दै गएको देखिन्छ । यौन सन्तुष्टि मार्फत सन्तान प्राप्तिका लागि आफूलाई अर्कासँग गाँसेर वा जोडेर अस्तित्व प्राप्त गर्नु व्यर्थ देख्दछ । बिहे गरेर पूर्णता पाउने कुराप्रति घृणाको भाव देखाउदै त्यसको लागि आफू तयार नहुने संकेत देखाउछ । ऊ एउटा पुरुषलाई आफूमाथि हेलिन र स्थापित हुन दिने पक्षमा पटकै सहमत देखिदैन । बिहेप्रतिको कुरामा उसबाट प्रतिकार हुँदा घरमा हल्ली-खल्ली मच्चिन्छ र उसले परम्परा र संस्कारमाथि आँच पुर्याएको ठानिन्छ । उसले समाजमा सधै पूर्ण मान्छे भएर जिउन चाहे पनि पूर्ण मान्छेप्रति घृणा र विरोधको आवाज घन्काएको देखिन्छ । ऊ आफूलाई अध्यारो कोठामा एउटा कुनामा नपुंसक र अर्को कुनामा पूर्ण मान्छे उभिएको र त्यसको बीचमा आफू रहेको ठान्दछ । यही अवस्थामा ती दुबैले एक-अर्कालाई गिज्याइरहेभैं अनुभव गर्न पुग्दछ । त्यही अध्यारो कोठामा कसैले आफूमाथि साङ्घातिक हमला गरोस् र त्यसको प्रतिकार गर्दा-गर्दै आफ्नो शरीर शिथिल भएर मरियोस् भन्ने कल्पना गरिराखेको समयमा एक्कासी तातोहात आफ्नो शरीरमा स्पर्श हुँदा दाजु-भाउजू बीचको युद्ध भएजस्तो भान हुन्छ । युद्ध हुन नदिने प्रण गर्दै त्यो युद्धलाई उसले हार, पराजय वा अस्तित्वको विखण्डन भएको ठान्दछ । बलात्कारले असहाय र निरुपाय हुँदा आफ्ना काखीका दुर्गन्ध र तन्तुहरू भाँचिएको पीडालाई ऊ सहन गर्न पुग्दछ । जुन बलात्कार उसका इच्छा र चाहना विपरित हुन गएको देखिन्छ । त्यो अध्यारो छाँयाबाट मुक्ति पाउँदा बाहिर पुगेपछि त्यो छाँया आफ्नै दाजुको रहेको कुरा थाहा पाउँछ । जसको आकृतिले ऊ स्मृति र स्तब्धतामा हराउन पुगेको देखिन्छ । परम्परागत रूपमा रहेको नातागत सम्बन्धलाई आफ्नो दाजुले जवरजस्ती च्यातीदिएकोमा नछुन सक्ने डर, त्रास तथा आश्चर्यले उसलाई रन्थन्याउछ । विगतमा दाजुको आवरणले आफूलाई बहिनी स्वीकार नगर्नुको खास कारण यही रहेछ भन्ने कुरा उसले बोध गर्दछ । यो सिङ्गो ब्रह्माण्डलाई आगो लगाएर जलाईदिउँभैं लाग्छ भन्ने कुरा अभिव्यक्त हुँदा रिसको आवेग बढेको देखिन्छ । दाजुसँग आत्मीयता र सामीप्यताको सम्बन्ध स्थापित गर्न नसके पनि त्यसरी नाता च्यातिदिने कुराको कल्पना समेत गरेको देखिदैन ।

पूर्ण मान्छेमा रहेको उन्मादको घृणाले नाताको सीमारेखालाई स्वीकार गर्न नसक्ने शरीर मात्र आधार नभई मन-मस्तिष्क पनि रहेको देखिन्छ । यौन उन्मादले त्यो नाता च्यात्ने कार्य वा अपराध भएपनि उसलाई अपराधबोधले पिरोलिरहन्छ । आफूलाई स्त्री भएको कुरा प्रमाणित गर्न वा स्त्री वा पुरुष के हो भनेर जाँच गर्न दाजुले आफूमाथि त्यसो गरेको उसलाई अनुभव हुन्छ । समाजमा पूर्णता प्राप्त नगर्दा जुन पीडा उसले भोगेर जिउनु परेको विखण्डित जीवन भैं अहिले पूर्णता प्राप्त पछि पनि उस्तै भोगिरहेको जस्तो लाग्दछ । उसको शरीरमा प्राप्त भएको पूर्णताले

अस्तित्व, सन्तुष्टि बोध नगराएर आकार मात्र दिइएको जस्तो लाग्दछ । उसले हरेकपल्ट पराजित हुँदा पनि स्वीकारेको पाइँदैन तैपनि पराजित जिन्दगी जिइरहनुपरेको अवस्थामा ऊ देखिन्छ । उसलाई जहिले पनि अस्तित्वसहित जीवन बाँच्ने संघर्ष गरेतापनि अस्तित्वहीन, मूल्यहीन र शून्यबोध जीवन जिउन बाध्य पारिएको देखिन्छ । आफ्नो अस्तित्वको खोजी गर्दा अपरिचित यात्रा गर्नेतर्फ प्रयासरत देखिन्छ । जसबाट अपरिचित मान्छे र ठाउँमा स्थापित हुन चाहन्छ । उसले जीवनमा भोगेका अनेकौं कुराहरूलाई स्थिरतामा टुङ्ग्याउन खोज्दा त्यो केवल इतिहास, वृत्तान्त र शब्दहरूको सञ्जाल बाहेक केही हुँदैन । त्यसैले उसको यात्रा निरन्तर रहेको र नटुङ्गिएको अवस्थामा कथावस्तुको विश्राम भएको देखिन्छ ।

यस उपन्यासमा भएका अनेकौं घटित घटनाहरूले पाठक तथा श्रोतावर्गमा कौतुहलता सिर्जना गरेको देखिन्छ । नपुंसकहरूलाई केही महिलावर्गबाछ सम्मानको व्यवहार र आकर्षण देखाए पनि त्यो केही समय पश्चात भताभुङ्ग भएको देखिन्छ । ऊ पात्र महिला सहपाठीप्रति आकर्षण देखिए पनि अर्कैतिर लागेर हिडेको देख्दा घृणा भाव व्यक्त हुन्छ । वैज्ञानिक परीक्षणबाट पूर्णता पाउँदा आफ्नो दाजुबाट इच्छा विपरित बलात्कृत हुँदा उसको जीवन अस्तित्वहीन र शून्यबोधको अवस्थामा पुगेको र अपरिचित ठाउँ र अपरिचित व्यक्तिसंग अस्तित्वको खोज यात्रातर्फ हिडेको अनिश्चितताको संकेत छोड्दा प्रस्तुत कृति पाठकवर्गमा कौतुहलता जोगाउन सफल रहेको देखिन्छ ।

३.३.२.२ पात्रविधान/चरित्रचित्रण

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको यो अतिरिक्त उपन्यास मनोवैज्ञानिक धाराको प्रतिनिधित्व गर्ने सशक्त उपन्यास हो । यसमा बहुल पात्रको प्रविष्ट नभई थोरै पात्रहरूको प्रविष्ट गरिएको देखिन्छ । यसमा नपुंसक म/ऊ पात्रको सूक्ष्म मनोविश्लेषण गरिएको छ । ऊ पात्रसंग सम्बन्धित अन्य पात्रहरूको पनि उपस्थिति रहेपनि ऊ पात्रको चरित्रचित्रणमा उपन्यास विस्तारित भएको देखिन्छ ।

मुख्यतया अतिरिक्त उपन्यासमा नपुंसक (म/ऊ), साथी (म/ऊ) क्रमशः प्रमुख र सहायक पात्रकका रूपमा रहेको देखिन्छ, र अन्य समावेश भएका गौण पात्रहरूको उपस्थिति निम्नलिखित तालिका बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

अतिरिक्त उपन्यासका पात्रहरु

तालिका नं. ५

क्र. सं.	पात्र	लिंग	कार्य/ भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन जेतना	आवृत्ता	आसन्नता
१.	नपुंसक (म/ऊ)	-	प्रमुख	अनुकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
२.	साथी (म/ऊ)	पु.	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
३.	महिला सहपाठी	म.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
४.	दाजु	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
५.	भाउजू	म.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
६.	शिक्षकहरु	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
७.	आमा-बुबा	म./ पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय
८.	कुकुर	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बढ्द	मञ्चीय

नपुंसक यस उपन्यासमा देखा पर्ने प्रमुख अर्थात् केन्द्रीय पात्रको रूपमा रहेको म/ऊ पात्र हो । समाजमा तेस्रो लिङ्गीहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतिनिधि पात्र भएँ आभाष हुने वैयक्तिक चरित्रको रूपमा नपुंसकलाई यस उपन्यासमा देखाइएको छ । म/ऊ पात्र शारीरिक पूर्णता नहुँदा वा महत्त्वपूर्ण अङ्ग गुमाएर पैदा हुनुपर्दाको र पछि समाजमा उसले जिउनुपर्दाको पीडाको मनोविश्लेषण गरिएको उपन्यासको नायकको रूपमा देखिन्छ । यस उपन्यासमा ऊ पात्रको दिनचर्या, सोचाई र प्रवृत्तिको मनोगत चिरफार भएको देखिन्छ । घरमा ऊ जन्मदा कुनै खुशी नछाएको र बालसुलभहरूबाट समेत बर्जित भएको तथा आमा-बुबा र दाजु-भाउजूबाट ठगिएको पात्र नपुंसक हो । आफ्नो बारेमा आफैँ हीनताबोध गर्ने हीनताग्रन्थीले ग्रसित, अस्तित्वहीन, मुल्यहीन, सारहीन जीवन जिउने कायर पात्रको रूपमा नपुंसकलाई यस उपन्यासमा देख्न सकिन्छ । ऊ आफूलाई साथी, समाज, विद्यालयमा खुलेर प्रस्तुत गर्न नसक्ने र आफ्नो व्यवहार प्रस्तुत गर्न आफैँ कलुषित हुँदा समाजमा पूर्ण मान्छेले गरेको विभेदीकरण

व्यवहार, सहपाठी साथी र शिक्षकहरूबाट समेत अपमानजनक व्यवहारको सामना गर्ने तथा समस्या र पीडाबाट ग्रसित चरित्र भएको देखिन्छ । ऊ आमा-बुबाको बीचमा पोशाक लगाउने विषयमा विवाद भएको र दाजु-भाउजूले आफूहरू यौनतृष्णाको लडाई लड्न कण्डम बोक्न प्रयोग गरिने पात्रको रूपमा देखिन्छ । कण्डमलाई खेलाउदा बेलूनभैँ फुक्दा दाजुको थप्पड खान पुग्ने र त्यसबाट आफूले बेलून हेर्न नहुने भयबाट पीडित दुर्बल चरित्रको रूपमा ऊ देखिन्छ । शरीरको अपूर्णताको कारणले आफूले समाजमा अतिरिक्त, अस्तित्वहीन, अर्थहीन, मूल्यहीन, सारहीन जीवन जिइरहनुपर्दा अनेक मानसिक यातना र प्रताडनाको शिकार बन्नुपरेको अनुभव गर्दा कसैले पनि अतिरिक्त जीवन जिउन नपरोस् भन्ने कामना गर्ने पात्रको रूपमा उसलाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ ।

वैज्ञानिक परीक्षणबाट शारीरिक पूर्णता प्राप्त गरेपनि मानसिक सोचाई र विचारमा परिवर्तन नआउदा विगतभैँ ग्रसित जीवन जिउने दुर्बल तथा आत्मविश्वासहीन पात्रको रूपमा देखिन्छ । आफूले बहिनी नस्वीकार्ने दाजुबाट बलात्कृत हुँदा भन् जिन्दगी अनिश्चितताको भूमरीमा फसेको अनुभूति गर्ने चरित्र हो । समाजमा अनेक विसङ्गत, विभेदपूर्ण कुरीति र संस्कारको शिकार बनेको मात्र नभई ऊ पात्र समस्याको जञ्जीरमा बाँच्नु परेको र समाजमा तिरष्कृत, घृणित र अस्वीकृत पात्रको रूपमा देखिन्छ । साथै उसले बिना अपराध पटक-पटक दण्डित हुनुपर्दा पनि त्यसको खुलेर विद्रोह गर्न नसक्ने आत्मनिर्णयविहीन चरित्र हो । यसरी हेर्दा ऊ पात्र लिङ्गका आधारमा पुरुष, भूमिकाका आधारमा प्रमुख, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, स्वभावका आधारमा स्थिर, जीवनचेतनाका आधारमा वैयक्तिक, आवद्धताका आधारमा बद्ध र आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

साथी (म/ऊ) यस अतिरिक्त उपन्यासमा सहायक पात्रको भूमिका निर्वाह गर्ने साथी समाजमा अपहेलित, घृणित र तिरष्कृत जीवन जिउने नपुंसकहरूलाई न्यानो माया, सामीप्यता र आत्मीयताको सम्बन्ध अभिव्यक्त गर्ने पात्र हो । “उसले नपुंसकलाई नजिकबाट बुझ्न बौद्धिक स्वीकृतिले खेलेको भूमिका हो । ऊ यस उपन्यासभित्र एउटा द्रष्टाको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । उसको बुझाई अति गम्भीर र अति संवेदनशील तथा अति बौद्धिक हुन पुगेको देखिन्छ । ऊ नपुंसकको अस्तित्वको खोजीको निमित्त सहयात्री बनेर हरेक दिन निस्किएको छ ।” ऊ यस उपन्यासमा साथीको रूपमा आएर नपुंसकताको वास्तविक जीवनको भोगाईलाई शब्द चित्रका माध्यमबाट सच्चा उतार्ने मात्र नभई पाठकमा सञ्चार गर्न चाहन्छ । नपुंसकहरूलाई अतिरिक्त ठानेर विभेदपूर्ण तथा अपमानजन्य व्यवहारले उनीहरूको मन-मस्तिष्क विखण्डित बन्न पुगेको अवस्थाको बोध गराउने उद्धार भलादमी र सहयोगी पात्र हो । उनीहरूले समाजमा सम्मानजनक जीवन जिउन पाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्ने र रुढिग्रस्त अन्धा संस्कारको विरुद्धमा दह्रो रूपमा उपस्थित हुने पात्र हो । ऊ यस उपन्यासमा सहायक, पुरुष, अनुकूल,

स्थिर, वैयक्तिक, बद्ध र मञ्चीय पात्रको रूपमा देखा परेको पाइन्छ । यस उपन्यासको कथावस्तु विस्तारमा ऊ पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ ।

महिला सहपाठी यस उपन्यासमा ऊ पात्र कलेजमा पढ्दा अरू भन्दा भिन्न सोच र प्रवृत्ति राख्ने तथा नपुंसकहरूमाथि स्वच्छ, स्पष्ट रूपमा समान व्यवहार देखाउने निश्चल हृदयकी पात्रको रूपमा देख्न सकिन्छ । ऊ पात्र महिला सहपाठीलाई मन पराउछ र मन पराउने कारण भौतिक, शारीरिक सौन्दर्यताको आकर्षण नभई उसको स्वच्छ, निश्चल र पवित्र धारणा तथा व्यवहार नै रहेको देखिन्छ । महिला सहपाठी ऊ पात्रमा आत्मबलको वृद्धि गराउनुको साथै समाजमा पूर्ण मान्छे बराबर जिउन सकिन्छ भन्ने भावनाको जागृत गर्न सफल चरित्र हो । उसले नपुंसकलाई अर्को पुरुषसंग हिडेको देखाएर ऊ पात्रमा जलन पैदा गरेको देखिन्छ । उनी अरूभन्दा अतिरिक्त मान्छेको अस्तित्वलाई स्वीकार्ने र उनीहरूप्रति समान व्यवहारको अवधारणा भएकी स्वच्छन्द नारी पात्र हुन् । अन्य पूर्ण मान्छेको तुलनामा उद्धार, सहयोगी देखिएकी महिला सहपाठी उपन्यासकी स्त्री, गौण, गतिशील, वैयक्तिक, बद्ध तथा मञ्चीय पात्रको रूपमा देखा परेकी देखिन्छन् ।

दाजु र भाउजू यस उपन्यासमा अन्य गौण पात्रका रूपमा आएका छन् । घरमा ऊ पात्रलाई विभेदपूर्ण व्यवहार प्रदर्शन गर्ने, आफ्नो यौन तृष्णा मेटाउन उसलाई पसलबाट कण्डम किनेर ल्याउन पठाउने र त्यसलाई बेलून जस्तै फुकेर उडाउदा उसको गालामा थप्पड हिकाउन पछि नपर्ने कार्यहरू दाजुबाट भएको देखिन्छ । भाउजूले पटक-पटक उसलाई कोठामा बोलाएर यौन सम्बन्धी कुरा गरी प्यास मेट्न चाहेको देखिन्छ । तर म पात्रलाई गिज्याइएको र व्यङ्ग्य प्रहार गरेको महसुस भएको ठान्दछ । भाउजू उन्मादले भरिएकी भौतिक सन्तुष्टि मेट्न दाजुसंग निरन्तर युद्ध गर्ने नारी पात्रको रूपमा देखिन्छन् । दाजु आफ्नो शहिनी स्वीकार नगरी जवरजस्ती अध्यारो कोठामा उसलाई बलात्कार गर्ने दुष्प्रवृत्तिको पात्र हो । यसरी हेर्दा दाजु र भाउजू, स्त्री र पुरुष, गौण, प्रतिकूल, वैयक्तिक, गतिशील, बद्ध र मञ्चीय पात्रका रूपमा देखा पर्दछन् ।

आमा-बुबा यस उपन्यासमा गौण पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । उनीहरू म पात्रलाई अरू छोरा-छोरीभन्दा भिन्न ठान्ने, जन्मदा खुशी व्यक्त नगर्ने, बालसुलभ बर्जित गर्ने प्रतिकूल पात्र हुन् । नपुंसकको लुगा लगाउनमा विवाद गर्ने र उसलाई घृणाको भानले हेरेको तिरस्कृत व्यवहार देखाउने परम्परागत अन्धविश्वासमा अडेका पात्र हुन् । त्यस्तै यस उपन्यासमा देखा पर्ने स्कूल मास्टरहरू, विद्यार्थी साथीहरू उसलाई समाजमा अतिरिक्त स्थान दिने, कक्षाकोठामा अनुग्रहित भई पढाउने, उसले बोल्दा सिङ्गो कक्षा गिल्ल हाँस्ने प्रतिकूल चरित्रको रूपमा देखिन्छन् । नपुंसकहरूमाथि सदभाव, सदव्यवहार देखाउनु र उसलाई सकारात्मक प्रवृत्तिमा लगाउनुभन्दा गैर भाव, दुर्भावना राखेर उसलाई अस्तित्वहीन, मूल्यहीन र

शून्यबोधको जीवन जियाउन बाध्य पार्ने चरित्रका रूपमा उपस्थित भएका देखिन्छन् । आमा-बुबा यस उपन्यासमा स्त्री-पुरुष, गौण, प्रतिकूल, वैयक्तिक, स्थिर, बद्ध र मञ्चीय पात्रका रूपमा देखा पर्दछन् ।

मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोणले यो अतिरिक्त उपन्यास म पात्र लगायतका पात्रहरूको मनोविश्लेषण गरी तह-तक केलाउनमा सफल उपन्यासमा देखिन्छ । उपन्यासकारको पात्रविधानको संयोजन कथावस्तु अनुकूलतामा रहेको देखिन्छ ।

३.३.२.३ परिवेश/पर्यावरण

अतिरिक्त उपन्यासको मूल धरातल भनेको मनोजगत तथा पात्रहरूको अर्थात् नपुंसकहरूको मन र मस्तिष्कभित्रको आन्तरिक कुण्ठा, तृष्णा, इच्छा, चाहना र पीडाको अभिव्यक्ति हो । कार्यगत स्थलका रूपमा म पात्रको घर, सडक, आगन, बारी, खेत आदिको अवस्थिति देखा परेपनि प्रसङ्ग वा सन्दर्भवश आएका मात्र हुन् । नपुंसकहरूको अन्तर्निहित, दमित सोचाई, कुण्ठा, तृष्णा, सङ्गति र विसङ्गति पक्षको सूक्ष्म धरातलीय मानसिकताको चिरफार गरी पाठक सामू प्रस्तुत गर्न नै रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा नपुंसक भएर जिउनुपर्दाको आवेग, संवेग, छटपटी, उन्मुक्ति, सन्देह, सन्त्रास, अभावग्रस्त जिन्दगीको यथार्थ मनोदशाको विश्लेषण गरिएको देखिन्छ । दाजुले बहिनी स्वीकार नगरी नातागत सम्बन्ध तोडेर बलात्कृत हुँदाको पीडा र भाउजूले आफूलाई व्यङ्ग्य गरी जिस्क्याइरहेको घटनाबाट म पात्रमा उत्पन्न भएको मनोभावको जीवन्त परिवेशको प्रस्तुति छ । नपुंसकहरूले घर र समाजमा भएको अपमानजनक व्यवहार सहनुपर्दाको दारुणिक, कारुणिक र मार्मिक अवस्था देखाएर दाजुको कार्यबाट भन्नु उसको जीवन अनिश्चितताको लामो यात्रामा लम्बत् भएको स्थान, अवस्था र परिवेश निश्चित भएको वातावरण देखाइएको छ । यस उपन्यासको परिवेश पात्रको मनोजगतको मनोविश्लेषण तथा आन्तरिक र बाह्य स्वरूपको चित्रण गर्नमा मूल केन्द्रित देखिन्छ ।

३.३.२.४ संवाद

अतिरिक्त उपन्यासमा कथावस्तुको विस्तार एकल पात्रको वार्तालापमा अधि बढेको देखिन्छ । दोहोरो संवादको खासै प्रयोग भएको म साथीले द्रष्टाको रूपमा आएर सम्पूर्ण कथावस्तुलाई ऊ पात्रको पीडाको कथोकथन भएको देखा पर्दछ । तसर्थ यो संवादमा नभई वर्णनात्मक पारामा एकलापीय ढङ्गले अगाडि बढेको हुँदा यसमा संवादको त्यति प्रयोग भएको देखिदैन ।

३.३.२.५ उद्देश्य/सारवस्तु

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको तेस्रो उपन्यासको प्रस्तुतिको रूपमा मनोवैज्ञानिक धाराको नेतृत्व गर्ने यो अतिरिक्त उपन्यासको लेखन नपुंसकहरूका अन्तर्निहित पीडा, यातना, कुण्ठा, सन्त्रास, अभावग्रस्तले भरिएको देखिन्छ। उनीहरूको जनजीवनको मन र मस्तिष्कको गहन अध्ययन गरी मनोविश्लेषणात्मक ढङ्गको प्रस्तुति यस उपन्यासमा पाउन सकिन्छ।

“अतिरिक्त उपन्यासले आङ्गिक रूपमा अपूर्ण एक नपुंसकभित्रका निराशा, कुण्ठा र अस्तित्वहीनताको बोधले जन्मेका मानसिक घात, प्रतिघात वा द्वन्द्व तथा प्रतिद्वन्द्व मनोविश्लेषणको प्रयास गरिएको छ।” यस उपन्यासमा कथावस्तु रोचक बनाउन पात्रको मनोविश्लेषण गर्ने क्रममा विविध प्रसङ्गहरूमा विशिष्ट विचारको अभिव्यक्ति यसरी भएको देखिन्छ :

- “मान्छेभित्र निहित अस्तित्वबोधले उसका सोचाईहरू निर्धारित हुने गर्दछन्” (पाण्डे, २०५० : ६९)।
- “अतृप्त मान्छेका लागि नैतिकता, सदाचार जस्ता शब्दहरू शब्द मात्र हुन्” (पाण्डे, २०५० : ६९)।
- “उच्च विचार र आदर्शकै भरमा मान्छे आफ्ना आवश्यकताबाट पन्छिन चाहदैन” (पाण्डे, २०५० : ६९)।
- “एउटा जवान स्त्री यौनतृष्णाबाट कहिल्यै पनि विमुख हुन सकिदैन” (पाण्डे, २०५० : ६९)।

नपुंसकहरू समाजमा अतिरिक्त ठानिएर उपेक्षित र घृणित भएपछि उसमा हीनताग्रन्थी उच्च रूपमा बृद्धि भएको देखिन्छ। त्यसकारण उसलाई समाजमा सधैं निराशापूर्ण र शून्यबोधको जिन्दगी जिउन विवश बनाउदा अस्तित्वको खोजीमा लडाई लड्दा अपूर्णताबाट पूर्णता प्राप्त गर्दा पनि उसमा चिदभविताजन्य विसङ्गति देखिन्छ। आकार तथा स्वरूपले ऊ स्त्रीमा परिवर्तन हुन पुग्दा पनि पूर्वबल, सोच, प्रवृत्ति र विचारमा कुनै परिवर्तन नआउदा विगतको भैं अपूर्ण जीवन जिउन विवश देखिन्छ। ऊ जिन्दगीको बारेमा उचित निर्णय र सोचाई तयार पार्न नसक्दा सन्त्रास, अभाव, भय र पीडाग्रसित जीवनमा फसेर बाँच्नुपरेको कारुणिक पक्षको चित्रण यस उपन्यासमा भएको देखिन्छ।

“बिहे गर्नु भनेको अर्काको अस्तित्वमा आफू गाँसिनु वा एउटी स्त्रीले अर्काको अस्तित्वभित्र हराउनु हो” (पाण्डे, २०५० : ६९) भन्ने नारीवादी भनाइसंग तादात्म्य राख्दै ऊ कहिल्यै पनि पराजय स्वीकार नगरेपनि पराजित जीवन जिइरहेको देखिन्छ। त्यसकारण ऊ आफ्नो अस्तित्व समाजमा नभएको ठानेर पलायन भावनामा उद्धृत भएको देखिन्छ। वैज्ञानिक

उपलब्धि को कारण स्त्रीको मान्यता कायम गरेपनि आफ्नो विगतका सोच, विचारमा परिवर्तन नआउँदा वर्तमान जीवन जिउन नसकेर उही गतिको अपूर्ण जीवन भै बाँचिरहेको जस्तो लाग्दछ । यसबाट विश्वमा विज्ञानले अदभूत परिवर्तन ल्याएर ठूलै उपलब्धि प्राप्त गरेतापनि मानवीय सोचमा खास परिवर्तन आउन नसकेको मानव स्वार्थमा लीन रहेको भनी व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको कुराको संकेत देखिन्छ ।

अतिरिक्त उपन्यासको सारवस्तु भनेको तेस्रो लिङ्गीका रूपमा रहेका नपुंसकहरूलाई पनि अरू पूर्ण मानिस भै सम्मानजनक व्यवहार गरेर बाँच्न दिनु पर्दछ । प्रत्येक परिवार, समाज र देशले अन्धविश्वास र रुढिग्रस्तपूर्ण संस्कारको अन्त्य गरिनु जरुरी छ भन्ने संकेत गर्दछ । परम्परामा नवीनता खोजेर त्यही अनुकूल सबैले क्रियाशील रही समाजमा विसङ्गति र विकृतिजस्ता पक्षको भंडाफोर गर्न समुन्नत समाजको निर्माण गर्नु यस उपन्यासको सारवस्तु हो ।

३.३.२.६ द्वन्द्व

अतिरिक्त उपन्यास मनोवैज्ञानिक उपन्यास भएकाले यसमा बाह्य द्वन्द्व भन्दा आन्तरिक द्वन्द्व प्रबल देखिन्छ । उपन्यासको केन्द्रीय पात्र म/ऊ नपुंसक भएर समाजमा बाचनुपर्दा अनेकौँ मानसिक द्वन्द्वको सामना गर्नु परेको अवस्था देखिन्छ ।

उसमा उत्पन्न भएको मानसिक सन्त्रास, अभाव, पीडा, भय, तृष्णा, कुण्ठा र हीनताग्रन्थीले सताइएको आन्तरिक द्वन्द्व प्रबल देखिन्छ । घरदेखि समाज, विद्यालय, साथी-भाइको माझमा अस्तित्वहीन, मुल्यहीन र शून्यबोधको जिन्दगी जिउनुपरेको साथै अपमानजनक, तिरस्कृत, घृणित र बहिष्कृत रूपमा जिउनुपर्दा म/ऊ पात्रमा बलियो मानसिक द्वन्द्वको विकास भएको पाइन्छ । दाजु-भाउजू, आमा-बुबाको व्यवहार र अभिभावकबाट पनि ऊ द्वन्द्वको थप चपेटामा फस्नुपरेको जटिलताको कारुणिक तथा मार्मिक पक्षको द्वन्द्व सिर्जित भएको देखा पर्दछ । विद्यालयमा शिक्षकले अनुग्रहित भई पढाउदा बाटोमा सहपाठीबाट एकिलनुपर्दाको मानसिक द्वन्द्व तीब्रतर रूपमा देखा पर्दछ । डाक्टर परीक्षण पछि पूर्णता प्राप्त गर्दा पनि विगतका भै विसङ्गतिपूर्ण द्वन्द्वबाट मुक्ति पाउन नसक्दा थप अन्योलताको द्वन्द्वमा फस्न पुगेको देखिन्छ । आफ्नै दाजुबाट बलात्कृत हुँदा अपराध बोधको द्वन्द्वले ग्रसित बनाएको छ । त्यस्तै महिला सहपाठीले आफ्नो प्रेमीसंग जोडेर हिडेको देख्दा उसमा आन्तरिक जलनको पीडा बढेको अवस्था देखिन्छ । समाज र परिवारमा पूर्ण मानव सरल रूपमा जिउन नसकेको द्वन्द्व एकातिर देखिन्छ भने अर्कोतर्फ समाजको विभेदपूर्ण कार्यप्रति घृणाको द्वन्द्व देखा पर्दछ । त्यसकारण यस उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्वको विस्तार नै उपन्यासको कथानक बनेको देखिन्छ । बाह्य द्वन्द्वमा

नपुंसक र पूर्ण मानिसहरूका बीचको विद्यमान द्वन्द्वलाई देखाइएको छ । वास्तवमा यो उपन्यासमा द्वन्द्वको विकास, विस्तार र समायोजन औचित्यपूर्ण रहेको प्रमाणित हुन्छ ।

३.३.२.७ दृष्टिबिन्दु

अतिरिक्त उपन्यासमा मूल पात्रको रूपमा नपुंसक लाई प्रस्तुत गर्दा ऊ वा म का रूपमा प्रस्तुत गरिएकोले धेरै ठाउँमा ऊ पात्रको रूपमा उभ्याई त्यही अनुसार कथानकको अभिव्यक्ति गरिएकोले तृतीय दृष्टिबिन्दु वा बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको देखिन्छ । अधिकांश ठाउँमा नपुंसकलाई म पात्रको रूपमा प्रस्तुत गरी उपन्यासको कथावस्तु विस्तार गरिएकोले मूलतः यस उपन्यासमा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु अथवा आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको प्रयोग प्रबल देखिन्छ । यस उपन्यासको कथोकथनमा मिश्रित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

यस उपन्यासमा आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको प्रयोग अधिकांश ठाउँमा देखा पर्दछ । जस्तो : “... जन्मदा म बाबुको तेस्रो सन्तान भएर जन्मे । तर म बेला-बेला सोच्ने गर्छु के म जन्मेकै हुँ त ? जन्मनु र मर्नुको स्थिति के हो ?” (पाण्डे, २०५० : २३) ।

“म स्वयम् पनि स्पष्ट छैन ... मेरो स्थिति र मेरो अपूर्णता देखा त्यत्तिकै प्रतिक्रियाहीन भईदिदो होला । ... म साँच्चै-साँच्चै त्यति निरीह छुँ ?” (पाण्डे, २०५० : ५१) ।

“के म केही होइन ? को उही अतिरिक्त हुँ ? म कुनै दुःस्वप्नबाट व्यूँझिएको थिइन । मैले जे भोगे, जे सहेको छुँ त्यो जम्मै यथार्थमै भोगेको र सहेको थिए । आँखिर म कतिखेर पूर्ण भए ?” (पाण्डे, २०५० : १३०) ।

त्यस्तै अतिरिक्त उपन्यासभित्र तृतीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग पनि कतिपय ठाउँमा भएको देखा पर्दछ । जस्तो : “... ऊ कहिल्यै मेरो अधि राम्ररी खुल्दैन । ... ऊ भित्र पीडाको बारुद सल्किरहेको छ” (पाण्डे, २०५० : १) ।

“... आखिरी ऊ माथि कसले अन्याय थुपारयो । त्यो उसको दोष होइन । प्रकृतिको दोष हो । ऊ दोषी होइन, प्रकृति दोषी हो” (पाण्डे, २०५० : ३३) ।

“... ऊ चौरमा एकलै डुलिरहेको थियो । ... ऊ किन त्यति आकर्षक छे ?” (पाण्डे, २०५० : ५७) ।

अतिरिक्त उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु र प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको देखिएतापनि तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु भन्दा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग प्रबल देखिन्छ ।

३.३.२.८ भाषाशैली

नयनराज पाण्डेको अतिरिक्त उपन्यास नपुंसकहरूको अन्तर्निहित मन र मस्तिष्कका दमित कुण्ठा, सनत्रासयुक्त भावनाको अभिव्यक्ति गर्ने मनोवैज्ञानिक उपन्यास भएकोले सोही अनुकूलको भाषिक प्रयोग यसमा पाइन्छ । उपन्यासकार भाषिक प्रस्तुति बौद्धिक जटिल खालको

प्रयोग गरेपनि किलष्ट्र दुबोध्य भने छैन । यस उपन्यासभित्र अन्योल, अपवाद, अभावग्रस्त, अतिरिक्त, अशक्त, निस्सार तथा विसङ्गतिबोधक भाषिक शब्दको प्रयोग बहुल देखिन्छ । म पात्रको मनोजगतको सूक्ष्म विश्लेषण गरी त्यसैले पाठक सामु पस्काउन स्वभाविक, सान्दर्भिक शब्दको औचित्यपूर्ण तरिकाले समायोजन गरिएको पाइन्छ । उपन्यास संवाद एकल वार्तालापीय शैलीमा विस्तार भएको कारण म पात्रको बारेमा द्रष्टा पात्रले अभिव्यक्ति प्रयोग गरिएका भाषाको कूशल प्रयोग भएको देखिन्छ । यस उपन्यासको कथावस्तुले चाहेको भाषाशैली रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा फ्लास, लाइट, प्वाइन्ट, सर्ट, फेस, फ्रेम, हिस्टोरिया, पिरियड जस्ता अंग्रेजी शब्दहरूको प्रयोग देखिन्छ । खर्लप्प, लोप्पा, थकथक, भ्याउलो, ओत, सित्कार, गज्याङ्ग गुजुङ्ग जस्ता अनुकरणात्मक र ठेट भर्ना नेपाली मौलिक शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । अपवाद, अशक्त, असहज, अस्तव्यस्त, अभाव, अक्रमबद्ध जस्ता विपरितार्थक शब्दको प्रयोग बढी देखिन्छ । उपन्यासकारले कथावस्तुको सान्दर्भिकतालाई औचित्यपूर्ण सावित गर्न रोचक भाषाशैलीको उचित समायोजन भएको देखिन्छ । जस्तो : “... के मान्छेको जिन्दगी भनेको यही हो ? सुख, दुःख, घाम, छाया, चिसो, तातो, गुलियो, अमिलो के यिनै सब हुन् जिन्दगी भनेको ? ... किन कवि लेखकहरू जिन्दगीलाई लुगा भुण्ड्याउने र फुकात्ने गरेका हुन्छन् । जिन्दगी स्वयम् एउटा लुगा हो” (पाण्डे, २०५० : ९२) ।

“मैले आफूलाई एउटा अनौठो प्राणी ठान्नु थाले । ...संसारमा जति म जस्ता छन् - सब अनौठा प्राणी हुन् । पदका अन्त्यमा भाले नामहरूको हस्व हुनुको अपवाद हाती भएजस्तै जिन्दगीको व्याकरणको अपवाद हौ, म र म जस्ता अपवादहरू” (पाण्डे, २०५० : ५३) ।

त्यस्तै यस उपन्यासमा नपुंसकहरूका अन्तर्निहित पीडा, सन्त्रास, निस्सारता जस्ता पक्षलाई अभिव्यक्त गर्ने क्रममा उसले जिन्दगीको अस्तित्वको खोजी गर्दा प्रयोग भएका प्रसङ्गहरू यस्ता छन् :

“बुबा मेरो बुबा कसरी हुनुभयो ? दाजु मेरो दाजु कसरी हुनुभयो ? यी सबै कृत्रिम नाता हुन् । नाताहरूका आवरण मात्र हुन् । यथार्थमा हामी बीच कहिल्यै कुनै नाता थापित भएको पाएको थिएन” (पाण्डे, २०५० : ११४) ।

“अध्यारोमा म माथि कसैले साङ्घातिक हमला गरिस र म प्रतिकार गर्दा-गर्दै शिथिल वनू र मरिदिऊ । ... एक्कासी मैले तातो हातको स्पर्शको अनुभव गरे । म कतै हराइरहेकी थिए । ... कसैले मलाई गिजोल्दै छ, च्याल्दै छ, भत्काउँदै छ, मेरो शरीर कसैसंग युद्ध लडिरहेको छ । ... म आत्तिए । अहँ, यो हुन सक्दैन । ... तर म कसैको दृढ पाखुरामा नियन्त्रित भईसकेकी थिए । छातीमुनी थिचिचरहेको थिए । ... बल्ल इच्छा विपरित कार्यबाट बाहिर निस्के । त्यो अध्यारोको अनुहार आफ्नै दाजुको लाग्यो” (पाण्डे, २०५० : १२६-१२७) ।

“आफ्नो दृष्टिबाट आफै खसेर ऐनाजस्तो टुक्रिन त चाहन्न नि अहं, म टुक्रिन्न चाहन्न” (पाण्डे, २०५० : ९६) ।

३.३.२.९ विम्ब र प्रतीक

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेले यस अतिरिक्त उपन्यासमा सुहाउदो मात्रामा प्रशस्त विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । नपुंसकलाई जनाउने थोप्ला, खाडल, बन्द खाम, बिन्दु, रिक्तो आदि जस्ता विम्बको रोचक प्रयोग भएको देखिन्छ । यसमा भाषिक मिठासपन ल्याउन अर्थलाई स्पष्ट पार्न अनुप्रासयुक्त अलङ्कार र प्रतीकको उचित समायोजन भएको भेटिन्छ । जस्तो : “म त केही होइन रहेछु । अन्योल, अपूर्ण, अशक्त, अपवाद, असह्य, असरल, अक्रमबद्ध, असार्थक ... वस् यिनै शब्दहरूको पर्याय रहेछु । म कति अशक्त रहेछु त म ?” (पाण्डे, २०५० : ९०) ।

“ऊ भित्र पीडाको बारुद सल्किरहेछ र ऊ प्रत्येक क्षण त्यसको विष्फोटनलाई सहिरहेछ” (पाण्डे, २०५० : १) ।

“कपासजस्तो हलुङ्गो जिउदो लासजस्तो” वाक्यमा अलङ्कारको मिठासपन प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

डाक्टरी परीक्षण पश्चात अपूर्णताबाट पूर्णता प्राप्त गरेपनि उसको सोचाई र विचारमा परिवर्तन नआउदा अपूर्णताको अवस्थाको मनस्थितिमा रहेको देखिन्छ । घरमा दाजुले बहिनी स्वीकार नगरेको परिस्थिति देखा पर्दछ । त्यही परिस्थिति उसको इच्छा विपरित बलात्कृत हुँदा उसले अभिव्यक्त गरेको विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारयुक्त भाषिक प्रयोग यस्तो देखिन्छ : “असह्य, निरुपाय भएर काखीको दुर्गन्ध र थिचिनुको, भत्किनुको, भाचिनुको, छिनिनुको पीडा सहिरहेको थिएँ” (पाण्डे, २०५० : १२७) ।

यसरी हेर्दा अतिरिक्त उपन्यासमा कथावस्तुलाई थप सान्दर्भिक, अर्थपूर्ण बनाउन विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको समायोजन भएको पाइन्छ ।

३.३.२.१० निष्कर्ष

मनोविश्लेषणवादी धाराको अतिरिक्त उपन्यासको प्रकाशन साभा प्रकाशनले वि. सं. २०५० सालमा गरेको हो जसमा नपुंसकहरूका वास्तविक पीडा र समस्याहरूको जीवन्त प्रस्तुति देखिन्छ । उपन्यासले समाजमा नपुंसकताको जीवन बाँच्नुपर्दा पूर्ण मानिसको अपमानजनक व्यवहारले उनीहरूलाई दुःखद नियतिजन्य र विवशताको जीवनचर्या बिताउनुपरेको यथार्थको प्रस्तुति छ । नपुंसकहरूका मनोदशाको सूक्ष्म विश्लेषण गर्दै उनीहरूले आफ्नो अस्तित्वपूर्ण जीवन बाँच्नु के-कति कठोर संघर्ष र चुनौतीको सामना गर्नुपर्छ भन्ने कुराको झलक चेतनाप्रवाह र पूर्वदीप्तिको शैलीमा उपन्यासमा प्रस्तुत छ । समाजमा तेस्रो

लिङ्गीलाई अतिरिक्त को संज्ञा दिएर अनावश्यक र बिना कसूर उनीहरूले अपराधी र दोषीको जीवन जिएर दण्डित हुनुपरेको मार्मिक र कारुणिक पीडाको सशक्त प्रस्तुति छ । नपुंसक हुनुमा उनीहरूको दोष नभई प्रकृतिको दोष भएको कुरालाई घरदेखि समाजमा आमा-बुबा र दाजु-भाउजूले समेत भुलेर विभेदको व्यवहार गरेकोले नपुंसकहरूको मन-मस्तिष्कमा भय, घृणा, कृष्ण, सन्त्रास, अभाव, हीनता र निराशताको सोचले छेद-विच्छेदित भएको छ । उनीहरूले समाजमा सम्मानजनक, न्यायोचित व्यवहारको अपेक्षा राखी अनय मानिसहरूको जीवन जिउन पाउनुपर्नेमा यस उपन्यासले लक्षित गरेको छ । नपुंसकहरूको मूल्यहीन, अस्तित्वहीन र शून्यबोधको दिनचर्यालाई केलाउन उचित भाषाशैली, संवाद, विम्ब, प्रतीक र अलङ्कार प्रयोग भएको देखिन्छ । नपुंसकहरूले शारीरिक अपूर्णता हुँदा पनि अस्तित्ववान जीवन जिउन पाउनुपर्ने कुरा उल्लेख गर्दै वैज्ञानिक चमत्कारले अपूर्णताबाट पूर्णताको जीवनमा परिवर्तन आउन नसकेकोमा व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । नपुंसकहरूको मनोदशाको मनोविश्लेषण गर्न सफल उपन्यासका रूपमा अतिरिक्त उपन्यासलाई लिन सकिन्छ ।

३.४ उलार (२०५५)

३.४.१ उलार उपन्यास लेखनको प्रेरणा र पृष्ठभूमि

आधुनिक नेपाली उपन्यासको विधामा उपन्यासकार नयनराज पाण्डे प्रगतिशील स्वभावका उपन्यासकार हुन् । उनी जीवनको पूर्वाद्ध चरणदेखि निरन्तर अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, उत्पीडन, थिचोमिचोको विपक्षमा उभिने र स्वतन्त्रता, समानता र प्रजातन्त्रको पक्षमा अडिग हुने उपन्यासकार हुन् । उनी नेपालको भूगोल, इतिहास, संस्कृति, प्रशासन, शैक्षिक स्थितिदेखि नेपाली जनताको वर्गीय, लिङ्गीय, जातीय, क्षेत्रीय समस्याहरूको बारेमा पनि नजिकबाट घुलमिल तथा परिचित छन् । नेपाली विपन्न वर्गका दाजु-भाइ तथा दिदी-बहिनीहरूले दैनिक जीवनचर्याको क्रममा के-कस्ता समस्या भेलेका छन् त्यससंग पनि अज्ञात छैनन् । कानुनी पेशाका व्यक्ति भएका कारण समाजमा देखा परेको अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषण, उत्पीडन र विभेदपूर्ण व्यवहारको विरोध गर्न शोषित, पीडित, असह्य, अशक्त, अपाङ्ग, सीमान्तकृत, विपन्न, निम्नवर्गीय जनताको पक्षमा आवाज उठान गर्नु उनको पेशागत धर्म पनि हो । ग्रामीण जनजीवनदेखि तराइको शहरी जीवन लगायत काठमाडौं शहरीया जीवन व्यतित गरिराखेका पाण्डे तराइका सीमान्तकृत वर्ग र भूमिहीन वर्गसंग राम्ररी परिचित देखिन्छन् । उनी नेपालको पञ्चायती निरङ्कुश प्रशासन देखि २०४६ सालपछिको प्रजातान्त्रिक शासनका प्रत्यक्ष भोक्ता पनि भएका कारण नेपाली राजनीति र राजनीतिक दलका नेताहरूसंग पनि राम्ररी परिचित छन् । नेपाली जनताले पञ्चायती निरङ्कुश शासनको अन्त्य भएपछि देशमा सुशासन, रोजगारी, हक अधिकारको थुप्रै आशा गरेका थिए, तर त्यसमा राजनीतिक दल र तिनका नेताहरूबाट आशामा तुषारापात भएको छ । जनताका सपनाहरू हावाको महल भैं ढलेका छन् । आन्दोलनकारी योद्धाहरूका इच्छा तथा आकांक्षाहरू चकनाचुर भएका कारण यसबाट दिक्क भएर नेपालको यथार्थ, राजनीतिक अवस्था र नेपाली जनताको स्थितिलाई झल्काउने दृष्टिकोणले यस उलार उपन्यासको लेखनको प्रेरणा प्राप्त भएको देखिन्छ । उलार उपन्यास नेपाली सीमान्तकृत भूमिहीन, पूजीहीन वर्गको जीवन्त कथा-व्यथा र नेपालको राजनीतिक दल र राजनीतिक नेताहरूको चरित्रमा कुनै पनि परिवर्तन नभएको जनाउने यथार्थ दस्तावेज हो ।

३.४.२ उलार उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन

नयनराज पाण्डेको तीनवटा उपन्यासको प्रस्तुतिपछि चौथो प्रस्तुतिमा रहेको उलार उपन्यासको वि. सं. २०५५ सालमा तन्नेरी प्रकाशन, काठमाडौंले प्रकाशित गरेको हो । यस उपन्यासमा आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको उत्कर्षता पाइन्छ । यो उपन्यास जम्मा ५ (पाँच) खण्डमा विभाजित भएको र जम्मा ६१ पृष्ठमा विस्तारित भएको छ । यसमा पहिलो खण्डमा ९

वटा उपखण्ड, दोस्रोमा ६ वटा उपखण्ड, तेस्रोमा ६ वटा उपखण्ड, चौथोमा ६ वटा उपखण्ड र पाँचौमा ७ वटा उपखण्ड गरी जम्मा ३४ वटा उपखण्डमा कथावस्तु विस्तार भएको देखिन्छ । उपखण्डहरू भित्र पनि उपन्यासमा विविध प्रखण्डहरू रहेका देखिन्छन् ।

यस उलार उपन्यासमा निरङ्कुश पञ्चायतको पतन पश्चात पनि प्रजातन्त्रको पुनर्वहाली हुँदा नेपालका राजनीतिक दल, राजनीतिक नेता, समाजका साहू महाजन वर्गले निम्न वर्गका शोषित, पीडित नेपाली जनताप्रति गरेको बेइमानी र गैरजिम्मेवारी कार्यको तीतो सत्यको यथार्थ प्रस्तुति रहेको देखिन्छ । भूमिहीन, पूजीहीन, सीमान्तकृत तथा विपन्न वर्गका नेपाली जनताको यथार्थ अवस्थाको चित्रण गरी राजनीतिक दल र तिनका नेताप्रति आलोचनात्मक ढङ्गले यस उपन्यासको कथानक अधि बढेको देखिन्छ ।

३.४.२.१ कथानक

नेपालमा प्रजातन्त्र प्राप्तपछि पनि निम्न वर्गीय, सीमान्तकृत नेपाली जनताको जनजीवनमा कुनै परिवर्तन आउन नसकेको र नेपाली राजनीतिक दल र तिनका नेताहरूको चरित्रको यथार्थ दस्तावेज उलार उपन्यासको कथावस्तु देखिन्छ ।

यस उपन्यासको नायक प्रेमललवा कर्मठ, इमान्दार र सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधि गर्ने पात्र हो जसले आफ्नो अमूल्य मत राजेन्द्रबाबुलाई खसालेको हुन्छ । शहरमा राजेन्द्रबाबुको चुनाव जित्ने हल्ला पनि व्यापक रूपमा भइरहेको हुन्छ । तर राजेन्द्रबाबुले चुनाव हार्दा हल्ला हल्लामै सीमित रहन्छ र ऊ आश्चर्य चकित हुन पुग्दछ । ऊ एक इमान्दार, सिद्धान्तनिष्ठ र कर्तव्यनिष्ठ कार्यकर्ता भएको कारण रातभरि हूलमा सामेल भएर घोषणाको प्रतिक्षामा बस्दछ । तर राजेन्द्रबाबुको पराजयको खबर पाउँदा निराश भएर आफ्नो छाप्रोतिर फर्कन्छ र राजेन्द्रबाबुले चुनाव हारेको दुःख पोख्दै हारको कारण विश्लेषणमा रात बिताउँछ । बजारमा देखा पर्ने नुन एउटाको खाएर अर्कोको गुलामी गर्ने रिक्सा एसोसियनहरूले विश्वाशघात गर्दा नै आफ्ना संरक्षणकर्ताको रूपमा रहेका राजेन्द्रबाबुको हार भएको र विपक्ष उम्मेदवार शान्तिराजाको जीत भएको ठहर गर्दै त्यस्ता कपटी, जाली, स्वार्थी मानिसहरूलाई मुखभरिको गाली गरी रिस मेटाउँछ ।

उपन्यासकार पाण्डेले नेपालगञ्जको भूमिहीन, पूजीहीन, सीमान्तकृत जनताको वस्ती बस्ने गगनगञ्जमा वादी जातिका र तल्लो वर्गका जनताले आफ्नो जीविकोपार्जनको लागि अपनाउदै आएको देहव्यापार (यौनव्यवसाय) कार्यको वर्णन गर्ने क्रममा कुन्ती, बसन्ती र सावित्री जस्ता पात्रहरूको अवस्था यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यस उपन्यासको नायक प्रेमललवा र उसको साथी कलुवा पनि मदिरा सेवन गर्दै त्यहाँ रमाउन जाने गरेको देखिन्छ । प्रायः नायक प्रेमललवा र द्रौपदी भएको ठाउँमा गइरहन्छ भने कलुवा चाँहि सावित्री भएको ठाउँमा आउने-जाने गरेको देखिन्छ । नेपालगञ्जमा गगनगञ्जदेखि रुपडीयासम्म टाँगा चलाए । जीविकोपार्जन गर्ने प्रेमललवा र पोष्टर टाँसेर त्यसबाट जीवन गुजारा गर्ने कलुवा दुवै सीमान्तकृत वर्गका मधेशी पात्रहरू हुन् । प्रेमललवा नौ-दश वर्षदेखि राजेन्द्रबाबुको संरक्षणमा हुर्केको, आमा-बुबाबिहीन टुहुरो पात्र हो, जसलाई चुनाव आउँदा प्रचार-प्रसार गर्न त्यति आएको देखिँदैन । ऊ टाँगा चलाएर बस्ने गरेको राजेन्द्रबाबुले सितैमा बोक्ने शोषित पात्र हो । प्रेमललवाको बुबा टुक दुर्घटनामा मर्दा टुक मालिकबाट अठार हजार रुपिया लिएर पनि प्रेमललवालाई आठ हजार मात्र दिदा पनि विश्वास गर्ने गरेको देखिन्छ । प्रेमललवाले प्राप्त गरेको आठ हजार पनि आफन्तजनले के-कसरी हात लगाउने भन्ने सुर कसेको देखिन्छ । चतुर राजेन्द्रबाबुले उसप्रति दया देखाए भैं गरी उसको बैंक खाता खोली एउटा टाँगा समेत किनिदिएको देखिन्छ । प्रेमललवाले भण्डै एक वर्षको लामो समय जति एक छाक खाएर मात्र बाँच्ने प्रयास गर्दा निमोनियाले गम्भीर रूपमा पीडित भएपछि राजेन्द्रबाबुको पैसा लिएर औषधी गरेको देखिन्छ । अब प्रेमललवाको बाँकी रहेको ६० रुपिया पनि सिद्धिएको देखिन्छ । रोगले नछोड्दा निकै पीडित हुनुपरेको अवस्था देखिन्छ । ऊ आर्थिक संकटमा फस्नुका साथै उपायहीन र निरुपाय अवस्थामा देखा परेको देखिन्छ । त्यसैले राजेन्द्रबाबुको घरमा दासी जीवन जिउन बाध्य भएको देखिन्छ । जहाँ शिलाबाबुको पाटी अफिस रहेको छ , त्यहाँ प्रेमललवाको घर र सडकको किनारामा राम्रो जग्गा हुन्छ । प्रेमललवाले आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको लागि राजेन्द्रबाबुको अनुरोधमा त्यो घर-जग्गा बेचन तयार भएको अवस्था देखिन्छ । शिलाबाबु र राजेन्द्रबाबुको सामीप्यताको कारण आफू पनि परिचित हुन पुग्दछ । तिनीहरूको समलिङ्गी व्यवहारबाट प्रेमललवा सतर्क हुँदा-हुँदै पनि एक लाखको कागजमा ल्याप्चे लगाएर रु. तीस हजार मात्र बुझ्न विवश भएको देखिन्छ । उपन्यसकार नयनराज पाण्डेले नेपालका सर्वसाधारण जनता कसरी गरीब र भूमिहीन बन्दैछन् भन्ने कुरा प्रेमललवाको इमान्दारी र सोभोपन तथा राजेन्द्रबाबु र शिलाबाबुको चतुर्याइबाट स्पष्ट उदाहरण दिन्छ । प्रेमललवालाई कसैले घर-जग्गा कतिमा बेचेको भनी सोध्दा एक लाख भन्नु राजेन्द्रबाबुले लगाए पनि रु सत्तरी हजारको खोजिनीति गर्ने क्षमता प्रेमललवामा देखा पर्दैन । ऊ अन्यायको शिकार बन्न विवश देखिन्छ ।

त्यो ठाउँमा शिलाबाबुले आफ्नो पाटी अफिसको महल ठड्याइएको देखिन्छ भने प्रेमललवाले रु दश हजारमा एउटा घोडा किनेको पाइन्छ । प्रेमललवाले टाँगामा सवारी ओहोर-दोहोर गराए वाफत दैनिक सय-पचास रुपिया आम्दानीले भण्डै चरा आर्थिक संकट टरेको अवस्था देखिन्छ । वाल्यकालमा टाँगा चलाएको देख्दा बजारमा प्रहरीले घटिया गाली सहित

व्यापक खोजतलास गर्थेतर राजेन्द्रबाबुले उमेर ढाटेर नागरिकता र लाइसेन्स बनाइदिएकोले त्यो देखाएर चोरले चोर्ने सामान नभएको भनी ताल्चानलगाई बाहिर निस्कने गर्दथ्यो । ऊ फिल्म केर्न खोज्दा पनि ठगिएको देखिन्छ । ९५ पैसा पर्ने टिकटको ब्याकमा दुई रुपिया तिरेर हेर्ने गर्थ्यो । आफूले दैनिक चलाउने घोडीको नाम बसन्ती राख्न पुगेको देखिन्छ ।

नेपालको बाँके जिल्लाको गगनगञ्जकी बदिनी द्रौपदीको घर पिसाबघर भन्दा पनि फोहोर देखिन्छ, तैपनि उनी त्यसैमा बाँच्न अभ्यस्त देखिन्छिन् । आमालाई आफ्नी ९-१० वर्षकी छोरी कोखबाट पैदा भई भन्ने कुरा समेत थाहा हुदैन जुन बुबाविहीन बनेकी देखिन्छ । उनले असई, इन्स्पेक्टर, प्रधानपञ्च, कलुवा, प्रहरी जवान, कृष्णबहादुर आदिका अनुहार ती छोरीको अनुहारमा देखिन्छन् । द्रौपदीकी आमाले पनि यौन व्यवसाय नै सम्हालेकी थिइन । उनी बुढी र बिरामी भएपछि सम्पूर्ण बोझ उनीमाथि थपिन्छ । छोरीको नाम सीता राखिन्छन् । टाँगा चालक प्रेमललवा पनि रक्सीको बोतल लिएर त्यही द्रौपदीको कोठातिर लाग्छ । यसपालीको चुनावमा उसको नाम नामावलीमा समावेश नहुँदा भोट खसाल्नबाट बञ्चित भएकी छे । बादी उत्थान संस्थाले सय-सय रुपिया दिएकाले कृष्ण लगायतले शान्तिराजालाई भोट खसालेकोमा प्रेमललवा तिनलाई सय रुपियामा बिकने कुतियाँ भनेर गालि गर्दै थुक्न पुगिन्छन् । बदिनी द्रौपदीको माया आफूलाई साह्रै लाग्ने भन्दै छाती खोलेर देखाउदा सर्तका दुई टाँक च्यातिन्छन् । एक दिन आफूले द्रौपदीलाई उडाएर लैजाने भन्दा द्रौपदीले आफू रण्डी भएकाले अस्वीकार गर्छे ।

नायक प्रेमललवा रण्डी भएपनि आफ्नी रानी भएको कुरा बताउछ । तर द्रौपदी सो कुरा पत्याउदिनन् । प्रेमललवा आफ्नो जीवन एक्लो रहेको कारण आफूले रण्डी वा पातर तथा वेश्या जे ल्याए पनि बसैले नरोक्ने कुरा बताउँछ । द्रौपदीले प्रेमललवालाई कमजोर भएका कारण तागतको दवाई खान सल्लाह दिन पुग्छे । यो सुभाब पाउँदा एक्लो सोच्ने प्रेमललवाले आफ्नो पनि कोही भएको आभाष गर्दछ । द्रौपदीलाई सधैं हाँसिरहन भन्दै बाहिर निस्कन्छ । राती घरमा बस्दा आफ्नो छाप्रो नै भत्किने हो भन्ने शङ्का लाग्दछ र आफूभन्दा कलुवालाई नै भाग्यवानी देख्दछ । किनभने उसका जहान, छोरा-छोरी त छन् तर आफन्तजन कोही नभएको पीडाले उसलाई पिरोल्दछ । एक दिन द्रौपदी अचानक त्यसको छाप्रो आइपुग्छ । उसले आफ्नो सन्तुष्टिको चरम उत्कर्ष भान गर्दै सबैभन्दा मन पर्ने चाउचाउ र एक गिलास सर्वत खुवाउँछ । द्रौपदी माया गरेर छातीमा टाँसिदा पनि मायाले मात्र सुम्सुम्याइएको हुन्छ ।

प्रेमललवाले त्यतिवेला त्यो गगनगञ्जकी वेश्या नदेखी केवल एक टीठलाग्दी आइमाई मात्र देखेको हुन्छ र ती द्रौपदी पनि आफ्नो घरमा अटाउन सक्छे भन्ने कल्पनामा डुबेको देखिन्छ ।

मतगणना सम्पन्न भएपछि चुनावको परिणाम घोषणा हुँदा शान्तिराजाले विजय प्राप्त गरेको तथा राजेन्द्रबाबुले हारेको खबर ननकउले सुनाउदा विजय जुलुशको लागि २० वटा टाँगा

चाहिएको र उसको टाँगाको लागि पनि तीन घण्टाको सय रुपियाका दरले जुलुशयात्रामा सहभागी हुन आग्रह भएको देखिन्छ । आफ्नो संरक्षणकर्ता प्रतिद्वन्दी रहेको उम्मेदवारको विजयजुलुशमा सहभागी हुन अन्तरमनबाट नचाहेपनि पैसाको निमित्त ननकउसंगै टाँगा लिएर जुलुशमा सहभागी हुन्छ । आफ्नो घोडी बसन्तीको पिठ्युमा घाऊ लागेको र त्यसको बेलैमा उपचार गर्न नसकेकोले घोडी कमजोर हुन पुगेको देखिन्छ । त्यसकारण ऊ आफ्नो टाँगामा ६-७ जना मात्र बसीदिए हुन्थ्यो भन्ने कुरा सोचन पुग्छ तर १६-१७ जनाको हूलमा आएका मानिसहरू सुरुमै चढ्न पुग्दछन् र बीचमा थपिदै जान्छन् । मानिसहरूको र टाँगाहरूको विशाल हूलमा टाँगालाई अघि बढाउदै गर्दा समयमा दाना खुवाउन नसकेकोले भोकै पेटमा घोडीले तान्न सक्दैन । फेरी मानिस घट्नुको साटो थपिदै गएको अवस्था देखिन्छ । एकातिर मानिसको भार भएको कारण सन्तुलन विग्रिन्छ र टाँगा उलार हुन पुग्दछ भने अर्कोतिर टाँगा उलार भयो भनेर कराउदा पछाडिबाट मानिसहरू उल्टै हिरकाउन तयार भएका देखिन्छन् । अब आफ्नो घोडी बसन्तीलाई साह्रै गाह्रो भएकाले सबैलाई त्यही ओरालेर जुलुशबाट फर्किनुपर्ने कुरा सोचन पुग्दछ । नुन एउटाको खाने तर वफादार अर्काको गर्ने कलुवाजस्ता बेइमानीलाई मन-मनै गाली गर्न पुग्छ । त्यही टाँगामा सवार भएका मध्येले राजेन्द्रबाबुले सहयोग नगरेको भए शान्तिराजाले जित्ने थिएन भन्दै गरेको अवस्था देखिन्छ । पाँच लाख रुपिया घुस शान्तिराजाबाट राजेन्द्रबाबुले खाई ७० प्रतिशत भोट आफ्नो नामबाट उनको नाममा खसाल्न लगाएको सुन्दा ऊ आश्चर्य चकित हुन पुग्दछ । तर राजेन्द्रबाबु त जनतालाई त्यति ठूलो धोका दिने मान्छे होइनन् भन्दै त्यस आरोपलाई वाहियात ठान्न पुग्दछ । भारको कारण थाम्न नसकेर बसन्ती बाटैमा पछारिन पुग्दछ । उसले दुई चार चावुक हिरकाउदा पनि घोडा नउठेपछि सबै ओर्लिएर हिड्छन् । घोडा अचेत अवस्थामा पल्टेको देखिन्छ । घोडीको उपचार गर्न रु. एक हजार सम्म लाग्ने भएतापनि बीच बाटोमा फर्किएकाले पारिश्रमिक रु. पच्चीस मात्र पाउछ । रातभरि प्रेमललवा र बसन्तीले एक अर्काले हेरेका दृश्यले उपन्यासमा कारुणिकता थपेको देखिन्छ । नेपालमा हिन्दु र मुस्लिम बीचको जातीय दङ्गालाई पनि यसले उतारेको देखिन्छ । भोलीपल्ट पैसाको जोरजाम गरी घोडी बसन्तीलाई अस्पताल लैजादै गर्दा चोकमा एकाएक आएका हूलका हूल मानिसले मुसलमान भन्दै केहीले बिरामी घोडीलाई लातले हिरकाउन पुग्छन् । आफू हिन्दु भएको कारण बच्न पुग्दछ । पशु चिकित्सककहाँबाट उपचार गरेर फर्कि आउदा बजारमा दङ्गा शान्त पार्न कर्फ्यु लागेको देखिन्छ । बाटोमा हिड्दा-हिड्दै थाकेर घोडी बसन्ती एककासी भूईँमा पछारिन्छ । मुखबाट फिँज निकालेर मर्न पुग्दछ । प्रेमललवा त्यतिबेला घोडीको वा आफ्नो कसको मृत्यु भएको हो दोधारमा पर्दछ । कर्फ्यु सकिएपछि धेरै बेरसम्म रोई कराई गरी घोडीको शरीर सम्सम्याई घरतिर फर्किन्छ ।

घर फर्केको रातभरि उसलाई निद्रा पर्देन । शान्तिराजाको विजय जुलुशको यात्रामा औँधि भार भएको कारण आफ्नो घोडी बसन्ती मरेको ननकउलाई सनाउछ । ननकउ भने गरीबको पीर मार्का बुभुक्तुको साटो उसलाई राजेन्द्रबाबुको मान्छे भन्दै हावामा उसको विन्तीलाई उडाउदै विरामी घोडी लैजान नपर्ने भन्दै व्याजको लोभमा सावाँ डुब्यो भनी उपदेश दिएर खिल्ली उडाउन पुगेको देखिन्छ । प्रेमललवा घर फर्केर कोठामा निकै हुक्की-हुक्की रुन पुग्दछ । सानैदेखि सहाराविहीन भएर आफ्नो घरमा हुर्केको आफू र आफ्नो सामानको ओसार पसार सित्तै गर्ने गरेको प्रेमललवाप्रति राजेन्द्रबाबु केही चिन्तित देखा पर्दछन् । आफूकहाँ वेदना पोखेर विन्ती गरेको प्रेमललवाको आँशु पुच्छछन् । चुनाव जितेर मन्त्री हुने शान्तिराजालाई एउटा चिठी लेखिदिएर उनले सहयोग गर्ने वचन दिन्छन् । आफ्नो जीवनको पर्यायवाची रूपमा रहेको घोडीको सम्बन्धमा लेखिएको पत्रलाई खस्ला कि भनेर हातमा अठ्याएर शान्तिराजाकहाँ पुगेको देखिन्छ । तर राजेन्द्रबाबुले आफ्नो चुनावी प्रतिद्वन्दी उम्मेदवारलाई चिठी लेखेको सम्झदा भसङ्ग हुन पुगेको देखिन्छ । प्रेमललवा कर्मठ, इमान्दार, सोभो व्यक्ति भएको कारण राजनीतिक बाङ्गो अर्थ उसले बुझ्न सक्दैन । शान्तिराजाको आगनमा पुगेपछि उनले जे. टि. ए. पास गरेका कारण कृषि मन्त्री पाउने पक्का पक्की भएको हल्ला सुन्छ, तर आफ्नो गहन मोडमा चिन्तामा डुब्दै उत्रदै गरेको देखिन्छ । राजेन्द्रबाबुले सहयोगका लागि याक चुरोटको खोलमा लेखेको चिठी त्यो आगनको हूलबाट बल्ल-बल्ल शान्तिराजाको हातमा पार्न सफल भएको देखिन्छ । शान्तिराजाकहाँ ननकउले ऊ साह्रै गरीब भएको र उसको घोडी चुनावी विजयजुलुशमा मरेको भनेर बताउदा एक नम्बरको स्वार्थीले आफ्नो पक्षमा मुख खोलेकोमा आश्चर्य सहित खुशी महसुस गरयो । भोलीपल्ट उसलाई आफूलाई बोलाएर गाडीमा बसेका शान्तिराजाले घोडीको मोल कति पर्छ भनि सोध्दा उसले १०-१५ हजार बताउछ । शान्तिराजाले गाडीबाटै काठमाडौँ आएमा त्यो रकम उपलब्ध गराइदिने आश्वासन दिदै एकैछिनमा हुत्तिन्छ । केही दिनपछि शान्तिराजा कृषि मन्त्री बन्न पुग्छन् ।

गगनगञ्जमा यौन व्यवसाय गरेर जीवनयापन गर्ने द्रौपदी असई, विष्णु जस्तालाई आफ्नो शरीरलाई गिजोल्न दिन बाध्य हुन्छे । प्रेमललवा हतास र निराशको अनुहार लिएर यहाँ आइपुग्दा द्रौपदीले सोध्दा उसले सबै कुराको बेली-विस्तार सुनाउछ । द्रौपदी त्यो रुदै र बोल्दै गरेको प्रेमललवाको अनुहारलाई एकोहोरो हेरीराखेकी देखिन्छे । शान्तिराजाले घोडी दिने भनि काठमाडौँ बोलाएको र जाने खर्च लगभग हजार-बाह्र सय रुपिया लाग्ने देखिदा आफूसंग जम्मा पौने तीन सय रुपिया मात्र खल्तीमा रहेको बताउछ । द्रौपदी आफूसंग रुपिया भइदिएको भए जम्मै उसलाई दिने थिए भनि सोचन पुग्दछे । उनी प्रेमललवाको समस्या आफ्नो समस्या भैं देख्दछिन् । आफूले शरीर समर्पण गरेर कमाएको रुपिया आमाको औषधी उपचारमा खर्च भएको र घरमा छोरी पनि विरामी भएको कुरा बताउछिन् । बाउ भनाउदोले यता व्यापार फस्टाउन

छोडेको र दाडतिर राम्रो चलने आशामा त्यही जाउँ भन्न थालेको कुरा प्रेमललवासंग अभिव्यक्त गर्दछिन् । समस्याको गम्भीर मोडमा उभिएको प्रेमललवालाई आफ्नो मान्छे सम्भरेर कानको टप निकालेर हातमा राखिनिन्छे । यो देखेर प्रेमललवा जिल्ल पर्दछ । पैसा बाँचिहाल्यो भने रातो धागो ल्याइदिनस भन्दै भरतिर फर्कन्छे । प्रेमललवाले कानको टप बेचेर रुपिया जोड्दा अझै रु. दुई सयको खाँचो पर्दछ । प्रेमललवा त्यसलाई जोड्न कलुवाको घर घासवारिनटोल पुगेर घाँस काटेर त्यसलाई बेचि जीविकोपार्जन गर्ने कलुवाकी स्वास्नीले कलुवालाई नभननु भन्दै रु. २५ हातमा थमाउछे भने श्रीमतीलाई नभन्नु भनेर रु. २५ कलुवाले उसको हातमा राखिदिन्छ । यहाँ वर्गीय प्रेमको उच्चतम नमूना देखा पर्दछ ।

बल्ल तल्ल खर्चको जोरजाम गरी प्रेमललवा पौषको कठ्याडरिदो चिसोमा काठमाडौँ आइपुग्दछ । कलंकीमा बसबाट झरेर नजिकैको चिया पसलेसंग सोध्दा दूध फाटेको भोकमा गुप्ताङ्गतिर देखाउदै यी ... याँ पर्दछ पुल्चोक मुला मसुर्या भनी अश्लील गाली र मधेसी भनी हेपेको प्रवृत्तिको शिकार बन्छ । राष्ट्रिय पञ्चायत चुनाव जितेका लौटन सिं थारुको पछि लागेर ननकउले पक्की घर ठड्याएको उसले देखेको हुन्छ । त्यहाँको जाडो भन्दा आफ्नो बेफुर्सदको समयले उसलाई बढी पिरोलेको देखिन्छ । ऊ काठमाडौँ पहिलोपटक प्रवेश भएको कारण उसले त्यहाँको भिडभाड, शहर, ठूला-ठूला घर पनि पहिलोपटक नै देखेको हुन्छ । त्यसकारण ऊ हतारमा अत्तालिन्छ र हिड्दा-हिड्दै एउटा यात्रुसंग ठोकिन पुगेको देखिन्छ । उसले आफ्नो उपस्थिति त्यो ठाउँमा अस्वाभाविक लागे पनि शान्तिराजाले घोडा किन्ने रुपिया दिलाइदिने कारणले आउनुपरेको कुरा सम्झन्छ । मन्त्री ज्यूले पैसा उपलब्ध गराइदिएपछि चाँडो एउटा बलियो घोडा किन्ने विचारमा ऊ पुग्दछ । मन्त्री क्वाटर खोज्ने क्रममा एक-डेढ घण्टा पुल्चोकमा हराउन पुग्छ र बल्ल मन्त्री क्वाटर भेटाउछ । त्यहाँ बसेका कतिपय व्यक्तिहरूलाई उसले चिनेको भएतापनि उनीहरूको लवाई बोलाईले भिन्न बनाएको कारण चिन्न अप्ठ्यारोमा पर्दछ । एकछिनमै मन्त्रीज्यूको सवारी नहुने भन्ने खबर पाएर त्यहाका सम्पूर्ण मानिसहरू उठेर गन्तव्यतर्फ हिडेको देखिन्छ । प्रेमललवा त्यहाँ केही बेर अल्मलिन्छ । एउटा बुढो पालेको सहायताले सिंहदरवारको ठेगाना लिएर ऊ तयसतर्फ लाग्दछ । काठमाडौँको चिसोमा चुरोट धेरै खानुपर्ने भएतापनि हतारमा एउटा खिल्ली पनि उसले खाएन । दिउसो दुई बजेसम्म प्रहरीले सिंहदरवार प्रवेश गर्न नदिएपछि त्यही हराउन पुग्दछ । लाचार रूपमा हूलमा सम्मिलित प्रेमललवा लगायत प्रवेशद्वारबाट प्रहरीहरूले हटाउन खोजेको हुन्छ तर प्रेमललवा सो कुरा नबुझी हवलदारको कोर्मा खाएर सडकको पेट्टीमा उभिन पुग्दछ । केही समय पश्चात सिंहदरवार प्रवेश गर्ने हूलले पुलिसलाई जिस्क्याउने बेला हूल, पुलिस र जुलुश हराएको संयोगले सिंहदरवार प्रवेश गर्न सफल हुन्छ । लामो घम्सा-घम्सी र हानथापको दौडपछि सिंहदरवार पुग्दा घाम अस्ताउने गरेको र कार्यालयको समय सिद्धिएकोले पाले बाहेक कोही भेटदैन । सिंहदरवारमा

रहेको पालेले आउनेजाने तथा बोली र व्यवहारको ठेगान नभएका मन्त्रीहरूलाई तथानाम गाली गर्दै वालुवाटार सवारी भएको बताएपछि प्रेमललवा पनि त्यही पुग्दछ । तर मन्त्री भने भेटन सफल हुँदैन । दिन बित्छ र रात पर्दछ र सहाराविहीन प्रेमललवा एउटा होटेलमा रु. २५ प्रति बेडको तिरेर सुत्दा रातभरि निद्राले हैरान हुन्छ । त्यहाँ बस्दा एउटा निराकार नामको लेखकसंग भेट हुन पुग्दछ । लेखकले आफ्नो नाम र ठेगाना सोध्दा ऊ त्यसप्रति प्रभावित हुन्छ । उसले ठूला पदका व्यक्ति हुन भनि ठान्न पुग्छ । लेखकले कथा, नाटक लेख्ने गरेको बताउदा उसले तमसुक, राजीनामा, नामसारी जस्तै लेख्दा होलान भन्ने कुरा बुझ्दछ । निराकार नामको लेखकले आफ्नो बारेमा कथा लेख्ने भन्दा उसले भौजी, कलुवा, ननकउको बारेमा जानेजति सबै बताउछ । लेखकलाई दुःख र समवेदनाले चाडो छुन्छ भन्ने कुरा उसले बुझ्दैन । निराकार नामको लेखक गरीब प्रेमललवाबाट एकपटक १० र अर्कोपटक २० रुपिया मागेर होटेलमा लर्खराउदै आएर उसको कथामा दम रहेको कुरा बताउदै भोली मन्त्रीसंग भेटाइदिने आश्वासन समेत दिन पुग्दछ । फेरी त्यो लेखकले उसबाट रु. ५० माग्दै बेहोस भई त्यही ढल्छ । बिहान उठ्दाखेरी लेखक गायब भईसकेको हुन्छ र ऊ सरासर वालुवाटार पुगेर केही बेर कुरेपछि मन्त्रीज्यू पाटी अफिसमा रहेको कुरा थाहा पाउदा त्यहितिर लाग्दछ । पाटी अफिसभित्र देश र जनताको भन्दा सत्ता र कुर्सीको कुराहरू बढी भएको उसले थाहा पाउछ । जनता र कार्यकर्ताको पर्खाइभन्दा पद, प्रतिष्ठा र पैसाको पर्खाइ त्यहाँ देखिन्छ । एक जना बुढो व्यक्तिले उसलाई सबै कुरा सोध्दा काम नबन्ने ठोक्नुवा गर्दै घर फर्किनुभन्दा उसमा हतास र निराशा देखा पर्दछ । सात सालको क्रान्तिमा गोली लागेको, सत्र सालको आन्दोलनमा निर्वासित भएको, छत्तिस र छयालिसमा जेल जीवन र पिटाई खाएको बुढोले मन्त्री भेटनु भन्दा आफ्नै जिल्लामा फर्केर ७-८ वर्ष राजनीति गरेर आफै मन्त्री बन्न चाँडो हुने तर तिमीजस्ताले यहाँ मन्त्री भेटन ढिलो हुने भनेर भन्दा ऊ खुब रुन पुगेको देखिन्छ । केही समयमा अफिस रिक्तो हुन्छ र मन्त्री दिउसो नै मिटिडमा गईसकेकोले ढोकाको ताल्चा हेरेर भोक्रिरहेको देखिन्छ । उसले आफ्नो खल्ली छाम्दछ र पैसा गन्दा अब ४०० रुपिया मात्र बाँचेको हुन्छ । जसमा रु. २०० बस भाडा भनि अलग्गै कट्टुको इजारभित्र थन्क्याउछ ।

प्रेमललवा काठमाडौंको व्यस्त जीवनमा चार दिनसम्म मन्त्री क्वाटर, सिंहदरवार, वालुवाटार र अफिस धाउदा पनि उसले जम्मा तीन छाक मात्र खाना खाएको देखिन्छ । जेनतेन मन्त्री निवास पुगेर बाटो नै छेकी मन्त्रीलाई भेटन सफल प्रेमललवालालाई पी. ए. बोलाएर आफू बजेट भाषण सुन्न सदनतिर गएको देखिन्छ । पी. ए. ले यातायात मन्त्रीलाई पत्र लेख्छ र उसले उक्त पत्रलाई समाती यातायात मन्त्रालय पुगेको अवस्था देखिन्छ ।

सञ्चार क्षेत्रमा गहिरो ज्ञान भएका तथा टेलिफोनको अपरेटर राखेको बेला ठूलो भ्रष्टाचारको आरोप लागेर सरकारी सेवाबाट अयोग्य नठहरिने गरी बरखास्त व्यक्ति जागीर

छोडेदेखि राजनीनिमा लागेका र त्यसैबाट यातायात मन्त्री बन्न पुगेका देखिन्छन् । यातायात मन्त्री ज्यू शान्तिराजा र प्रधानमन्त्रीसंग आफ्नो ज्ञानको सदुपयोग नभएकोमा कुद्र देखिन्छन् । त्यसैमा शान्तिराजाको मन्त्रालयको ड्राइभरले उनकी भान्जी भगाई लगेकोले दुबैमा मतभेद भई भन्डै मध्यावधिको घोषणा भएको हुन्छ तर ड्राइभर देशप्रेमी र प्रेमको बलिदानी दिन सक्ने भएको कारण भान्जी फिर्ता ल्याइदिएकाले त्यो सम्भावना टरेको देखिन्छ । यातायात मन्त्रीलाई लेखेको पत्रको व्यहोरा यातायात मन्त्रीको पी. ए. ले हेर्दछ र विगतका घटना सम्झदै त्यो काम पक्का नहुने ठान्दै जय नेपाल भन्दै औपचारिकतामा सीमित गर्दछ ।

प्रेमललवाको पाँच दिनको काठमाडौंको बसाई र दौडधुप निरर्थक तथा उपलब्धिविहीन भएको देखा उसका आशा मृतप्रायः भै हुन्छन् । हतास र निराश भएर बाँचेको २०० रुपियाले बस टिकट काटी रिक्तो हात घर फर्केको देखिन्छ । बसमा भोकै पेट रिक्त हात फर्किनुपर्दाको पीडा र बाँकी जीवनको गुजारा कसरी गर्ने होला भन्दै रन्थनिएको देखिन्छ । घरमा पुग्दा घरको छाप्रो भत्किसकेको हुन्छ र टाँगा चोरी भएको हुन्छ । यस दृश्यले उसलाई जमीनमा थक्क बसेर एकोहोरो हेरिरहन बाध्य बनाउछ । उसको साथी कलुवा उसकहाँ आएर भेट्दा प्रेमललवा अंकमाल गर्दै विलाप गर्न थाल्छ । कलुवाले उसलाई केही नसोधी आफ्नो घर लगेर खाना खुवाउछ । खेलावान मैयाले चोरले नलगेका सामानहरू थन्क्याएर राखिदिएको हुन्छ । जसलाई खोलेर हेर्दा प्रेमललवाले आधा कट्टा जमीनको लालपूर्जा भेट्दछ । राजेन्द्रबाबुले पनि काठमाडौंमा काम बन्ने सम्भावना नदेखेकाले केही सोधेको देखिँदैन । प्रेमललवाले अब टाँगा चोरिएको, घर भत्किएको, काम नभएको भनेर कसैलाई बताउनु भन्दा आफै सामना गर्न तयार भएको अवस्था देखिन्छ । राजेन्द्र शर्मा शिलाबाबुसित मिलेका हुन्छन् । उनीहरू प्रेमललवाको आधा कट्टाको जग्गा धनी प्रमाण पूर्जा देखा षडयन्त्रको ताना बुन्न पछि पर्दैनन् । शिलाबाबुलाई वडा कमिटीको कार्यालय निर्माणका लागि जग्गा चाहिएकोले त्यसको जग्गा राजेन्द्र शर्मा मार्फत् तीस-तीस हजार कमिसनमा कागज तयार हुन्छ । रु. ९०,००० मोलमा प्रेमललवाले रु. ३०,००० मात्र प्राप्त गर्दछ र साँच्चिकै भूमिहीन बन्न पुग्छ । उसले त्यो जग्गा आफै बेचेको भए पनि ६०,००० रुपियाभन्दा तल पाउने थिएन । तर राजेन्द्र शर्माको षडयन्त्रको शिकार भई ३०,००० रुपिया प्राप्त गर्दछ । त्यसै मध्ये पारसपुरमा आधा कट्टा जमीन रु. १०,००० मा खरिद गर्न पुग्दछ । बाँकी रकमले एउटा घोडा र टाँगा पनि खरिद गर्दछ । प्रेमललवाले आफ्नो बाजे, बुबा बसेको नेपालगञ्ज बजारको मुख्य ठाउँ छोडि कोरियानपुर हुँदै पारसपुर सम्मको दुर्गम ठाउँमा बसाई सार्न पुगेको देखिन्छ । प्रेमललवाले अब कहिल्यै पनि कसैको सामान र सवारी सित्तैमा नगर्ने तथा नगराउने र बढी मानिस चढाएर टाँगा उलार हुन नदिने प्रण गर्न पुग्दछ । यसै क्रममा उसको साथी कलुवाले द्रौपदीले तिमीलाई सधैं सम्झने गरेकी छिन् भन्दा ऊ सधैं एकलो र सहाराविहीन भएको सम्झन पुग्छ । मनमा द्रौपदीलाई

विवाह गरेर ल्याउने दृढ साहसका साथ गगनगञ्जतिर हिडेको देखिन्छ । त्यहाँ पुगेपछि केही माया, अधिकार र आग्रहले द्रौपदीलाई बोलाएपछि उपन्यासको कथावस्तुले विश्राम लिन पुगेको देखिन्छ ।

३.४.२.२ चरित्रचित्रण

नयनराज पाण्डेको उलार उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रतिनिधित्व गर्ने सफल उपन्यास भएको कारण यसमा विविध खालका पात्रहरूको समुचित प्रयोग गरि तिनको चरित्रचित्रण उपयुक्त ढङ्गले गरेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा मानव र मानवेत्तर पात्रको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । प्रेमललवा मुख्य पात्रका रूपमा रहेको यस उपन्यासमा अन्य पात्रहरूको सम्बन्धमा निम्न बमोजिमको तालिमा अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

उलार उपन्यासका पात्रहरू

तालिका नं. ६

क्र. सं.	पात्र	लिंग	कार्य/ भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन जेतना	आवृद्धता	आसन्नता
१.	प्रेमललवा	पु.	प्रमुख	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
२.	द्रौपदी	म.	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
३.	राजेन्द्रबाबु	पु.	सहायक	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
४.	शान्तिराजा	पु.	सहायक	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
५.	शिलाबाबु	पु.	सहायक	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
६.	बसन्ती घोडी	म.	सहायक	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
७.	कलुवा	पु.	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	बद्ध	मञ्चीय
८.	भौजी	म.	गौण	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य
९.	ननकउ	पु.	गौण	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गीय	मुक्त	मञ्चीय
१०.	सावित्री	म.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य

क्र. सं.	पात्र	लिंग	कार्य/ भूमिका	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवन जेतना	आवृद्धता	आसन्नता
११.	असई विष्णुप्रसाद	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य
१२.	पी. ए.	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य
१३.	यातायात मन्त्री	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य
१४.	प्रहरी जवान कृष्णबहादुर	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य
१५.	बुढो मानिस	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
१६.	निराकार लेखक	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
१७.	कृष्णा	म.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य
१८.	पसले	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
१९.	पाले	पु.	गौण	अनुकूल	स्थिर	वैयक्तिक	बद्ध	मञ्चीय
२०.	द्रौपदीकी आमा-छोरी	म.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य
२१.	द्रौपदीका बुबा	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वर्गीय	मुक्त	नेपथ्य
२२.	अस्ताभ आलम	पु.	गौण	प्रतिकूल	स्थिर	वैयक्तिक	मुक्त	नेपथ्य

प्रेमललवा यस उलार उपन्यासको केन्द्रीय पात्रको रूपमा देखा परेको छ । गरीब, सीमान्तकृत, शोषित र पीडित चरित्रको रूपमा उसलाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । ऊ सर्वसाधारण, अशिक्षित ग्रामीण धरातलीय जीवनको यथार्थ प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय पात्र हो । सानै उमेरमा बुबाको मोटर दुर्घटनामा परी मृत्यु भएपछि सहाराविहीन बनेको टुहुरोको रूपमा उसलाई देख्न सकिन्छ । नेपालको मूल सडकको किनारामा जग्गा र घर समेत भएको पात्र हो जुन राजेन्द्रबाबु र शान्तिराजाको दुष्चरित्रको शिकार भएर कुरियानपुर गाउँमा बसाई सार्न बाध्य भएको सोभो, इमान्दार, स्वावलम्बी व्यक्ति हो । जीवन निर्वाहको लागि

वाल्क्यकालमा स्कूल जान नपाई टाँगा चलाउन विवश भएको देखिन्छ । ऊ राजेन्द्रबाबुको सामान र मानिसलाई निःशुल्क सवार गराउन बाध्य भएको हुन्छ । घर, जमीन, टाँगा र घोडी समेत राजेन्द्रबाबु र शानितराजाको कारण गुमाउनुपरेको दुःखित नेपाली जनताको प्रतिविम्ब हो । गाउँदेखि काठमाडौंसम्म बोलाई अनाहकमा अपमानित, तिरस्कृत र घृणित जीवन जिउन बाध्य पारिएको सीमान्तकृत वर्गको प्रतिनिधिको रूपमा प्रेमललवालाई देख्न सकिन्छ । जीवनमा अनेकै बाधा र तगारोहरूले संघर्ष गरी पन्छ्याउने साहसी चरित्र प्रेमललवा द्रौपदीजस्ती वदिनीलाई सच्चा प्रेम गर्ने सच्चा प्रेमिका हो । कथानकमा प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म उल्लेखनीय भूमिका रहेको पुरुष, प्रमुख, गतिशील, अनुकूल, बद्ध तथा मञ्चीय पात्रको रूपमा प्रेमललवालाई लिन सकिन्छ ।

द्रौपदी यस उलार उपन्यासमा नायिकाको रूपमा उपस्थित रहेकी छन् । उनी सीमान्तकृत जग्गाविहीन वादी जातिको छोरी हुन् । पुख्यौली सम्पत्ति नहुँदा जीवन निर्वाहको लागि देशव्यापार गर्न बाध्य परेकी शोषित, पीडित, उत्पीडित, अपमानित, अविवाहित युवती हुन् । विवाहित नभई आफ्नो कुमारीत्व हजारौं मान्छेहरूबाट हरण भएकी पताकी भै देखिने नारी पात्र हुन् । आफ्नो इच्छा, चाहना र शक्ति विपरित सम्पन्न वर्गदेखि लिएर विपन्न वर्गका यौनका भुक्तभोगीहरूलाई आफ्नो शरीर समर्पण गर्न विवश युवती हुन् । कतिपयलाई सितैमा र कतिपयले अत्यन्त भिनो शुल्कमा उनको शरीरमा होली खेल्दा पनि सहन बाध्य नारी पात्र हो द्रौपदी । यी विविध समस्याहरूले पीडित द्रौपदीले प्रेमललवाद्वारा सच्चा माया पाएकी देखिन्छ । प्रेमललवाको पीडा र समस्या हल गर्न आफ्नो कानको रिङ्ग खोलेर समर्पण गर्ने त्यागी, अकाट्य प्रेम गर्ने प्रेमिका हो । देशव्यापार गरेर आफ्नो परिवारका आमा-बुबा लगायतलाई पालन-पोषण गर्ने द्रौपदीलाई स्त्री, प्रमुख, गतिशील, अनुकूल, वैयक्तिक, बद्ध तथा मञ्चीय पात्रको रूपमा देख्न सकिन्छ । साथै द्रौपदीको यस उपन्यासमा आदिदेखि अन्त्यसम्म महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ ।

राजेन्द्रबाबु यस उपन्यासमा सहायक भूमिका निर्वाह गर्ने नेपाली राजनीतिक दलका नेताको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । प्रजातन्त्रको पुनर्वहालीपछि पनि सर्वसाधारण जनताको सपनामा तुषारापात गर्ने कार्यमा सक्रिय राजनीतिक पात्र हो राजेन्द्रबाबु । जनताहरूलाई भुटा आश्वासन दिन खप्पिस, प्रेमललवाजस्ता पात्रहरूको चल-अचल सम्पत्ति र अमूल्य मतदानको दुरुपयोग गर्ने मात्र नभई जनताका दुश्मन पञ्चायती दलालहरूसंग आर्थिक मामिलामा सम्झौता गरी अमूल्य मत र प्रेमललवा जस्ताको सम्पत्ति जाल, षडयन्त्र, ज्यादु, कपटी गरी फन्दामा फसाई रातारात धनी बन्ने नेताको चरित्रको रूपमा राजेन्द्रबाबु देखा पर्दछ । राजेन्द्रबाबु शोषक, सामन्त, जाली, कपटी, षडयन्त्रकारीवा साथै सर्वसाधारण जनताका

इच्छा, आकांक्षालाई चकनाचुर पार्ने दुष्प्रवृत्तिको पात्र हो । त्यसका साथै राजेन्द्रबाबु सहायक, पुरुष, प्रतिकूल, स्थिर, बद्ध र मञ्चीय पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा देखा परेको देखिन्छ ।

शान्तिराजा पञ्चायती शासकको प्रतिनिधिको रूपमा रहेको देखिन्छ । प्रजातन्त्र प्राप्तपछि पनि राजेन्द्रबाबुजस्ता राजनीतिक दलका नेताहरूलाई आफ्नो पञ्जामा पारी विगत भैं वर्चस्व कायम राख्ने कुटनीतिक पात्र हो । आमचुनावमा जनताको मन जितेर भन्दा लोकप्रिय नेताहरूलाई पैसामा खरिद गरी चुनाव जितेर मन्त्री सम्म बनेको खप्पीस खेलाडी नेता हो । प्रेमललवा जस्ता सर्वसाधारण जनताको टाँगा विजय जुलुशमा प्रयोग गरी पीडितलाई राहतको ठाउँमा आश्वासन मात्र बाँड्ने पीडक तथा शोषक वर्गको प्रतिनिधि हो । आधुनिक आचरणहीन राजनीतिक दलका नेताको प्रतिविम्ब हो । शान्तिराजा पञ्चायतदेखि प्रजातन्त्र प्राप्त पछिसम्म सर्वसाधारण जनतामा भ्रमको र पैसाको खेल खेल्ने खेलाडी शोषक, उत्पीडक, गैरजिम्मेवार र नैतिकताविहीन चरित्र हो । शान्तिराजा पुरुष, प्रतिकूल, स्थिर, बद्ध र मञ्चीय पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा देखिन्छ ।

ननकउ यस उपन्यासमा गौण भूमिका रहेको पात्र हो । शान्तिराजाको स्वकीय सचिवको जिम्मा पाएको ननकउ सीमान्तकृत सर्वसाधारण वर्गको पक्षमा नभई शोषक, सामन्त, उत्पीडकको सहयोगी पात्रको रूपमा देखिन्छ । आफू रिक्सा चालक भएपनि तिनको पक्षमा कहिले पनि नबोल्ने पात्र हो । ननकउ उलार उपन्यसको कथानकमा गौण प्रतिकूल, स्थिर, बद्ध र मञ्चीय पात्रको रूपमा देखिन्छ ।

कलुवा तथा भौजी उलार उपन्यासको कथानकमा प्रेमललवाको सहयोगी पात्रको रूपमा देखिन्छन् । यी श्रीमान्-श्रीमतीको रूपमा रहेका शोषित, दमित, उत्पीडित पात्र हुन् । आफ्नो जीवनमा घाँस बेचेर जीविकोपार्जन गर्ने स्वावलम्बी पात्र हुन् । कथानकमा सहायक भूमिका रहेको यी अनुकूल, बद्ध तथा मञ्चीय पात्रको रूपमा देखिन्छन् ।

उलार उपन्यासमा माथि उल्लिखित पात्रहरू बाहेक सहायक तथा गौण भूमिका रहेका अन्य थुप्रै पात्रहरूको सहभागिता रहेको छ । तिनीहरूको भूमिका उपन्यासको कथावस्तुलाई सार्थक पार्नमा ठूलो रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका अन्य पात्रहरूमध्ये शिलाबाबु, सावित्री, असई, विष्णुप्रसाद, प्रहरी जवान, कृष्णबहादुर, बुढो मानिस र मानवेत्तर पात्रका रूपमा बसन्ती लगायतका पात्रहरूको उपस्थिति रहेको देखिन्छ ।

३.४.२.३ परिवेश

“लेखकले बाँचेको युगको सामाजिक र भौगोलिक वातावरणलाई टेनले परिवेश मानेका छन् । उनले व्यक्तिको जातिगत विशेषता परिवेशबाट निर्धारित हुन्छ भनी यस अन्तर्गत सामाजिक र भौगोलिक परिवेशको चर्चा गरेका छन्” (शर्मा, २०६६ : ५२) । उपन्यासमा

पात्रहरूको क्रियाकलाप गर्ने वा घटनाहरू घट्ने स्थान, समय र त्यसको मानसिक प्रभावलाई पर्यावरण भनिन्छ । पर्यावरण एउटा परिस्थिति पनि हो जसले पाठकलाई बाँध्ने काम गर्दछ । पर्यावरण अन्तर्गत देशकाल (Setting) र वातावरण (Atmosphere/Mood) पर्दछन् (बराल र एटम, २०५८ : ३६) । प्रस्तुत उपन्यासका लेखक नयनराज पाण्डे नेपालगञ्जका वासिन्दा हुन् । त्यसकारण कृतिको सामाजिक र भौगोलिक परिवेश पनि नेपालगञ्जमै केन्द्रित रहेको देखिन्छ । सीमा पारी भारतीय बजार (रुपडिया) देखि काठमाडौं सिंहदरवार सम्मको परिवेशलाई यस उपन्यासमा समेटिएको देखिन्छ (शर्मा, २०६६ : ५२) । **उलार** उपन्यासका पात्रहरू प्रेमललवादेखि द्रौपदी, राजेन्द्रबाबु, शान्तिराजा, शिलाबाबु, ननकउ, भौजी लगायतका अन्य पात्रहरू आञ्चलिक छन् । उनीहरूको भाषा, लवाई-खवाई, रहन-सहन, रीतिरिवाज सबै स्थानीय छन् । नेपालगञ्जका रिक्सा चालक र टांगा चालकको बोलीमा हिन्दी भाषाको प्रभाव देखिन्छ । कोहलपुर, नेपालगञ्ज, करियानपुर आदि त्यहाँका स्थानीय ठाउँहरू रहेको छन् । राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक पक्षको जीवन्त चित्रण गरिएको र शोषित, दमित, पीडित वर्गदेखि शोषक र शासक वर्गको पनि यस उपन्यासको परिवेशमा चित्रण देखिन्छ । नेपालगञ्जदेखि काठमाडौंको कलंकी, पुल्चोक, सिंहदरवार, सुन्धारा आदि स्थान र त्यहाँका पात्रको सुहाउदो चित्रण गरिएको यस उपन्यासको परिवेश कारुणिक र मार्मिक रहेको पाइन्छ ।

३.४.२.४ संवाद

संवाद भनेको पात्रहरूबीचको कुराकानी हो । संवादको प्रमुख कार्य औपन्यासिक पात्रहरूको चरित्रचित्रण गर्नु र घटनाहरूलाई नाटकीकरण गरी अधि लैजानु हुन्छ । पात्रहरूबीचका स्थापित समस्या, अन्तर द्वन्द्व र परिणति उपयुक्त ढङ्गले प्रस्तुत गरेको वार्तालाप हो (बराल र एटम, २०५८ : ३५) । नयनराज पाण्डेको **उलार** उपन्यासमा पनि अधिकांश ठाउँमा दोहोरो संवाद छ भने कही कतै एकल संवाद पनि पाइन्छ । पात्रानुकूल सुहाउदो रूपमा कारुणिक र मार्मिक ढङ्गले अभिव्यक्त भई शान्त र करुण रसको उद्बोधन गर्ने खालको पाइन्छ । यस उपन्यासमा सम्पन्न र विपन्न वर्गका बीचको सांदा तथा प्रेमी-प्रेमिकाबीचको संवाद यस्तो छ : “... हो, हजुर म त बर्बाद भएगए मालिक । ... घोडीको कति पर्छ ? ... दश-पन्ध्र हजार, इण्डियाबाट ल्याउनुपर्छ मालिक उसले एक सेकेण्ड पनि नगुमाएर जवाफ दियो” (पाण्डे, २०५५ : ३५) ।

“प्रेमललवा संगसंगै द्रौपदी ढोकामा आई दुबै एकछिन मौन भएर उभिए । ... द्रौपदी प्रेमललवाको अनुहारमा हेरी ... एकछिन अलमलिन् । ... आफ्नोपनको अनुभूति गरी ... आफ्नो कानको टप निकाली उसको हातमा राखेर भनी : पैसा उप्रियो भने रातो धागो याइदिनु

। ... उता राम्रो पाइन्छ रे ... सिन्दूर मगाइन, पोते मगाइन् । चुराहरू मगाइन” (पाण्डे, २०५५ : ३८) ।

यस उलार उपन्यासमा एकल संवाद पनि कारुणिक र मार्मिक रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । जस्तो : “अब घोडी कसरी किन्ने ? टाँगा कसरी चलाउने ? जीवन कसरी गुजारा गर्ने ? ... उसले घरको अघि टाँगा देखेन । ... के गर्ने ? ...साला भगवानलाई यही मञ्जूर रै’छ । ... जिन्दगी त जिन्दगी नै हो । फेरी बाँच्नु छ नै । यो यथार्थ प्रेमललवाले आफ्नै किसिमले बुझायो” (पाण्डे, २०५५ : ५३-५५) । यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा संवादको उचित प्रयोग भएको देखिन्छ ।

३.४.२.५ उद्देश्य/सारवस्तु

उपन्यासकार पाण्डेले यस उपन्यास लेखनको मूल उद्देश्य भनेको आञ्चलिकताको यथार्थ धरातलमा टेकेर त्यहाँका यथार्थ पात्र, बोली-भाषा, संस्कार, शैली लगायत २०४६ सालपछि नेपालको राजनीतिक गतिविधि र जनताको अपेक्षासंगै बीचमा देखा परेको अनपेक्षित परिस्थितिको जीवन्त चित्रण गर्नु हो । पश्चिम नेपालको टाँगावाला प्रेमललवा (भूइमान्छे) र पुर्ख्यौली पेशा देशव्यापार अँगाल्न बाध्य भएकी वदिनीलाई पात्र बनाएर मूलकको राजनीतिक विडम्बना र निम्नवर्गीय समाजको दुरुहतालाई यथार्थरूपमा चित्रण गर्दै तिनीहरूको सजन्दगी कसरी समस्याको चुंगलमा अभिशप्त छ भन्ने कुराको कारुणिक र मार्मिक विश्लेषण छ । नेपालमा २०४६ सालको प्रजातन्त्र प्राप्त पछि पनि नेपालका अड्डा, अदालत, प्रशासन, कानुन, सिंहदरवार, राजनीतिक दल, नेता, सांसद, मन्त्री, सर्वसाधारणको पहुँचमा नभई उही पञ्चायती दलालहरूको पक्षमा देखा पर्दछन् । जनताका नेताको पगरी गुथेका पनि जनआन्दोलनका सहीद परिवार, घाइते, अपाङ्ग तथा अशक्तको पक्षमा देखा पर्छन् । उनीहरू विगत भैं समस्या र पीडाबाट आत्रान्त छन् । समाजमा अझ पनि तिरस्कृत, अपमानित जीवन जिउन विवश छन् भन्ने कुरा यथार्थ चित्रण गर्नु र राजेन्द्र बाबु, शान्तिराजा, शिलाबाबुको आलोचना र प्रेमललवा र द्रौपदीजस्ता सच्चा, इमान्दार र स्वावलम्बी प्रेमी-प्रेमिकाको प्रशंसा गर्नु रहेको देखिन्छ ।

३.४.२.६ द्वन्द्व

उलार उपन्यासकार द्वन्द्व प्रधान उपन्यास हो । यस उपन्यासमा सम्पन्न वर्ग र विपन्न वर्गका बीचमा प्रबल द्वन्द्व देखा पर्दछ । राजेन्द्रबाबु र शान्तिराजासंग प्रेमललवाको द्वन्द्व देखापर्दछ । द्रौपदी र यौन भुक्तभोगीका बीचमा द्वन्द्व देखिन्छ । प्रशासनिक, कानुनी, सामाजिक द्वन्द्व पनि प्रबल रूपमा नै देखिन्छ । प्रेमललवा, द्रौपदीमा समस्या र पीडाबाट छुटकारा पाउने विषयमा आन्तरिक द्वन्द्व देखा पर्दछ । आर्थिक, सामाजिक द्वन्द्व पनि प्रधान रूपमा देखा पर्दछ । यस उपन्यासमा आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व सुहाउदो रूपमा प्रस्तुत भएको हुँदा कथानक थप

रोचक र आकर्षक बनेको छ । यस उपन्यासमा सम्पन्न र विपन्न वर्गका बीचको द्वन्द्व यसरी प्रकट भएको देखिन्छ : “शान्तिराजाको विजय जुलुशमा घोडी मरयो । मालिक, म त भोकै मर्ने भए । कहाँ जाऊँ मालिक” (पाण्डे, २०५५ : ३०-३२) ।

त्यसका साथै द्रौपदी र यौन भुक्तभोगीहरूका बीचको द्वन्द्व यसरी प्रकट भएको पाइन्छ : “आज बिहान, भोली दिउला नि पाँच रुपियामा पुरी आउदैन । पैतालीस-पचासको कुन्तीलाई देखाउछ” (पाण्डे, २०५५ : ११) ।

त्यसै गरी यस उपन्यासमा आन्तरिक द्वन्द्वको चित्रण यसरी भएको देखिन्छ । जस्तो : “एकछिन प्रेमललवा जड्वत भयो । अल्मलियो - मृत्यु कसको भयो ? बसन्तीको कि उसको ? उसको कि बसन्ती ? अन्ततः केहीबेर बसन्ती नै मरी भन्ने टम्म्यायो” (पाण्डे, २०५५ : २९) । त्यस्तै प्रेमललवा काठमाडौँबाट रिक्तै फिर्ता भई बाँकी रहेको जग्गा बेचेर द्रौपदी ल्याउने क्रममा देखा परेको आन्तरिक द्वन्द्व यसरी प्रस्तुत भएको देखिन्छ : “....साला कसले के भन्ने ? उसैलाई ल्याउछु । हदै भए बार्दलीमा हुक्का पानी बन्द होला । साला, पछि सबैलाई बोलाएर रक्सी मासु खाइदिएपछि सब ठीक । त्यसपछि कसले के भन्ने ?” (पाण्डे, २०५५ : ५९) ।

३.४.२.७ दृष्टिबिन्दु

यस उलार उपन्यासमा उपन्यसकार पाण्डेले आफू बाहिर रहेर सबै पात्रको बारेमा यथार्थ ढङ्गले वर्णन गर्दै उपन्यासलाई अधि बढाएका छन् । यसमा वाह्य सीमित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको देखिन्छ । जस्तो : “.... हेर प्रेमललवा कुरा भन्या साफ, माथि पाटीबाट नब्बे हजार आएको छ । कागज नब्बे हजारकै बन्छ तीस तँलाई तीस मलाई तीस शिलाबाबुलाई” (पाण्डे, २०५५ : ५६) ।

त्यस्तै अर्को प्रसङ्गबाट सीमित दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको देखा पर्दछ । जस्तो : “उसको नाम द्रौपदी किन राखियो ? उसले कहिल्यै विचार गरिन । वास्तवमा पहिला उसको नाम द्रौपदी नभई सीता थियो” (पाण्डे, २०५५ : १७) । त्यसै गरी यस उपन्यसमा आंशिक रूपमा आन्तरिक दृष्टिबिन्दुको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तो : “म त बर्बाद भए मालिक” (पाण्डे, २०५५) ।

३.४.२.८ भाषाशैली

उलार उपन्यासमा विविध भाषाको मिश्रण भएको पाइएतापनि सबैभन्दा स्थानीय भाषाको बाहुल्यता देखा पर्दछ । यस उपन्यासका पात्र तथा परिवेश पश्चिम नेपालको नेपालगञ्जका जनता र तिनले बोल्ने जीवन्त भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । पात्रहरूबाट शैक्षिक स्थिति अनुकूलको भाषा प्रयोग भएको देखिन्छ । बोलाइमा अवधी, भाषाको मिश्रण र

हिन्दी भाषाको प्रभाव रहेको यस उपन्यासमा कहीकतै पात्रहरूले अंग्रेजी शब्दको पनि प्रयोग गरेको देखा पर्दछ । आञ्चलिकता र स्थानीय रङ्गको व्यापक प्रयोग भएको यस उपन्यासको भाषा परिवेश सुहाउदो रूपमा रोचक र आकर्षक शैलीमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दैनिक जीवनचर्यामा प्रयोग भएका शब्दहरू सांस्कृतिक, आर्थिक स्तरको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । आञ्चलिकता र स्थानीय रङ्ग झल्काउने शब्दहरू : दंगावानी, इलाज, सुगरको औलाद, शादी सिना, मृगा, मेहरू जस्ता फारसी, अरबी र हिन्दी लवजको मिश्रण भएर आएका छन् । अंग्रेजी शब्दहरूमा हन्ड्रेट पर्सेन्ट, लास्ट आवर, बार्गेनिङ, एडभान्स, ब्लेक, कन्फ्युज, क्यास, फ्रि, अपनडाउन, करिडोर, थिम, ओभरलोड, लबी आदि शब्दहरूका प्रयोग भएका देखिन्छन् । त्यस्तै मौलिक नेपाली टुक्काहरू थकथक लाग्नु, सपना देख्नु, ठुस्स पर्नु, धक फुकाएर बोल्नु, हत्तु हुनु, जिन्दगी छिचोल्नु आदि रहेका छन् भने अनुकरणात्मक शब्दहरू जस्तै : ट्याम्मै, भ्यान्च, तानातान, फटाफट, चुइक्क, ठसूटसी, चिटिक्क, ल्याफल्याफ्ती, लुरुक्क, भ्याप-भ्यापी, खप्पिस, खुरुखुरु, ठिङ्ग, तलतल आदि प्रयोग भएका देखिन्छन् ।

आञ्चलिकता झल्काउने नामहरू थपुवा (थापा), ननकउ (नामक), राजेन्द्र (राजेन्द्रबाबु), कलुवा (कालु), प्रेमललवा (प्रेमलाल), दौरपट्टी (द्रौपदी), प्रजातन्त्र (प्रजातन्त्र) आदि प्रयोग भएका छन् भने साला, माँ, बहिन, रँडुवा, पतुरिया, चुत्तड, मुला, मस्या आदि आञ्चलिक गालीयुक्त शब्दहरू पनि प्रयोग भएका पाइन्छन् ।

३.४.२.९ विम्ब र प्रतीक

यस उलार उपन्यासमा विविध विम्ब र प्रतीकको प्रयोग सान्दर्भिक रूपमा भएको पाइन्छ । यस उपन्यासको शीर्षक उलार ले प्रतिकात्मक अर्थ बोकेको छ । देशमा प्रजातन्त्र पुनर्वहाली पछि पनि राजनीतिक दलका नेता र सर्वसाधारणको बीचमा ठूलो असन्तुलन रहेको देखाउछ । नेपालमा २०४६ सालपछि सीमान्तकृत वर्गका रूपमा रहेका टाँगारुपी नेपाली समाजको आर्थिक अवस्थाको बोध गर्दछ । शान्तिराजा, राजेन्द्रबाबु, सांसद तथा मन्त्री पदले तत्कालीन देखि वर्तमान समयका शासकहरूलाई बुझाउँदछ । यसरी उलार उपन्यास भाषाशैलीका दृष्टिकोणले सार्थक उपन्यासको रूपमा देखिन्छ ।

३.४.२.१० निष्कर्ष

उलार उपन्यास समसामयिक धाराका उपन्यासकारहरूका उच्च स्तरीय उपन्यासमा पर्दछ । यसको प्रकाशन विं सं. २०५५ सालमा तन्नेरी प्रकाशन, काडमाडौँबाट पहिलो पटक भएको हो । यो उपन्यास आकार तथा कथावस्तु संयोजनका दृष्टिकोणले मध्यम खालको उपन्यासमा पर्दछ । यस उलार उपन्यासमा मूलतः २०४६ सालको आमूल परिवर्तनपछि पनि सीमान्तकृत वर्गका तथा सर्वसाधारणका इच्छा, आकांक्षा राजनीतिक दलका नेताहरूबाट साकार

पारिनुको साटो सपनामा तुषारापात भएको देखिन्छ । राजनीतिक दलका सांसद, मन्त्री जस्ता व्यक्तित्वको गैरजिम्मेवारीपूर्ण कार्यको प्रतिफल पञ्चायती शासकको नै विगविगी रहेको कुराको जीवन्त चित्रण छ । यसमा प्रेमललवा र द्रौपदी जस्ता कयौं नेपालीहरू शासक, साहूको कुख्यात षडयन्त्रमा परी कसरी जग्गाविहीन भएर अपमानित, घृणित, तिरस्कृत जीवन जिउन बाध्य छन् भन्ने कुराको सचित्र वर्णन गरिएको देखिन्छ । प्रेमललवा र द्रौपदी बीचको त्याग, समर्पण भावनाले गाँसिएको प्रेमको प्रशंसा गरिएको यो उपन्यास सम्भ्रान्त वर्गको आलोचना, विपन्न वर्गप्रति सहानुभूति अभिव्यक्त गरिएको आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको सशक्त उपन्यास हो ।

परिच्छेद - चार

नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक प्रवृत्ति र योगदान

४.१ नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक प्रवृत्ति

उपन्यासकार नयनराज पाण्डे (२०२३) नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा चालीसको दशकबाट उपन्यास लेखनको आरम्भ गरेका समसामयिक धाराका बहुचर्चित उपन्यासकारहरूमध्येका एक हुन्। हालसम्म पाण्डेका लघुत्तम आकार र लघु आकारका गरी ४ वटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन्। **नाङ्गे मान्छेको डायरी** (२०४४), **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४), **अतिरिक्त** (२०५०), र **उलार** (२०५५) रहेका छन्। यस उपन्यासका आधारमा उपन्यासकार पाण्डेका मूलभूत औपन्यासिक प्रवृत्ति निम्नानुसार बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

४.१.१ आञ्चलिकता

उपन्यासकार पाण्डेको पहिलो औपन्यासिक प्रवृत्ति आञ्चलिकता वा स्थानीय रङ्ग हो। उनका अन्य उपन्यासभन्दा विशिष्ट पहिचानको विशेषता प्रयोग गरिएको आञ्चलिक प्रवृत्ति हो। आञ्चलिकताको जीवन्त प्रयोग **उलार** (२०५५) नामक उपन्यासमा भएको देखिन्छ। **उलार** उपन्यासका पात्रहरू प्रेमललवा, द्रौपदी, ननकउ, कलुवा, भौजी, बसन्ती लगायत राजेन्द्र बाबु, शान्तिराजाले अभिव्यक्त गरेका बोलीमा अवधी भाषाको मिश्रण सहित मौलिक भाषाको विशिष्ट प्रयोग भएको छ। टाँगावाला, रिक्सावाला लगायत अन्य सर्वसाधारणले बोलेका बोलीहरूमा स्थानीय सजीवता झल्केको देखिन्छ। त्यस्तै **अतिरिक्त** (२०५०) नामक उपन्यासमा काठमाडौँ उपत्यकाको स्थानीय रङ्ग पाइन्छ। **नाङ्गे मान्छेको डायरी** (२०४४) उपन्यासमा पनि उपत्यकाको आञ्चलिकता देखा पर्दछ। **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) नामक उपन्यासमा पनि शरणार्थी शिविरभित्रको स्थानीय रङ्ग झल्किएको पाइन्छ। त्यसकारण पाण्डेको पहिलो औपन्यासिक प्रवृत्ति आञ्चलिकता हो।

४.१.२ मनोविश्लेषण

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको दोस्रो औपन्यासिक विशेषतामा पात्रहरूको मनोविश्लेषण पर्दछ। मनोविश्लेषण भनेको व्यक्तिको अन्तर्निहित मनमा रहेको अतृप्त दमित यौन इच्छा तथा आकांक्षाको सूक्ष्म विश्लेषण गरेर मस्तिष्कको तह-तह केलाउनु हो। पाण्डेका उपन्यासहरूमा उक्त प्रवृत्तिको जीवन्त प्रयोग **नाङ्गे मान्छेको डायरी** (२०४४) मा बेरोजगारी र आर्थिक समस्याले आक्रान्त पारेको युवकको पारिवारिक र व्यक्तिगत जीवन भताभुङ्ग र छ्याल्ल-ब्याल्ल हुँदा म पात्रको मनोविश्लेषण सजीव रूपमा भएको देखिन्छ। **विक्रमादित्य एउटा कथा**

सुन ! (२०४४) मा पनि यौनका भुक्तभोगी क्याप्टेन, स्वयम्सेवक लगायत शोषित, पीडित, बलात्कृत शरणार्थीहरूको विकृत मानसिकताको मनोविश्लेषण पनि यथार्थ रूपमा गरिएको देखिन्छ । अतिरिक्त (२०५०) नामक उपन्यासमा उक्त प्रवृत्ति सबैभन्दा बढी प्रयोग भएको देखिन्छ । नपुंसक पात्रको र जवानी भाउजूको मनोविश्लेषण सूक्ष्म र जीवन्त रूपमा भएको देखिन्छ । त्यस्तै उलार (२०५५) मा पनि सामन्तवादी र सीमान्तकृत वर्गमा देखा परेको उच्च मनोभाव र हीन मनोभावाको सूक्ष्म चित्रण गरिएको देखिन्छ ।

४.१.३ मानवतावाद

उपन्यासकार पाण्डे आफू पनि स्वयम् सामाजिक सेवामा कार्यरत व्यक्तित्व भएको कारण मानवतावादको पक्षधर देखिन्छन् । साहित्य लेखन नै मानवतावादको मूल पक्षलाई अंगिकार गर्नु रहेको हुँदा उनका उपन्यासमा उक्त प्रवृत्ति प्रबल तथा जीवन्त रूपमा प्रयोग भएको भेटिन्छ । नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४) मा बेरोजगारी र आर्थिक अभाव खेपेको गरीब युवकको व्यक्तिगत र पारिवारिक जीवनमा देखा परेको विचलित परिस्थितप्रति मानवीय सहानुभूति अभिव्यक्त गरिएको देखिन्छ । विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४) मा पनि शरणार्थी शिविरमा त्यहाँका स्वयम्सेवक, क्याप्टेनले स्वेच्छाचारी रूपमा गरेको अत्याचार, भ्रष्टाचार, अपमान, घृणा, तिरस्कार र बलात्कारको अवस्था खेपेका घर, समाज र देशविहीन शरणार्थीहरूप्रति कारुणिक र मार्मिक रूपमा मानवतावादी चिन्तन प्रकट गरिएको छ । अतिरिक्त (२०५०) नामक उपन्यासमा नपुंसक पात्रले समाजमा जीवन जिउन सपाङ्गहरूबाट खेपेका मानसिक तनावप्रति सहानुभूति व्यक्त भएको देखिन्छ भने उलार (२०५५) मा सीमान्तकृत वर्गका पात्रहरू प्रेमललवा, द्रौपदी, भौजी, कलुवा आदिले गर्नुपरेका संघर्ष र भेल्लुपरेका पीडासंग उपन्यासको मानवतावादी चिन्तन प्रकट भएको देखिन्छ । शान्तिराजा, राजेन्द्रबाबु, शिलाबाबुप्रति उपन्यासकारले आक्रोश पोखेको देखिन्छ । त्यसकारण मानवतावाद पाण्डेको तेस्रो औपन्यासिक प्रवृत्ति हो ।

४.१.४ अस्तित्ववादी चिन्तन

उपन्यासकार पाण्डे सम्भ्रान्त वर्गप्रति आक्रोश र विपन्न वर्गप्रति सहानुभूति राख्ने स्वभावका व्यक्तित्व हुन् । उपन्यासकार पाण्डेले आफ्ना उपन्यासमा पात्रहरूलाई आफ्नो अस्तित्व पहिचान भएर जिउनका लागि उत्प्रेरित गरेका हुन्छन् । पात्रहरूले उपन्यासमा अस्तित्वको खोजी गरेको देखिन्छ । नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४) मा म पात्रले रोजगार र आर्थिक सुगमताको तथा व्यक्तिगत र पारिवारिक सुव्यवस्थित जीवनका लागि अस्तित्वको लडाई लडेको देखिन्छ । विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४) मा बलात्कृत, अपमानित, दण्डित र उत्पीडित साथै बिना अपराध मर्न बाध्य पारिएका घर, समाज र देशविहीन

शरणार्थीहरूले आफ्नो पहिचान र गन्तव्य स्थानका लागि अस्तित्ववादी लडाईं लड्न र एकताबद्ध हुन उत्प्रेरित गरेको देखिन्छ । **अतिरिक्त** (२०५०) नामक उपन्यासमा नपुंसक पात्रले पनि समाजमा सपाङ्ग सरह जीवन जिउन पाउनुपर्ने अस्तित्वको खोज गरिएको छ । **उलार** (२०५५) मा पुर्ख्यौली सम्पत्तिविहीन द्रौपदी र सीमान्तकृत वर्गको प्रेमललवाले आफ्नोपन पहिचान गर्न र स्वतन्त्र जीवन जिउन अस्तित्वको खोजमा हिडेको देखिन्छ ।

४.१.५ प्रयोगवादी लेखन

उपन्यासकार पाण्डेको अर्को औपन्यासिक विशेषता भनेको प्रयोगवादी लेखन हो । **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) मा प्रयोगवादको जीवन्त प्रयोग भएको देखा पर्दछ । प्राचीन मिथकलाई मिथकीकरण गरी तत्कालीन राजा विक्रमादित्यलाई सम्बोधन गरी प्रश्नोत्तर शैलीमा लेखिएको कुरा उपन्यासबाट स्पष्ट हुन्छ ।

४.१.६ सामाजिक विसङ्गति र विकृतिप्रति विरोध

उपन्यासकार पाण्डेले प्रगतिशील चिन्तनलाई आफ्ना उपन्यासमा सशक्त रूपमा उठाएको देखिन्छ । पश्चगमन, पछ्यौटेपन र प्रतिगमनको विरुद्धमा तथा अग्रगमन र प्रगतिको पक्षमा पाण्डे अडिग देखिन्छन् । उनका चारवटै औपन्यासिक कृतिहरूमा प्रयोग गरिएका पात्रहरू सबै सामाजिक विसङ्गति, कुरीति संस्कारका शिकार भएका छन् । वर्गीय रूपमा पीडित छन् तापनि हरेक पात्रहरू संगतीको लडाईं लडिरहेको देखा पर्दछन् । समाजको संस्कार, अन्धविश्वास, रुढीवाद जुन प्रगतिको बाधक देखिन्छ, त्यसको खुलेर विरोध गरेका नभएपनि आशय प्रकट गरेको देखिन्छ । व्यक्ति तथा प्रशासनप्रति विसङ्गति र विकृतिको अन्त्य गर्नमा पीडित वर्गले एक ढिक्का भएर लड्नु भन्ने कुरा **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) उपन्यासबाट स्पष्ट हुन्छ । **उलार** (२०५५) मा प्रेमललवाले वदिनी द्रौपदीलाई जीवन संगिनीको रूपमा राखेबाट संस्कारको विरुद्धमा आवाज उठेको देखिन्छ । **अतिरिक्त** (२०५०) मा नपुंसकको अभिव्यक्त धारणाबाट विसङ्गति र विकृतिको विरोध गरिएको देखिन्छ । त्यसका साथै स्वयंसेवक, क्याप्टेन, राजेन्द्रबाबु र शान्तिराजाका विसङ्गत क्रियाकलापको आलोचना भएको पाइन्छ ।

४.१.७ सामन्तवर्गको आलोचना

उपन्यासकार पाण्डे सधैं सामन्तवर्गको विरुद्धमा रही तिनका खराब क्रियाकलापको आलोचक भएर उभिएका देखिन्छन् । उनको कृति **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) मा म पात्रले भोग्नुपरेको व्यक्तिगत र पारिवारिक अस्तव्यस्तताको मूल कारक राज्य रहेको हुँदा राज्यप्रति आलोचना गरेको देखिन्छ । **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) उपन्यासमा तत्कालीन

शासकले शक्ति र सत्ताको दुरुपयोग गर्दै शरणार्थी शिविरमा गरेको अमानवीय कार्यको घोर आलोचना गरी त्यसको सामना गर्न शरणार्थीहरूलाई एकताबद्ध हुन आह्वान गरिएको छ । अतिरिक्त (२०५०) मा भाउजू जस्ता सपाङ्गले नपुंसकहरूलाई गरेको व्यवहारको आलोचना गरेको पाइन्छ भने उलार (२०५५) मा राजनीतिक दलका नेता, सांसद, मन्त्रीका अनैतिक, गैरजिम्मेवारीपूर्ण क्रियाकलापको आलोचना गरिएको देखिन्छ । यसरी सामन्तवर्गको आलोचना उपन्यासकार पाण्डेको मुख्य औपन्यासिक विशेषताको रूपमा देख्न सकिन्छ ।

४.१.८ विम्बात्मक र प्रतीकात्मक भाषाशैली

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेले समाजमा देखिएका राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक विसङ्गति, कुरीति, अन्धविश्वास र रुढीवादको सोभै विरोध नगरी विम्ब र प्रतीकको प्रयोगबाट गर्ने गरेको देखिन्छ । पाण्डेका उपन्यासहरूमा विविध विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग उचित रूपमा गरिएको पाइन्छ । नाङ्गे मान्छेको डायरी (२०४४) मा जिन्दगीलाई चिनाउन परिभाषा गर्ने क्रममा जिन्दगी विष, तातो भात, साँप, मृत्यु, बुढो रुख, राक्षस, टेबुल घडी आदि विम्ब र प्रतीकको प्रयोग भएको छ । (पाण्डे : पूर्ववत् :पृष्ठ ५१) । विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४) उपन्यासमा कपडाले पोल्थो, टल्किएको रगत, तातो मुल, नदी, लास आदि विम्ब र प्रतीक रहेका छन् । (पाण्डे : पूर्ववत् :पृष्ठ ५०) । अतिरिक्त (२०५०) मा खाम, बिन्दु, बन्द, थोप्लो, रिक्तो, हलुङ्गो जस्ता विम्ब र प्रतीक प्रयोग भएका छन् । (पाण्डे : पूर्ववत् :पृष्ठ १९) । त्यसै गरी उलार (२०५५) मा टाँगा र रिक्सारूपी नेपाली जनताको समाज, सांसद, मन्त्री, क्लिन्टन, थाल्सिन आदि विम्ब र प्रतीकको प्रयोग भएका छन् । (पाण्डे : पूर्ववत् :पृष्ठ ९) । पाण्डेका चारवटै उपन्यासमा सीमान्तकृत र पीडित वर्गको जिन्दगीलाई बुझाउन र सम्भ्रान्त वर्ग, शासक तथा शासन सत्तालाई बुझाउन विम्बात्मक र प्रतीकात्मक भाषिक शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.२ आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रम

४.२.१ आधुनिक काल (वि. सं. १९९१ - हालसम्म)

४.२.१.१ प्रारम्भ

“आधुनिक नेपाली शब्दको सामान्य अर्थ वर्तमान समयको, हालसम्मको वा नयाँ भन्ने हुन्छ भने साहित्यमा आधुनिक शब्दको अर्थ परम्परागत प्रवृत्तिका विरुद्धमा नवीन मूल्य र मान्यताको जगमा उभिएको विशेषणको रूपमा प्रयोग गरिन्छ” (बराल र एटम, २०५८ : ८६) । “नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालको प्रारम्भबिन्दु ठम्याउने क्रममा साहित्यकार तथा विद्वानहरूमा मत-मतान्तर देखा परेतापनि अधिकांश साहित्यकार तथा विद्वानहरू सहमत भएको

वा स्वीकार गरिएको उठानबिन्दु रुद्रराज पाण्डे (१९५७-२०४३) को **रूपमती** (१९९१) हो” (बराल र एटम, २०५८ : ९०) । भारतको बनारसमा उच्च शिक्षा हाँसिल गरेका पाण्डेले यस उपन्यासमा माध्यमिक कालका औपन्यासिक मूल्य र मान्यता भन्दा नवीन औपन्यासिक प्रवृत्ति स्थापित गरेर **रूपमती** को प्रकाशन गरेपछि आधुनिक उपन्यासको जग रोप्ने काम भएको देखिन्छ । परम्परागत उपन्यासमा वा माध्यमिक कालका उपन्यासमा पाइने अतिरञ्जित, स्वरैकाल्पनिक, धार्मिक, औपदेशिक, आद्भूतिक, नीतिपरक प्रवृत्तिहरूको ठाउँमा सामाजिक विषयवस्तु, मानवीय चरित्र, समाजको यथार्थ धरातल बोकेको उपन्यास **रूपमती** को प्रकाशनले उपन्यास क्षेत्रमा नेपालीपन र मौलिकपन थपेको भेटिन्छ । उपन्यासको सिद्धान्त अनुरूप सहित **रूपमती** उपन्यास आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रथम खुड्किलो वा प्रथम जग हो ।

४.२.१.२ आधुनिक नेपाली उपन्यासको चरण विभाजन

रुद्रराज पाण्डेको **रूपमती** (१९९१) बाट प्रारम्भ भएको नेपाली उपन्यासको आधुनिक काल विविध धाराको प्रतिपादन गरी प्रशस्त उपन्यास र उपन्यासकार देखा परेका छन् । मुख्य तथा आधुनिक कालको उपन्यासलाई निम्न उप-चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

४.२.१.२.१ प्रथम चरण (वि. सं. १९९१ - २०१५)

४.२.१.२.२ द्वितीय चरण (वि. सं. २०१६ - हालसम्म)

४.२.१.२.१ प्रथम चरण (वि. सं. १९९१ - २०१५)

आधुनिक कालको नेपाली उपन्यासको प्रथम चरणमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा, सामाजिक यथार्थवादी धारा, आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा, अतियथार्थवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी धारा र ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको विकास भइसकेको देखिन्छ । “प्रथम चरणका उपन्यासहरू सामाजिक यथार्थको विविध रूपको चित्रण गरे पनि मूलतः बाह्य यथार्थको वर्णनमा केन्द्रित हुने साभ्ना प्रवृत्ति देखिन्छ” (बराल र एटम, २०५८ : ९२) । “आदर्शोन्मुख याथार्थवादी धाराका उपन्यासकार पाण्डेका **रूपमती** (१९९१), **चम्पाकाजी** (१९९३), **प्रायश्चित** (१९९५), **प्रेम** (२००५) कृतिहरू रहेको छन् । त्यस्तै काशीबहादुर श्रेष्ठको **उषा** (१९९५), टुकराज पदमराज मिश्रको **रजबन्धकी** (१९९६), र रामकृष्ण कुवरको **राणा** (१९९९) यस धाराका सशक्त उपन्यास हुन्” (बराल र एटम, २०५८ : ९२) । प्रथम चरणमै देखा परेको अर्को धारा स्वच्छन्दतावाद हो । यस धाराका उपन्यास तथा उपन्यासकारहरूमा रुपनारायण सिंहको **भ्रमर** (१९९३), अच्छा राई रसिकको **लगन** (२०११), शिवकुमार राईको **डाकबङ्गाला** (२०१३) रहेका छन् । सामाजिक यथार्थवादी धाराको लैनसिंह वाड्देलको **मुलुकबाहिर** (२००४) र

माइतघर (२००६), लीलबहादुर क्षेत्रीको बसाइ (२०१४) र प्रेम (२०१४), मोहनबहादुर मल्लको उजेली छायाँ (२००८) र समयको दुरी (२०१५), लीलाध्वज थापाको शान्ति (२०१५) प्रमुख छन् भने ऐतिहासिक धाराको डायमनशमसेरको बसन्ती (२००६) बाट भएको देखिन्छ । त्यस्तै अतियथार्थवादी धाराको वाइदेलको लङ्गाको साथी (२००८) बाट र आलोचनात्मक यथार्थवादी तथा नारीवादी धाराको हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नी मान्छे (२०११), मुक्तिनाथ तिमिल्सिनाको को अछुत (२०११), खडकबहादुर सिंहको विद्रोह (२०११) र हुरीको चरा (२०१३) प्रमुख रहेका छन् (बराल र एटम, २०५८ : ९२) ।

प्रथम चरणका उपन्यासहरूमा सामाजिक विषयवस्तु, मानवीय चरित्र, कथानक प्रधान, रैखिक शैली, बाह्य दृष्टिबिन्दु, जीवन जगत सम्बन्धी वस्तुवादी चिन्तन, आदर्शवाद, स्वच्छन्दतावाद, अतियथार्थवाद, ऐतिहासिक यथार्थवाद, आलोचनात्मक यथार्थवादको धारागत विकास भएको देखिन्छ । तसर्थ माथि उल्लिखित कुराहरू यस चरणका मूलभूत औपन्यासिक प्रवृत्तिका रूपमा रहेका देखिन्छन् ।

४.२.१.२.२ द्वितीय चरण (वि. सं. २०१३ - हालसम्म)

यस चरणमा उपन्यासको लेखन स्थूल वर्णनबाट सूक्ष्मतिर अघि बढेको देखिन्छ । पाश्चात्य साहित्यका अनेकौं वाद र विचारले पनि नेपाली उपन्यासमा भाङ्गिने मौका पाएका छन् । यस चरणमा मनोविश्लेषवादी धाराको प्रयोगलाई प्रमुख विशेषताको रूपमा लिइन्छ । यस बाहेक प्रकृतिवाद, प्रयोगवाद लगायतका धाराको प्रयोग पनि त्यत्तिकै मात्रामा भएको देखिन्छ । द्वितीय चरणको प्रारम्भ मनोविश्लेषणवादी धाराको गोविन्द गोठालेको पल्लो घरको भ्याल (२०१६) बाट भएको हो (बराल र एटम, २०५८ : ९३) । यसै धाराको विजय मल्लको अनुराधा (२०१८), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको नरेन्द्रदाई (२०२७) र सुम्निमा (२०२७) देखा पर्दछन् । त्यसैले विसङ्गतिवादी धाराको प्रवर्तन इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ (२०२१) बाट भएको देखिन्छ । अन्य यस धाराका उपन्यासहरूमा पारिजातको शिरीषको फूल (२०२२), र महताहीन (२०२५), ध्रुवचन्द्र गौतमको अन्त्यपछि (२०२४), बालुवामाथि (२०२८), डापी (२०३३) हुन् भने प्रकृतिवादको प्रयोग शङ्कर कोइरालाको खैरेनीघाट (२०१८), भवानी भिक्षुको पाइप नं. २ (२०३४) साथै प्रयोगवादी उपन्यासहरूमा मञ्जुलको छेकुडोल्मा (२०२६), जगदिश घिमिरेको साबित्री (२०३२), नयनराज पाण्डेको विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४) रहेका छन् (बराल र एटम, २०५८ : ९३) ।

यसै चरणमा प्रगतिवादी धाराका उपन्यासहरू पनि देखा पर्दछन् । डी. पी. अधिकारीको आशमाया (२०२५), खगेन्द्र संग्रौलाको चेतनाको पहिलो डाक (२०२७), पारिजातको तोरीबारी,

बाटा र सपनाहरू (२०३३), रमेश विकलको अविरल बग्दछ इन्द्रावती, मोदनाथ प्रश्रितको चोर (२०४४), ऋषिराज बरालको कामरेड हुतराजको राजधानी प्रस्थान (२०४८) र आहुतिको नयाँ घर (२०५०) देखा पर्दछन् । त्यसै गरी आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यासहरूमा ध्रुवचन्द्र गौतमको गोतामेका घामका पाइलाहरू (२०३५), यहाँदेखि त्यहाँसम्म (२०४२), ध्रुवचन्द्र गौतमको कट्टेलसरको चोटपटक (२०३७), अलिखित (२०४०), निमित्त नायक (२०४३) र उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य (२०४८), भरत जङ्गमको कालो सूर्य (२०३६), दौलतविक्रम विष्टको भोक र भित्ताहरू (२०३८) र ज्योति ज्योति महाज्योति (२०४५), ताना शर्माको भ्रमलको (२०४५), गीता केशरीको सौगात (२०४६), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको मोदिआइन (२०३६) र हिटलर र यहूदी (२०४०), मदनमणि दीक्षितको माधवी (२०३९), राजेश्वर देवकोटाको द्वन्द्वको अवसान (२०४१), विनोद धितालको योजनगन्ध (२०५२), ध्रुवचन्द्र गौतमको अनिनदत्र + अनिनदत्र, इन्दिरा प्रसादको विश्वामित्र (२०५५), नयनराज पाण्डेको उलार (२०५५) प्रमुख रहेका छन् (बराल र एटम, २०५८) ।

यस द्वितीय चरणका उपन्यासहरूमा पाश्चात्य प्रभाव, प्रथम दृष्टिबिन्दुको प्रयोग, चरित्रप्रधान, क्लिष्ट, भाषाशैली, यौनको प्रयोग, विम्ब र प्रतीकको प्रयोग, सामाजिक विसङ्गति र विकृतिको विरोध, मिथकको पुर्नसिर्जना आदि प्रमुख औपन्यासिक प्रवृत्ति बोकेको देखिन्छ । यस चरणमा मनोविश्लेषणवाद, प्रकृतिवाद, प्रगतिवाद, विसङ्गतिवाद, यौनवाद, आलोचनात्मक यथार्थवाद जस्ता धाराको सशक्त विकास भएको देखिन्छ ।

४.३ नयनराज पाण्डेको औपन्यासिक योगदान

नयनराज पाण्डे नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालको द्वितीय चरण अन्तर्गत चालीसको मध्यदशकतिर उपन्यास फाँटमा उदाएका उपन्यासकार हुन् । पाण्डेका हालसम्म प्रकाशित चारवटा उपन्यासहरूमा नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४), विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४), अतिरिक्त (२०५०) र उलार (२०५५) रहेका छन् । कथासङ्ग्रहमा 'खोरभित्रको जोकर' (२०६०) र 'निदाँए जगदम्बा' (२०६५) गरी दुईवटा प्रकाशित छन् । उपन्यासकार पाण्डेका चारवटा उपन्यासहरूले तीनवटा धाराको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४) आलोचनात्मक यथार्थवादी, विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४) प्रयोगवादी, अतिरिक्त (२०५०) मनोविश्लेषणवादी र उलार (२०५५) आलोचनात्मक धारा अन्तर्गत रहेका छन् (बराल र एटम, २०५८) ।

उपन्यासकार पाण्डेका चारवटा उपन्यासहरूको विभिन्न समालोचक, समीक्षक, लेखक, प्राध्यापक तथा विद्वानहरूद्वारा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा गरिएको टिप्पणीबाट पनि उपन्यासहरू

समकालीन उपन्यास सरहको प्रतिष्ठा जमाउन सफल देखिएका छन् । पाण्डेका उपन्यासहरूको समीक्षत्मक टिप्पणी, व्याख्या र विश्लेषण गर्ने समालोचक, लेखक तथा प्राध्यापकहरूमा दीर्घा शर्मा, तुलसी अधिकारी, सुधांसु, लेखनाथ भट्टराई, दैवज्जराज न्यौपाने, कृष्ण धारावासी, ललिजन रावल, राजेन्द्र पराजुली, श्यामल, सनत रेग्मी, घटराज भट्टराई, मञ्जुश्री थापा, नारायण ढकाल, राजेन्द्र सुवेदी, ताना शर्मा, नारायणप्रसाद शर्मा, वानिरा गिरी, कृष्णहरी बराल, नेत्र एटम, मधुसूदन गिरी, पुरुषेत्तम सुवेदी, सरोज अधिकारी, जीवन ढकाल, डा. गोपाल शर्मा अधिकारी, ऋषिराम धिताल, हरी अधिकारी, पदम ढकाल आदिले गरेको यथार्थ, वस्तुरक टिप्पणी, व्याख्या र विश्लेषणबाट उनका उपन्यासहरूको औचित्य र महत्त्व निकै सावित हुन्छ । नेपाली उपन्यासमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'स्वास्ती मान्छे' (२०११), गोविन्द गोठालेको 'पल्लो घरको भ्याल' (२०१६) र ध्रुवचन्द्र गौतमको 'अन्त्यपछि' (२०२४) बाट क्रमशः आलोचनात्मक यथार्थवादी, मनोविश्लेषणवादी र प्रयोगवादी धाराको परिधीभिन्न प्रारम्भ भएका नयनराज पाण्डेका उपन्यासहरू पनि निकै सशक्त रूपमा देखा पर्दछन् । उनका उपन्यासमा आकारगत दृष्टिले लघुत्तम देखि लघु आकारका रहेको छन् । विषयवस्तुका हिसाबले चारवटै उपन्यासमा फरक-फरक विषयवस्तु रहेको पाइन्छ । **नाङ्गे मान्छेको डायरी** (२०४४) मा बेरोजगारी र आर्थिक अभावका कारण एउटा युवाको व्यक्तिगत देखि पारिवारिक अस्त-व्यस्त, छ्याल्ल-छुल्ल तथा भताभुङ्ग अवस्थाको चित्रण छ भने **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** मा प्राचीन किम्बदन्तीमूलक राजा विक्रमादित्यलाई सुनाएको शरणार्थी शिविरको कारुणिक कहानी छ । **अतिरिक्त** (२०५०) मा नपुंसकले समाजमा खेपेका पीडाको प्रस्तुति देखिन्छ र **उलार** (२०५५) मा २०४६ सालको प्रजातन्त्र पुर्नस्थापन पछिको राजनीतिक दलका राजनेता र सीमान्तकृत वर्गका जनताको जीवन्त चित्रण रहेको पाइन्छ । पाण्डेका अनुसार औपन्यासिक कृतिहरूमा **उलार** (२०५५) को लोकप्रियता निकै व्याप्त रहेको देखिन्छ । उनको यस कृतिलाई त्रि. वि. पाठ्यक्रमले स्नातक तह अन्तर्गत बी. ए. तेस्रो वर्षको ऐच्छिक नेपाली विषयमा पठन-पाठन गराएबाट उक्त कृतिप्रतिको लोकप्रियताको थप पुष्टी हुन जान्छ । उपन्यासकार पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूमा प्रयोग गरिएको सरल भाषिक शैली, उचित विम्ब र प्रतीक, शब्द संयोजन, पद-पदावली, वाक्य-वाक्यांश, पात्रको चरित्रचित्रण लगायतका पक्षहरूको सबल प्रस्तुतीकरण देखिन्छ । त्यसकारण पाण्डेको औपन्यासिक योगदान नेपाली साहित्यमा उच्च तथा अतुलनीय रहेको छ ।

४.४ निष्कर्ष

उपन्यासकार नयनराज पाण्डे समकालीन उपन्यासकारहरूमा बहुचर्चित व्यक्तित्व हुन् । उनी नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालको द्वितीय चरणको उत्तरार्द्धमा उदाएर निरन्तर साहित्य साधनारत साहित्यकार हुन् । उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू मूलतः सम्भ्रान्त वर्गको विरुद्धमा र

निम्नवर्गीय जनताको पक्षमा रहेका देखिन्छन् । पाण्डेले उनका औपन्यासिक कृतिहरूमा अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार, शोषण, उत्पीडन, दमनको साथै अमानवीय क्रियापलापको विरुद्धमा भंडाफोर गरेका छन् । मानवतावाद, अस्तित्ववाद र यथार्थवादको पक्षमा उभिएर राष्ट्रियता, देशभक्ति, स्वाभिमान, जातिप्रेम र नेपालीपनको पक्षमा उभ्याएर उपन्यासकार पाण्डेले पात्रहरूको संयोजन, भाषिक प्रयोगमा आञ्चलिकताको जिउँदो धरातल खडा गरेको देखिन्छ । पात्रको सूक्ष्म मनोविश्लेषण गरी आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक विसङ्गति र कुरीतिका विरुद्धमा आवाज उठाउँछन् । पाण्डे नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालको आलोचनात्मक यथार्थवादी, प्रयोगवादी र मनोविश्लेषणवादी धाराका सशक्त प्रतिनिधित्व गर्ने उपन्यासकारका रूपमा परिचित छन् । उनका चारवटा उपन्यास र दुईवटा कथा सङ्ग्रहहरू नेपाली साहित्यिक धरातलमा गणनीय छन् ।

परिच्छेद - पाँच

शोधनिष्कर्ष

५.१ शोधनिष्कर्ष

उपन्यासकार नयनराज पाण्डे (२०२३) आधुनिक कालका बहुप्रतिष्ठित उपन्यासकारहरूको श्रेणीमा आफूलाई उभ्याउन सफल उपन्यासकार हुन् । पश्चिम नेपालको सल्यान जिल्लामा पुख्र्यौली थलो रहेका पाण्डेको आधा जीवन बाँके जिल्लाको नेपालगञ्जमा व्यतित भएको पाइन्छ । बसाई-सराईका क्रममा हाल पाण्डे काठमाडौँमा बस्दै आएका छन् । कथा विधाबाट साहित्यको मैदानमा अवतरण भएका उपन्यासकार पाण्डेको औपन्यासिक लेखनको औपचारिक शुभारम्भ भने **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) नामक लघुत्तम आकारको उपन्यास प्रकाशित भएपछि भएको देखिन्छ । कानुनका विद्यार्थी रहेका पाण्डे नेपाली जनताप्रति भएको थिचोमिचो, अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमनको विरुद्धमा रही मानवतावादको पक्षमा देखिन्छन् । पेशागत हिसाबले कानुनी व्यक्तित्व भएर पनि साहित्यिक क्षेत्रमा उनको विशेष लगाव र सक्रियता देखा पर्दछ । कथा, उपन्यास लगायत नेपाली कथानक चलचित्रमा उपन्यासकार पाण्डेले संवाद, पटकथा, कथानक लेखनमा निकै उल्लेखनीय योगदान पुरयाएको देखिन्छ । नेपालका सीमान्तकृत, शोषित, उत्पीडित, गरीब जनताका आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक र शैक्षिक समस्याहरूलाई नजिकबाट नियालेका उपन्यासकार पाण्डे उनीहरूका व्यथा, वेदना, दुःख, कष्टको र नेपाली भूगोलको यथार्थ जीवन्त रूपलाई आफ्ना कृतिमार्फत पाठक समक्ष पस्कन सफल उपन्यासकारको रूपमा चिनिन्छन् । विभिन्न क्षेत्रका बुद्धिजीवी, प्राध्यापक, लेखक, समालोचकहरूले उनका औपन्यासिक कृतिहरूको समीक्षा, टिप्पणी र भूमिका लेखन गरी सो लेखनबाट समुचित रूपमा उनको गरिमा भत्किएको पाइन्छ ।

उपन्यासकार पाण्डेले चालीसको दशकमा दुईवटा उपन्यास **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) र **विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !** (२०४४) प्रकाशित गरेका छन् भने पचासको दशकमा **अतिरिक्त** (२०५०) र **उलार** (२०५५) गरी दुईवटा उपन्यास प्रकाशित गरेका छन् । त्यसपछिको समयमावधि उपन्यासभन्दा कथा विधामा उर्वर रहेको देखिन्छ । पाण्डेका चारवटा औपन्यासिक कृतिहरूले तीनवटा धाराको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) र **उलार** (२०५५) ले आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ, जसमा सम्भ्रान्त वर्गप्रति आक्रोश र विपन्न वर्गप्रति सहानुभूति अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ । **नाङ्गो मान्छेको डायरी** (२०४४) उपन्यासले म पात्रको जीवनमा बेरोजगारी समस्याको कारण उसको

पारिवारिक तथा व्यक्तिगत जीवनमा आर्थिक अभावले ल्याएको विचलन र विघटनले सिर्जना भएको लथालिङ्ग र भताभुङ्ग अवस्थाको चित्रण छ भने उलार (२०५५) मा राजेन्द्रबाबु, शान्तिराजा र शिलाबाबुको दुष्चरित्रका कारण २०४६ सालपछि पनि प्रेमललवा जस्ता सीमान्तकृत वर्गले अपेक्षित उपलब्धि हाँसिल गर्न नसकेको र खराब राजनीतिक नेताको तथा पञ्चायतीहरूकै हाली-मुहाली रहेकोप्रति आक्रोश पोखेको पाइन्छ । त्यसका साथै प्रेमललवा र द्रौपदी जस्ता पात्रहरूको समर्थन गरिएको देखिन्छ । विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! (२०४४) ले प्रयोगवादी धाराको प्रतिनिधित्व गर्दै शरणार्थीहरूको समस्याहरूलाई मिथकीय प्रयोग गर्दै प्रयोगवादी शैलीमा विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो धाराको प्रतिनिधित्व गर्ने अतिरिक्त (२०५०) उपन्यास मनोविश्लेषणवादी धाराको सशक्त उपन्यासको रूपमा देखिन्छ जसमा नपुंसक पात्रका मानसिक अवस्थाको व्यापक चिरफार गरिएको पाइन्छ ।

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको उपन्यासकारिता शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधकार्यमा शोधपत्रलाई विभिन्न भागमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित बनाउन जम्मा पाँचवटा परिच्छेदहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ । शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा विषय परिचय, अनुसन्धान कार्यमा देखिएका समस्याहरू शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको विवरण, अध्ययन क्षेत्रको सीमाङ्कन तथा औचित्यलाई जनाउदै अध्ययन तथा विश्लेषण कार्यमा अपनाइएका विधि र स्रोतहरूको सन्दर्भको चर्चा गरिएको छ । दोस्रो परिच्छेदमा उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको साहित्यिक परिचय तथा औपन्यासिक कृतिहरूको परिचय र धारागत वर्गीकरण गरिएको छ । त्यसका साथै पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको चरण विभाजन गरी दुई चरणमा प्रस्तुत गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा उपन्यासकार नयनराज पाण्डेका औपन्यासिक कृतिहरूको औपन्यासिक तत्त्वहरूको आधारमा प्रत्येक कृतिको विवेचनात्मक अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । त्यसै गरी प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा उपन्यासकार पाण्डेका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू तिनको साहित्यिक योगदानबारे चर्चा गरिएको छ । यस परिच्छेदमा आधुनिक कालको विकासक्रम र सो को चरण विभाजन गरी सामान्य परिचय सहित योगदानबारे विश्लेषण पनि गरिएको छ । अन्तिम परिच्छेदका रूपमा रहेको पाँचौ परिच्छेदमा प्रस्तुत शोधकार्यको उपसंहार तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसरी उपन्यासकार नयनराज पाण्डे र उनको उपन्यासकारितासँग सम्बन्धित पक्षहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गरी तथ्यपरक रूपमा उनका औपन्यासिक कृतिहरूको विवेचना, धारागत वर्गीकरण, चरण विभाजन लगायत मूलभूत औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूको पहिचान गरी आधुनिक साहित्यको उपन्यास विधामा उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको योगदानको मूल्याङ्कन समेत गरिएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अज्ञात, (२०४४), 'नाङ्गो मान्छेको डायरी', गरिमा, ५:८, पृ. १०८ ।
- , (२०४४), 'नाङ्गो मान्छेको डायरी', जनसम्वाद साप्ताहिक, ५:४५, पृ. ३ ।
- अधिकारी, गोपालप्रसाद शर्मा, (२०६२), 'अक्षरको खेती', नेपाल, ६:१४, पृ. १४-१७ ।
- अधिकारी, हरि, (२०६५), 'लेखकको प्रतिष्ठा बढोत्तरी गर्ने कृति', नयाँ पत्रिका, २:१०५, पृ. ६ ।
- गिरी, बानिरा, (२०५८), 'उलार : एक समीक्षा', पुनर्जागरण साप्ताहिक, १९:३१, पृ. ५ ।
- गिरी, मधुसूदन, (२०६०), 'भेरी अञ्चलको साहित्यिक इतिहास', काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र. (अप्रकाशित अनुसन्धान प्रतिवेदन) ।
- , (२०५९), 'नेपाली साहित्यमा भेरी अञ्चलको योगदान', ८:१, पृ. ८ ।
- गैरे, नारायणप्रसाद शर्मा, (२०५७), 'उपन्यासकार नयनराज पाण्डे : व्यक्तित्व र कृतित्व', नेपालगञ्ज एक्सप्रेस, २:१७५, पृ. २ ।
- , (२०५८), 'उपन्यासकार पाण्डेसंग साक्षात्कार', नेपालगञ्ज एक्सप्रेस, २:१८३, पृ. ३ ।
- गौतम, ध्रुवचन्द्र, (२०६१/०४/३१), 'नगरकोटको खोरभित्र जोकर', देशान्तर साप्ताहिक, पृ. ५ ।
- , (२०४४), नाङ्गो मान्छेको डायरी, यथार्थसंग साक्षात्कार गर्दै नाङ्गो मान्छेको डायरी, काठमाडौं : अनुभव प्रकाशन, पृ. ९ ।
- गौतम, पदम, (२०६५/०४/१८), 'निर्दाँए जगदम्बा : पुस्तक समीक्षा', राजधानी दैनिक, पृ. ७ ।
- ढकाल, जीवलाल, (२०५७), 'नेपाली साहित्यमा बाँके जिल्लाको योगदान', त्रि. वि., कीर्तिपुर : अप्रकाशित शोधपत्र ।
- ढकाल, नारायण, (२०५६), 'उलार र संसदको सोह्रौं अधिवेशन', कान्तिपुर, ७:१२५, पृ. ६ ।
- ढकाल, सुरेश, (२०६६/०४/१८), 'यात्रामा जन्मेको उलार', नागरिक, पृ. ४ ।
- थापा, मञ्जुश्री, (२०५६), 'उलार', हिमाल, ९:३, पृ. ४० ।
- धरावासी, कृष्ण, (२०४५), 'विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !', साहित्यिक विचार, २०४५:३, पृ. ७ ।

धिताल, ऋषिराज, (२०६५), 'बाँके जिल्लाका उपन्यासकार र औपन्यासिक कृतित्वको अध्ययन',
त्रि. वि., कीर्तिपुर : शोधपत्र ।

न्यौपाने, दैवज्ञराज, (२०४५/०३/१७), 'विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !', साप्ताहिक विमर्श, ।

पराजुली, राजेन्द्र, (२०५३), 'आस्तित्विक खोज उपन्यास : अतिरिक्त', गरिमा, १४:८, पृ.९६-९८ ।

पाण्डे, नयनराज, (२०५०), 'अतिरिक्त', काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

-----, (२०५५), 'उलार', काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।

-----, (२०६१), 'खोरभिन्नको जोकर', काठमाडौं : दोभान प्रकाशन ।

-----, (२०४४), 'नाङ्गो मान्छेको डायरी', काठमाडौं : अनुभव प्रकाशन ।

-----, (२०६५), 'निदाँए जगदम्बा', काठमाडौं : दुबो प्रकाशन ।

-----, (२०४४), 'विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !', काठमाडौं : रुपायन प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, (२०४४), 'पुस्तक समीक्षा', गरिमा, ५:८, पृ. १०७-१०८ ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५८), 'उपन्यासका सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास', दोस्रो
संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बल, फुलमान, (२०६५), 'सलाम प्रेमललवाहरूलाई', कान्तिपुर (कोशेली साप्ताहिक), १६:२८६ ।

बस्नेत, मनबहादुर, (२०६५), 'जनताको पक्षमा उलार', आजको शिक्षा साप्ताहिक, १:४७, पृ.९ ।

भट्टराई, घटराज, (२०५६), 'नेपाली लेखक कोश', काठमाडौं : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा प्रतिष्ठान ।

भट्टराई, लेखनाथ, (२०४४), 'नाङ्गो मान्छेको डायरी पल्टाएर हेर्दा', माइबेनी, १:१, पृ. ४९ ।

भाट, क्षेत्री, कर्णबहादुर, (२०६६), 'नयनराज पाण्डेको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन',
त्रि. वि., कीर्तिपुर : स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

मैनाली, दिवाकर, (२०६५), 'उलार : दश वर्षपछि चर्चामा', तरुण साप्ताहिक, १२:३९, पृ. ६ ।

रावल, ललिजन, (२०४५), 'शरणार्थी जिन्दगीहरूको स्व-अस्तित्वको खोजमा उपन्यास
विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !', युगान्तर साप्ताहिक, ६:१२, पृ. ४ ।

रेग्मी, सनत, (२०५५), 'समापन समीक्षा', उलार, काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।

शर्मा, तारानाथ, (२०५६), 'नेपाली साहित्यको इतिहास', चौथो संस्करण, काठमाडौं : अक्षर प्रकाशन ।

शर्मा, दीर्घा, (२०४४), नाङ्गो मान्छेको डायरी, सिर्जना, १३:१, पृ. ५९ ।

शर्मा, बिन्दु, (२०६६), 'उलार उपन्यासको समाजपरक समालोचना', मिरमिरे, २:२८५, पृ. ४६-५७ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, (२०६२), 'शोधविधि', तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, हरिप्रसाद, (२०६४), 'विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा', ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्यामल, (२०५५), 'सीमान्त तहका जनताको कथा', उलार, काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र, (२०६४), 'नेपाली उपन्यास, परम्परा र प्रवृत्ति', दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।